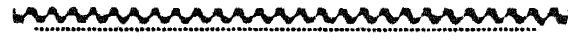

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ८

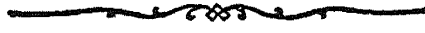
प्रश्नोपनिषत्

आनन्दगिरिविरचितटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेता ।

तथा

शंकरानन्दविरचिता प्रश्नोपनिषद्दीपिका च ।

एतत्पुस्तकद्वयमानन्दाश्रमस्थपण्डितैः संशोधितम् ।

तच्च

हरि नारायण आपटे

इत्यनेन

पुण्याख्यपत्तने

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

तृतीयेयमङ्कनावृत्तिः ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८३३

ख्रिस्ताब्दाः १९११

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ८

प्रश्नोपनिषत्

आनन्दगिरिविरचितटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेता ।

तथा

शंकरानन्दविरचिता प्रश्नोपनिषद्दीपिका च ।

एतत्पुस्तकद्वयमानन्दाश्रमस्थपण्डितैः संशोधितम् ।

तच्च

हरि नारायण आपटे

इत्यनेन

पुण्याख्यपत्तने

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

तृतीयेयमङ्कनावृत्तिः ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८३३

ख्रिस्ताब्दाः १९११

(अस्य सर्वेऽधिकारा राजशासनानुसारेण स्वायत्तीकृताः)

मूल्यमेको रूपकः ।

अथास्याः प्रश्नोपनिषदो मन्त्रप्रतीकानां वर्णानुक्रमणी ।

मन्त्रप्रतीकानि	मं०प्रश्नः पृ०	मन्त्रप्रतीकानि	मं०प्रश्नः पृ०
अ.		तस्मै स होवाच...	४ १ ४
अत्रैष देवः स्वप्ने ...	५ ४ ३६	” ” ” ...	२ २ १५
अथ कबन्धी कात्यायनः...	३ १ ३	” ” ” ...	२ ३ २१
अथ यदि द्विमात्रेण ...	४ ५ ४९	” ” ” ...	२ ४ ३२
अथ हैनं कौसल्यः ...	१ २ २१	” ” ” ...	२ ६ ५६
अथ हैनं भार्गवः ...	१ २ १४	तान्वरिष्ठः प्राणः ...	३ २ १६
अथ हैनं सुकेशा ...	१ ६ ५४	तान्ह स ऋषिः ...	२ १ ३
अथ हैनं सौर्यायणी ...	१ ४ २९	तान्होवाचैतावत् ...	७ ६ ७४
अथाऽऽदित्य उदयन् ...	६ १ ५	तिस्रो मात्रा मृत्युमत्यः...	६ ५ ५२
अथैकयोर्ध्व उदानः ...	७ ३ २५	तेजो ह वा उदानः ...	९ ३ २७
अथोत्तरेण तपसा ...	१० १ ८	ते तमर्चयन्तः ...	८ ६ ७५
अन्नं वै प्रजापतिः ...	१४ १ १२	तेषामसौ विरजः...	१६ १ १३
अरा इव रथनाभौ ...	६ २ १७		
” ” ” ...	६ ६ ७४	द.	
अहोरात्रो वै प्रजा-	१३ १ ११	देवानामसि वह्नितमः ...	८ २ १८
आ.			
आत्मन एष प्राणः ...	३ ३ २२	प.	
आदित्यो ह वै प्राणः ...	५ १ ५	पञ्चपादं पितरम्...	११ १ १०
आदित्यो ह वै बाह्यः ...	८ ३ २५	परमेवाक्षरम् ...	१० ४ ४४
इ.		पृथिवी च पृथिवी-	८ ४ ४२
इन्द्रस्त्वं प्राण तेजसा ...	९ २ १९	पायूपस्थेऽपानम्...	५ ३ २३
उ.		प्रजापतिश्चरासि ...	७ २ १७
उत्पत्तिमायतिम्...	१२ ३ २९	प्राणस्येदं वशे ...	१३ २ २०
ऋ.		प्राणाग्रय एवैतस्मिन् ...	३ ४ ३३
ऋग्भिरेतं यजुभिः ...	७ ५ ५३	म.	
ए.		भगवन्नेतस्मिन्पुरुषे ...	१ ४ ३०
एतद्वै सत्यकाम ...	२ ५ ४७	भगवन्निहरण्यनाभः ...	१ ६ ५४
एष हि द्रष्टा स्पृष्टा ...	९ ४ ४४	भद्रं कर्णेभिः ...	१ १ १
एषोऽऽमिस्तपति ...	५ २ १७	म.	
त.		मासो वै प्रजापतिः ...	१२ १ ११
तथै ह वै तत् ...	१५ १ १३	य.	
		य एवं विद्वान्प्राणम् ...	११ ३ २८
		यच्चित्तस्तेनैष प्राणम् ...	१० ३ २७

मन्त्रप्रतीकानि	मं० प्रश्नः पृ०	मन्त्रप्रतीकानि	मं० प्रश्नः पृ०
यथा सम्राडेव ...	४ ३ २२	स प्राणमसृजत ...	४ ६ ७१
यदा त्वमभिवर्षसि ...	१० २ १९	स यथेमा नद्यः ...	५ ६ ७२
यदुच्छ्वासनिश्वासा ...	४ ४ ३४	स यदा तेजसा ...	६ ४ ४१
यः पुनरेतं त्रिमात्रेण ...	५ ५ ५०	स यदा सोम्य ...	७ ४ ४२
या ते तनूर्वाचि... व.	१२ २ २०	स यद्येकमात्रम् ...	३ ५ ४८
विज्ञानात्मा सह ...	११ ४ ४५	स यो ह वै तत्... संवत्सरो वै प्रजापतिः ...	१ ५ ४६ ९ १ ७
दिश्वरूपं हरिणम् ...	८ १ ६	सुकेशा च भारद्वाजः ...	१ १ १
ब्राह्मस्त्वं प्राणैक- स.	११ २ १९	सोऽभिमानादूर्ध्वम् ...	४ २ १६
स ईक्षां चक्रे ...	३ ६ ६३	ह.	
स एष वैश्वानरः... हृदि ह्येष आत्मा...	७ १ ६	हृदि ह्येष आत्मा... ...	६ ३ २४

इतीयं मन्त्रवर्णानुक्रमणी ।

कात्यायनः । विद्यमानः प्रपितामहो यस्य सः । युवप्रत्ययः, ते हेते
ब्रह्मपरा अपरं ब्रह्म परत्वेन गतास्तदनुष्ठाननिष्ठाश्च ब्रह्मनिष्ठाः परं
ब्रह्मान्वेषमाणाः, किं तत् । यन्नित्यं विज्ञेयमिति तत्प्राप्त्यर्थं यथाकामं
यतिष्याम इत्येवं तदन्वेषणं कुर्वन्तस्तदधिगमायैष ह वै तत्सर्वं वक्ष्यती-
त्याचार्यमुपजग्मुः । कथम् । ते ह समित्पाणयः समिद्भारगृहीतहस्ताः
सन्तो भगवन्तं पूजावन्तं पिप्पलादमाचार्यमुपसन्ना उपजग्मुः ॥ १ ॥

और्ध्वणे ब्रह्मा देवानामित्यादिमन्त्रैरेवाऽऽत्मतत्त्वस्य निर्णीतत्वात्तत्रैव ब्राह्मणेन तदभि-
धानं पुनरुक्तमित्याशङ्क्य तस्यैवेह विस्तरेण प्राणोपासनादिसाधनसाहित्येनाभिधानान्न
पौनरुक्त्यमिति वदन्ब्राह्मणमवतारयति—मन्त्रेति । विस्तरेति । मन्त्रे हि द्वे विद्ये
वेदितव्ये परा चैवापरा चेत्युक्त्वा तत्रापरग्वेदाद्यभिधेयेत्युक्तम् । सा च विद्या कर्मरूपो-
पासनारूपा च । तत्र द्वितीया द्वितीयतृतीयप्रश्नाभ्यां विव्रीयते । आद्या कर्मकाण्डे विवृ-
तेति नेह विव्रीयते । उभयोः फलं तु ततो वैराग्यार्थं प्रथमप्रश्ने स्पष्टी क्रियते । परविद्या
चाथ परा यया तदक्षरमधिगम्यत इत्युपक्रम्य कृत्स्नेन मुण्डकेन प्रतिपादिता । तत्रापि
यथा सुदीप्तादित्यादिमन्त्रद्वयोक्तार्थस्य विस्तरार्थं चतुर्थः प्रश्नः । प्रणवो धनुरित्यत्रोक्तप्र-
णवोपासनविवरणार्थं पञ्चमः प्रश्नः । एतस्माज्जायते प्राण इत्यादिना शेषेण मुण्डकेनोक्त-
स्यार्थस्य स्पष्टीकरणार्थः षष्ठः प्रश्न इतीदं ब्राह्मणं तद्विस्तरानुवादीत्यर्थः । अत एव विषय-
प्रयोजनादिकं तत्रैवोक्तमिति नेह पुनरुच्यत इति बाध्यम् । आख्यायिकाया ब्रह्मचर्यतप-
आदिसाधनविधानं पुराकल्पस्वरूपेण प्रयोजनान्तरं चास्तीत्याह—ब्रह्मचर्यादिसाध-
नेति । सौर्यायणीति । सौर्यायणिरिति वक्तव्ये दैर्घ्यं छान्दसमित्यर्थः । युवप्रत्यय
इति । कत्य(त)स्य युवापत्ये विवाक्षिते फक्प्रत्यये तस्याऽऽयनादेशे च कात्यायन इति
सिध्यतीत्यर्थः । ब्रह्मपराणां पुनर्ब्रह्मान्वेषणमयुक्तमित्यत आह—अपरं ब्रह्मेति ।
नन्वपरब्रह्मान्वेषणेनैव पुरुषार्थसिद्धेः किं परब्रह्मान्वेषणेनेत्याशङ्कते—किं तदिति । तस्य
कोऽतिशय इत्यर्थः । तस्यानित्यत्वेन तत्प्राप्तेरप्यनित्यहेतुत्वेनापुरुषार्थत्वात्परस्यैव नित्यत्वा-
त्तत्प्राप्तेस्तज्ज्ञानमात्रसाध्यत्वेनापि नित्यत्वाच्च तस्यैवान्वेषणीयत्वमिति परस्वरूपकर्षणे-
नाऽऽह—यदिति । परब्रह्मान्वेषमाणानां कोऽतिशय इत्यत आह—तत्प्राप्त्यर्थ-
मिति । तत्प्राप्त्यर्थं तदधिगमाय तदन्वेषणं कुर्वन्तो यथाकामं यतिष्याम इत्येवमभिप्रा-
येणेत्यन्वयः । समिदिति । समिद्ग्रहणं यथायोग्यं(ग्य?)दन्तकाष्ठाद्युपहारोपलक्षणा-
र्थम् ॥ १ ॥

तान्ह स ऋषिरुवाच भूय एव तपसा
ब्रह्मचर्येण श्रद्धया संवत्सरं संवत्स्यथ
यथाकामं प्रश्नान्पृच्छत यदि विज्ञा-
स्यामः सर्वं ह वो वक्ष्याम इति ॥ २ ॥

तानेवमुपगतान्ह स किल ऋषिरुवाच भूयः पुनरेव यद्यपि यूयं पूर्वं
तपस्विन एव तपसेन्द्रियसंयमेन तथाऽपीह विशेषतो ब्रह्मचर्येण श्रद्धया
चाऽऽस्तिक्यबुद्ध्याऽऽदरवन्तः संवत्सरं कालं संवत्स्यथ सम्यग्गुरुशुश्रू-
षापराः सन्तो वत्स्यथ । ततो यथाकामं यो यस्य कामस्तमनतिक्रम्य
यथाकामं यद्विषये यस्य जिज्ञासा तद्विषयान्प्रश्नान्पृच्छत । यदि तद्युष्म-
त्पृष्टं विज्ञास्यामः । अनुद्धतत्वप्रदर्शनार्थो यद्विशब्दो नाज्ञानसंशयार्थः
प्रश्ननिर्णयादवसीयते । सर्वं ह वो वः पृष्टं वक्ष्याम इति ॥ २ ॥

तथाऽपीत्यस्य तपसेत्यतः पूर्वमन्वयः । विशेषत इत्यस्य पूर्वत्राप्यन्वयः । निष्कृष्टमर्थ-
माह—यद्विषय इति । अज्ञानाद्यर्थत्वाभावे हेतुमाह—प्रश्नेति । अत्रेतिशब्दोऽव्या-
हार्यः । सर्वप्रश्नानां निर्णयादज्ञानाद्यसंभवादित्यर्थः ॥ २ ॥

अथ कबन्धी कात्यायन उपेत्य पप्रच्छ । भगव-
न्कुतो ह वा इमाः प्रजाः प्रजायन्त इति ॥ ३ ॥

अथ संवत्सराद्बुद्ध्वं कबन्धी कात्यायन उपेत्योपगम्य पप्रच्छ पृष्ट-
वान् । हे भगवन्कुतः कस्माद्ब्र वा इमा ब्राह्मणाद्याः प्रजाः प्रजायन्त
उत्पद्यन्ते । अपरविद्याकर्मणोः समुच्चितयोर्यत्कार्यं या गतिस्तद्वक्तव्य-
मिति तदर्थोऽयं प्रश्नः ॥ ३ ॥

परं ब्रह्मान्वेषमाणा इत्युपक्रान्तेऽस्मिन्ब्रह्मप्रकरणे प्रजापतिकर्तृकप्रजासृष्टिविषयप्रश्नप्र-
त्युक्तयोरसंगतिमाशङ्क्य प्रश्नप्रत्युक्तिरूपायाः श्रुतेस्तात्पर्यमाह—अपरविद्येति । तेषा-
मसौ विरजो ब्रह्मलोक इति समुच्चितकार्यस्य ब्रह्मलोकस्याथोत्तरेणेति तद्गतेर्देवयानमार्गस्य
चेह वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः । इदमुपलक्षणं केवलकर्मणां चेत्यपि द्रष्टव्यम् । केवलकर्मकार्य-
स्यापि चन्द्रलोकस्य तद्गतेः पितृयोणस्य च ' तेषामेवैष ब्रह्मलोकः ' ' प्रजाकामा दक्षिणं
प्रतिपद्यन्ते ' इति वक्ष्यमाणत्वादिति । यद्यपीदमपि परब्रह्मजिज्ञासावसरेऽसंगतमेव तथाऽपि
केवलकर्मकार्यात्समुच्चितकर्मकार्याच्च विरक्तस्यैव तत्राधिकार इति ततो वैराग्यार्थमिदमुच्यते ।

यद्यपि मुखतः सृष्टिः प्रतीयते तथाऽपि तदुक्तौ प्रयोजनाभावात्सृष्ट्युक्तिव्याजेन परविद्याफलमेवात्रोच्यते इति भावः । प्रश्न इति प्रतिवचनं चेत्यपि द्रष्टव्यं ताभ्यामेव तदुक्तेरिति ॥ ३ ॥

तस्मै स होवाच प्रजाकामो वै प्रजापतिः स तपोऽ-
तप्यत *स तपस्तप्त्वा स मिथुनमुत्पादयते । रयिं च
प्राणं चेत्येतौ मे बहुधा प्रजाः करिष्यत इति ॥४॥

तस्मा एवं पृष्ठवते स होवाच । तदपाकरणायाऽऽह । प्रजाकामः प्रजा आत्मनः सिसृक्षुर्वै प्रजापतिः सर्वात्मा सञ्जगत्स्रक्ष्यामीत्येवं विज्ञानवान्यथोक्तकारी तद्भावाभावितः कल्पादौ निर्वृत्तो हिरण्यगर्भः सृज्यमानानां प्रजानां स्थावरजङ्गमानां पतिः सञ्जन्मान्तरभावितं ज्ञानं श्रुतिप्रकाशितार्थविषयं तपोऽन्वालोचयदतप्यत । अथ तु स एवं तपस्तप्त्वा श्रौतं ज्ञानमन्वालोच्य सृष्टिसाधनभूतं मिथुनमुत्पादयते मिथुनं द्वंद्वमुत्पादितवान् । रयिं च सोममन्नं प्राणं चाग्निमत्तारमेतावग्नीषोमावन्नभूतौ मे मम बहुधाऽनेकधा प्रजाः करिष्यत इत्येवं संचिन्त्याण्डोत्पत्तिक्रमेण सूर्याचन्द्रमसावकल्पयत् ॥ ४ ॥

तस्मै स होवाचेति प्रतिज्ञातं विशेषतो दर्शयति—तदपाकरणायेति । आद्यस्य सन्नित्यस्य प्रजाकामः सन्नित्यन्वयः । यथोक्तकारीति । ज्ञानकर्मसमुच्चयकारीत्यर्थः । तद्भावाभावित इति । प्रजापतिरहं सर्वात्मेत्युपासनकालीनप्रजापतिभावनायुक्त इत्यर्थः । पूर्वकल्पीयतद्भावाभावित एतत्कल्पादौ हिरण्यगर्भात्मना निर्वृत्तः प्रजापतिः सन्पश्चात्प्रजाकामः संस्तपो जन्मान्तरभावितं ज्ञानं श्रुतिप्रकाशितार्थविषयमतप्यतान्वालोचयच्चिन्तादिना तत्संस्कारमुद्बोधय ज्ञानमुत्पादितवानित्यन्वयः । तत्र प्रथममादित्यचन्द्रोत्पादनेन तद्भावाभावपद्य पश्चाच्चन्द्रादित्यसाध्यसंवत्सरभावमापद्यैवमेव तदवयवायनद्वयमासपक्षाहोरात्रभावमापद्य ततस्तत्साध्यत्रीह्याद्यन्नमावं रेतोभावं चाऽऽपद्य तेन रेतसा प्रजाः सृजेयमित्येवं निश्चित्य प्रथमं रयिप्राणशब्दित्चन्द्रसूर्यद्वंद्वमुत्पादितवानित्याह—स एवमिति । रयिशब्देन धनवाचिना भोज्यजातं लक्षयित्वा भोज्यस्य सोमकिरणामृतयुक्तत्वात्तद्वारा सोमो लक्ष्यत इत्याह—रयिं चेति । एवं प्राणशब्देनापि ।

* अत्र भाष्यानुसारेण शंकरानन्दकृतटीकानुसारेण च “ स तपस्तप्त्वा ” इति पदत्रयमधिकं भाति ।

“ अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः ।

प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम् ” ॥

इति स्मृतेरग्नेः प्राणसंबन्धादग्निर्भोक्ता लक्ष्यत इत्याह—प्राणं चेति । अग्नीषोमयो-
रुण्डान्तर्गतत्वेनाण्डोत्पत्त्यनन्तरमुत्पत्तिरित्याशयेनाऽऽह—अण्डोत्पत्तीति । उद्यन्तं वावाऽऽ-
दित्यमग्निरनुसमारोहतीति श्रुतेः सूर्याग्न्योरेकत्वमभिप्रेत्याग्निं सूर्यपदेनाऽऽह—सूर्याचन्द्र-
मसाविति ॥ ४ ॥

आदित्यो ह वै प्राणो रयिरेव चन्द्रमा रयिर्वा एत-
त्सर्वं यन्मूर्तं चामूर्तं च तस्मान्मूर्तिरेव रयिः ॥ ५ ॥

तत्राऽऽदित्यो ह वै प्राणोऽत्ताऽग्निः । रयिरेव चन्द्रमाः । रयिरेवान्नं
सोम एव । तदेतदेकमत्ता चान्नं च प्रजापतिरेकं तु मिथुनम् । गुणप्रधा-
नकृतौ भेदः । कथम् । रयिर्वा अन्नं वा एतत्सर्वं किं तद्यन्मूर्तं च स्थूलं
चामूर्तं च सूक्ष्मं च मूर्तामूर्ते अन्नन्नरूपे रयिरेव । तस्मात्प्रविभक्तादमू-
र्ताद्यदन्यन्मूर्तरूपं मूर्तिः सैव रयिरमूर्तेनाद्यमानत्वात् ॥ ५ ॥

रयिप्राणौ श्रुतिः त्वयमेव व्याचष्ट इत्याह—तत्राऽऽदित्य इति । प्रजापतेरेव
संवत्सरादिप्रजापर्यन्तस्त्रष्टत्वं वक्तुं रयिप्राणयोः संवत्सरस्त्रष्टोः प्रजापत्युपादानत्वात्प्रजापत्या-
त्मत्वमाह—तदेतदेकमिति । कथमेकस्यात्ताऽन्नं चेति भेद इत्याशङ्क्य तस्यैव गुणभा-
वविवक्षयाऽन्नत्वं प्राधान्यविवक्षया चातृत्वमिति भेद इत्याह—गुणेति । रयिप्राणयोः कथं
प्रजापत्यात्मत्वमिति शङ्कते—कथमिति । तत्र रयेः सर्वात्मकत्वात्प्रजापतित्वमित्याह—
रयिरिति । अमूर्तस्यापि वाग्वादेः केनचिदद्यमानत्वाद्रयित्वमित्यर्थः । ननु मूर्तामूर्तयो-
रन्नन्नयोरुभयोरपि रयित्वेऽन्नमेव रयिरिति कथमुक्तमित्याशङ्क्य मूर्तामूर्तत्वविभागमकृत्वा
सर्वस्य गुणभावमात्रविवक्षया सर्वं रयिरित्युच्यते । यदोभे विभज्य गुणप्रधानभावेन विवक्ष्येते
तदाऽमूर्तेन प्राणेन मूर्तस्याद्यमानत्वान्मूर्तस्यैव रयित्वमित्याह—तस्मादिति ॥ ५ ॥

तथाऽमूर्तोऽपि प्राणोऽत्ता सर्वमेव यच्चाऽऽद्यम् । कथम्—

अथाऽऽदित्य उदयन्यत्प्राचीं दिशं प्रविशति
तेन प्राच्यान्प्राणान्रश्मिषु संनिधत्ते । यद्द-
क्षिणां यत्प्रतीचीं यदुदीचीं यदधो यदूर्ध्वं यद-

न्तरा दिशो यत्सर्वं प्रकाशयति तेन
सर्वान्प्राणान्रश्मिषु संनिधत्ते ॥ ६ ॥

अथाऽऽदित्य उदयन्नुद्गच्छन्प्राणिनां चक्षुर्गोचरमागच्छन्प्रार्चीं दिशं स्वप्रकाशेन प्रविशति व्याप्नोति । तेन स्वात्मव्याप्त्या सर्वास्तत्स्थान्प्राणान्प्राच्यानन्तर्भूतान्रश्मिषु स्वात्मावभासरूपेषु व्याप्तिमत्सु व्याप्तत्वात्प्राणिनः संनिधत्ते संनिवेशयति, आत्मभूतान्करोतीत्यर्थः । तथैव यत्प्रविशति दक्षिणां यत्प्रतीचीं यदुदीचीमध ऊर्ध्वं यत्प्रविशति यच्चान्तरा दिशः कोणदिशोऽवान्तरदिशो यच्चान्यत्सर्वं प्रकाशयति तेन स्वप्रकाशव्याप्त्या सर्वान्सर्वादिक्स्थान्प्राणान्रश्मिषु संनिधत्ते ॥ ६ ॥

रयिशब्दितस्यान्नस्य प्रजापतित्वार्थं सर्वात्मत्वमुक्त्वा प्राणस्यापि तदर्थमेव सर्वात्मत्वमुच्यतेऽथाऽऽदित्य इतिवाक्येनेत्याह—तथेत्यादिना । यच्चाऽऽद्यं तदपि प्राणोऽतोऽत्ता प्राणोऽपि सर्वमेवेति सर्वात्मक इत्यर्थः । स्वप्रकाशेनेति । स्वकीयप्रकाशेन स्वप्रभयेत्यर्थः । अन्तर्भूतानिति । यद्यपि प्राणस्यात्तृत्वमुक्तं तथाऽपि रयिर्वा एतत्सर्वमित्यत्रामूर्तस्य प्राणस्यापि गुणभावविवक्षयाऽन्नत्वमुक्तमिति तथोक्तम् । स्वात्मावभासरूपेष्विति । स्वात्मप्रभारूपेषु रश्मिष्वित्यर्थः । व्याप्तत्वादिति । संबद्धत्वादित्यर्थः ॥ ६ ॥

स एष वैश्वानरो विश्वरूपः प्राणोऽग्नि-
रुदयते । तदेतदृचाऽभ्युक्तम् ॥ ७ ॥

स एषोऽत्ता प्राणो वैश्वानरः सर्वात्मा विश्वरूपो विश्वात्मत्वाच्च प्राणोऽग्निश्च स एवात्तोदयत उद्गच्छति प्रत्यहं सर्वा दिश आत्मसात्कुर्वन् । तदेतदुक्तं वस्तु ऋचा मन्त्रेणाप्यभ्युक्तम् ॥ ७ ॥

तस्य प्रत्यक्षत्वमाह—स एष इति । वैश्वानर इति । नरा जीवा विश्वे च ते नराश्च विश्वानराः स एव वैश्वानरः सर्वजीवात्मक इत्यर्थः । विश्वरूपः सर्वप्रपञ्चात्मक इति भेदः । उक्तं वस्त्विति । आदित्यस्योक्तं माहात्म्यमित्यर्थः ॥ ७ ॥

विश्वरूपं हरिणं जातवेदसं परायणं ज्योति-
रेकं तपन्तम् । सहस्ररश्मिः शतधा वर्तमानः
प्राणः प्रजानामुदयत्येष सूर्यः ॥ ८ ॥

विश्वरूपं सर्वरूपं हरिणं रश्मिवन्तं जातवेदसं जातप्रज्ञानं परायणं सर्वप्राणाश्रयं ज्योतिरेकं सर्वप्राणिनां चक्षुर्भूतमद्वितीयं तपन्तं तापक्रियां कुर्वाणं स्वात्मानं सूर्यं सूरयो विज्ञातवन्तो ब्रह्मविदः । कोऽसौ यं विज्ञातवन्तः । सहस्ररश्मिरनेकरश्मिः शतधाऽनेकधा प्राणिभेदेन वर्तमानः प्राणः प्रजानामुदयत्येष सूर्यः ॥ ८ ॥

विश्वरूपमित्यादिद्वितीयान्तानां सहस्ररश्मिरित्यादिप्रथमान्तानां सामानाधिकरण्येनान्वयायोगादध्याहारं कृत्वा वाक्यभेदेन व्याचष्टे—स्वात्मानमित्यादिना ॥ ८ ॥

यश्चासौ चन्द्रमा मूर्तिरन्नममूर्तिश्च प्राणोऽत्ताऽऽदित्यस्तदेकमेतन्मिथुनं सर्वं कथं प्रजाः करिष्यत इति, उच्यते—

संवत्सरो वै प्रजापतिस्तस्यायने दक्षिणं चोत्तरं च । तद्ये ह वै तदिष्टापूर्ते कृतमित्युपासते । ते चान्द्रमसमेव लोकमभिजयन्ते । त एव पुनरावर्तन्ते तस्मादेत ऋषयः प्रजाकामा दक्षिणं प्रतिपद्यन्ते । एष ह वै रयिर्यः पितृयाणः ॥ ९ ॥

तदेव कालः संवत्सरो वै प्रजापतिस्तन्निर्वर्त्यत्वात्संवत्सरस्य । चन्द्रादित्यनिर्वर्त्यतिथ्यहोरात्रसमुदायो हि संवत्सरस्तदनन्यत्वाद्द्रयिप्राणामिथुनात्मक एवेत्युच्यते, तत्कथम्, तस्य संवत्सरस्य प्रजापतेरयने मार्गो द्वौ दक्षिणं चोत्तरं च । द्वे प्रसिद्धे ह्ययने षण्मासलक्षणे याभ्यां दक्षिणेनोत्तरेण च याति सविता केवलकर्मिणां ज्ञानसंयुक्तकर्मवतां च लोकां न्विदधत् । कथं तत्, तत्र च ब्राह्मणादिषु ये ह वै तदुपासत इति क्रियाविशेषणो द्वितीयस्तच्छब्दः । इष्टं च पूर्तं चेष्टापूर्ते इत्यादि कृतमेवोपासते नाकृतं नित्यं ते चान्द्रमसं चन्द्रमसि भवं प्रजापतेर्मिथुनात्मकस्यांशं रयिमन्नभूतं लोकमभिजयन्ते कृतरूपत्वाच्चान्द्रमसस्य ते तत्रैव च कृतक्षयात्पुनरावर्तन्त इमं लोकं हीनतरं वा विशन्तीति ह्युक्तम् । यस्मादेवं प्रजापतिमन्नात्मकं फलत्वेनाभिनिर्वर्तयन्ति चन्द्रमिष्टापूर्तकर्मणैत ऋषयः स्वर्गद्रष्टारः प्रजाकामाः प्रजार्थिनो गृहस्थास्तस्मात्स्वकृतमेव दक्षिणं दक्षिणायनोपलक्षितं चन्द्रं प्रतिपद्यन्ते । एष ह वै रयिरन्नं यः पितृयाणः पितृयाणोपलक्षितश्चन्द्रः ॥ ९ ॥

स मिथुनमुत्पादयत इत्युपक्रान्तं मिथुनमुपसंहरति—यश्चासाविति । यश्चासौ चन्द्रमा यश्चामूर्तः(र्तिः) प्राणस्तदेकं मिथुनं सर्वं सर्वात्मकमित्यन्वयः । एतौ मे बहुधा प्रजाः करिष्यत इत्युक्तं तत्केन प्रकारेणेति पृच्छति—कथमिति । रयिप्राणयोः संवत्सरादिद्वारा प्रजास्रष्टृत्वमित्याह—उच्यत इति । तदेव मिथुनमेव संवत्सरः कालः । स च प्रजापतिः प्रजापत्यात्मकमिथुननिर्वर्त्यत्वादित्याह—तन्निर्वर्त्यत्वादिति । तदुत्पादयति—चन्द्रेति । चन्द्रनिर्वर्त्यास्तिथय आदित्यनिर्वर्त्यान्यहोत्राणीति विभागः । तन्निर्वर्त्यत्वेऽपि कालस्य कथं तदात्मकतेत्याशङ्क्य कार्यकारणयोरभेदादित्याह—तदनन्यत्वादिति । न केवलं तिथ्यादिद्वारा चन्द्रादिनिर्वर्त्यत्वं संवत्सरस्य किं त्वयनद्वयद्वाराऽपीति वक्तुं तस्यायने इत्यादिवाक्यं तत्प्रश्नपूर्वकं व्याचष्टे—तत्कथमिति । चन्द्रादित्यनिर्वर्त्यत्वं कुतो हेत्वन्तरादित्यर्थः । केवलकर्मिणां लोकान्विदधदक्षिणेन याति । ज्ञानयुक्तकर्मवतां लोकान्विदधदुत्तरेण यातीत्यन्वयः । सवितेत्युपलक्षणं चन्द्रस्यापि । ज्येष्ठादिर्दक्षिणायनं मार्गशीर्षादिरुत्तरायणमिति श्रुतिषु प्रसिद्धेः ततश्च कर्मिणां लोकान्विधातुं तयोर्दक्षिणोत्तराभ्यां मार्गाभ्यां गमनात्तन्निमित्तत्वाच्चायनद्वयप्रसिद्धेस्तन्निर्वर्त्यत्वं तयोरनयोरिति तद्वारा संवत्सरस्यापि तन्निर्वर्त्यत्वमित्यर्थः । चन्द्रादित्ययोः कथं लोकविधायकत्वमिति पृच्छति—कथमिति । चन्द्रादित्यनिर्वर्त्यदक्षिणोत्तरायणद्वारा लोकप्राप्तेः प्राप्यस्य लोकस्यापि चन्द्रादित्यात्मकत्वाच्च तयोस्तद्विधायकत्वमिति तद्ये ह वा इत्यादिवाक्येन परिहरति—तत्तत्रेति । इष्टं चेति ।

अग्निहोत्रं तपः सत्यं वेदानां चानुपालनम् ।

आतिथ्यं वैश्वदेवश्च इष्टमित्यभिधीयते ॥

वापीकूपर्तडागादि देवतायतनानि च ।

अन्नप्रदानमारामः पूर्तमित्यभिधीयते ” ॥

इति तयोर्भेदः । कृतमित्युपासत इति कृतशब्दोपरितनमितिशब्दमिष्टापूर्ते इति पूर्तशब्दोपर्याकृष्याऽऽदिशब्दपर्यायतया व्याचष्टे—इत्यादीति । दत्तमादिशब्दार्थः । कृतमेवोपासते कार्यमेवानुतिष्ठन्तीत्यर्थः । इदं च विशेषणं पुनरावृत्तौ हेतुतयोक्तम् । कृतरूपेष्ट्यादिजन्यत्वाच्चन्द्रस्यापि कृतत्वेनानित्यत्वात्पुनरावृत्तिरित्याह—कृतरूपत्वादिति । पुनरावृत्तौ मन्त्रवाक्यं प्रमाणयति—इमं लोकमिति ॥ ९ ॥

अथोत्तरेण तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया विद्याऽऽत्मानमन्विष्याऽऽदित्यमभिजयन्ते । एतद्वै

१ च. दित्यनि° । २ क. ज. °दिदक्षि° । ३ क. च. °र्षाद्युत्त° । ४ क. घ. याम्योत्तरलोकाभ्यां । ५ क. °दानामुपलम्भनम् । ६ ख. ग. घ. °तटाकादि । ७ क. इत्युभयो° ।

प्राणानामायतनमेतदमृतमभयमेतत्परायणमेतस्मान्न
पुनरावर्तन्त इत्येष निरोधस्तदेष श्लोकः ॥ १० ॥

अथोत्तरेणायनेन प्रजापतेरंशं प्राणभक्षारमादित्यमभिजयन्ते । केन । तपसेन्द्रियजयेन विशेषतो ब्रह्मचर्येण श्रद्धया विद्यया च प्रजापत्यात्मविषययाऽऽत्मानं प्राणं सूर्यं जगतस्तस्थुषश्चान्विष्याहमस्मीति विदित्वाऽऽदित्यमभिजयन्तेऽभिप्राप्नुवन्ति । एतद्वा आयतनं सर्वप्राणानां सामान्यमायतनमाश्रयमे(ए)तदमृतमविनाशि, अमयमत एव भयवर्जितं न चन्द्रवक्ष्यवृद्धिभयवदेतत्परायणं परा गतिर्विद्यावतां कर्मिणां च ज्ञानवतामेतस्मान्न पुनरावर्तन्ते यथेतरे केवलकर्मिण इति यस्मादेषोऽविदुषां निरोध आदित्याद्धि निरुद्धा अविद्वांसो नैते संवत्सरमादित्यमात्मानं प्राणमभिप्राप्नुवन्ति । स हि संवत्सरः कालात्माऽविदुषां निरोधः । तत्तत्रास्मिन्नर्थ एष श्लोको मन्त्रः ॥ १० ॥

अथेति । मार्गान्तरारम्भार्थोऽथशब्दः । प्रजापत्यात्मविषययेति । तत्तादात्म्यविषययेत्यर्थः । आदित्यमभिजयन्त इति पूर्वमन्वयार्थमुक्तमिदानीं व्याख्यानार्थमिति द्रष्टव्यम् । सामान्यमिति । समष्टिरूपमित्यर्थः । विद्यावतामिति । कर्मानधिकारिणामत एव केवलोपासनवतामित्यर्थः । कर्मिणां च ज्ञानवतामिति । समुच्चयवतामित्यर्थः । ननु केवलकर्मिणामप्यादित्यप्राप्तावपुनरावृत्तिर्भविष्यतीत्याशङ्क्य तेषामादित्यप्राप्तिरेव नास्तीति वक्तुमित्येष इति वाक्यं व्याचष्टे—इति यस्मादिति । तस्मात्तेषामादित्यप्राप्तिरनाशङ्क्येति शेषः (१०) । यद्वा तस्यायने इत्यारभ्येत्येष निरोध इत्यन्तं श्रुतिवाक्यमैयनयो रयिप्राणरूपत्वप्रतिपादनपरतया व्याख्येयम् । तथा हि । संवत्सरस्य रयिप्राणमिथुननिर्वर्त्यत्वे रयिप्राणरूपत्वं च वक्तव्यं तत्कथमिति पृच्छति—तत्कथमिति । तदवयवयोरेयनयोस्तद्रूपत्वं वक्तुं तयोः प्रथमं प्रसिद्धिमाह—तस्येति । प्रसिद्धिमेवाऽऽह—याभ्यामिति । एवमपि कथं तयोस्तदात्मकत्वमित्याह—कथमिति । दक्षिणायनस्य रयित्वं वक्तुं कर्मिणां रयिरूपचन्द्रनिर्वर्तकत्वमाह—तत्तत्रेति । लोकमिति । सोमरूपं शरीरमित्यर्थः । तस्य कर्मकृतत्वं पुनरावृत्त्या साधयति—कृतरूपत्वादिति । रयिरूपचन्द्रस्य दक्षिणायनद्वारा प्राप्यत्वात्तस्यायनस्य तदन्तर्भाव इति वक्तुं तस्य कर्मिभिः प्राप्यत्वमाह—यस्मादिति । एवं च तस्य रयित्वं सिद्धमित्याह—एष इति । पितृयाणोपलक्षित इति । तत्प्राप्य इत्यर्थः । ततश्च तद्विशेषणस्यायनस्यापि रयित्वमित्यर्थः (९) । इदानीमुत्तरायणस्य प्राणत्वमाह—अथेति । प्राणरूपादित्यप्रापकत्वा-

दुत्तरायणस्य तस्यापि प्राणत्वमिति संवत्सरस्य रयिप्राणमिथुनात्मकत्वमिति तत्कार्यत्वं युक्त-
मिति भावः । अस्य कर्मसाध्यचन्द्रवैलक्षण्यमाह—एतद्वा इति । इतरत्सर्वं समानम् ।
अस्मिन्नर्थे इति । संवत्सरस्वरूप इत्यर्थः ॥ १० ॥

पञ्चपादं पितरं द्वादशाकृतिं दिव आहुः परे
अर्धे पुरीषिणम् । अथेमे अन्य उ परे विच-
क्षणं सप्तचक्रे षडर आहुरर्पितमिति ॥ ११ ॥

पञ्चपादं पञ्चर्तवः पादा इवास्य संवत्सरात्मन आदित्यस्य तैरसौ
पादैरिवर्तुमिरावर्तते । हेमन्तशिशिरावेकीकृत्येयं कल्पना । पितरं सर्वस्य
जनयितृत्वात्पितृत्वं तस्य, तं द्वादशाकृतिं द्वादश मासा आकृतयोऽव-
यवा आकरणं वाऽवयविकरणमस्य द्वादशमासैस्तं द्वादशाकृतिं दिवो
द्युलोकात्पर ऊर्ध्वेऽर्धे स्थाने तृतीयस्यां दिवीत्यर्थः । पुरीषिणं पुरीष-
वन्तमुदकवन्तमाहुः कालविदः । अथ तमेवान्य इम उ परे कालविदो
विचक्षणं निपुणं सर्वज्ञं सप्तचक्रे सप्तहयरूपेण चक्रे सततं गतिमिति
कालात्मनि षडरे षडृतुमत्याहुः सर्वमिदं जगत्कथयन्ति । अर्पितमरा
इव रथनाभौ निविष्टमिति । यदि पञ्चपादो द्वादशाकृतिर्यदि वा सप्त-
चक्रः षडरः सर्वथाऽपि संवत्सरः कालात्मा प्रजापतिश्चन्द्रादित्यलक्ष-
णोऽपि जगतः कारणम् ॥ ११ ॥

इयं कल्पनेति । पञ्चर्धा कर्मसाध्यचन्द्रवैलक्षण्यकल्पनेत्यर्थः । जनयितृत्वादिति ।
संवत्सरात्मककालस्य सर्वजनकत्वादित्यर्थः । समानाधिकरणबहुव्रीहितया व्याख्याय व्यधि-
करणबहुव्रीहिर्वेत्याह—आकरणं वेति । अवयविकरणमिति । अवयवित्वेन
करणमित्यर्थः । पक्षद्वयेऽप्येक एवार्थः । द्युलोकादिति । आकाशरूपादन्तरिक्षलोका-
दित्यर्थः । अन्यथा स्वर्गलोकात्परस्य चतुर्थत्वेन तृतीयस्यामित्यनन्वयापत्तेः । उदक-
वन्तमिति । आदित्याज्जायते वृष्टिरिति स्मृतेरित्यर्थः । अन्य इत्यस्य पूर्वार्धगतेनाऽऽ-
हुरित्यनेन संबन्धः । उ इति तुशब्दसमानार्थो निपातः । परे तु तमेव विचक्षणमा-
हुरित्यन्वयः । किमाहुरित्यत आह—सप्तचक्र इति । तस्मिन्विचक्षणे सप्तचक्रा-
द्यात्मके सर्वमिदं जगदर्पितमित्याहुरित्यर्थः । मतद्वयेऽपि कीदृशोऽर्थभेद इत्यत
आह—यदीति । पूर्वमत ऋतूनां पादत्वकल्पनया मासानामवयवत्वकल्पनयाऽऽदि-
त्यात्मना संवत्सरः काल एवोक्तः । द्वितीये तु हेमन्तशिशिरौ पृथक्कृत्य षण्णामृतू-

नामरत्वकल्पनया संवत्सरस्य परिवर्तनगुणयोगेन चक्रत्वकल्पनया कालप्राधान्येन सर्वाश्रयत्वेन च स एवोक्तः । पक्षद्वयेऽपि गुणभेदेन कल्पनाभेदेन च भेदो न धर्मिभेद इत्यर्थः ॥ ११ ॥

मासो वै प्रजापतिस्तस्य कृष्णपक्ष एव
रयिः शुक्लः प्राणस्तस्मादेत ऋषयः शुक्ल
ईष्टं कुर्वन्तीतर इतरस्मिन् ॥ १२ ॥

यस्मिन्निदं श्रितं विश्वं स एव प्रजापतिः संवत्सराख्यः स्वावयवे मासे कृत्स्नः परिसमाप्यते । मासो वै प्रजापतिर्यथोक्तलक्षण एव मिथुनात्मकस्तस्य मासात्मनः प्रजापतेरेको भागः कृष्णपक्षो रयिरन्नं चन्द्रमा अपरो भागः । शुक्लः शुक्लपक्षः प्राण आदित्योऽत्ताऽग्निर्यस्माच्छुक्लपक्षात्मानं प्राणं सर्वमेव पश्यन्ति तस्मात्प्राणदर्शिन एत ऋषयः कृष्णपक्षेऽपीष्टं यागं कुर्वन्तः शुक्लपक्ष एव कुर्वन्ति प्राणव्यतिरेकेण कृष्णपक्षस्तैर्न दृश्यते यस्मादितरे तु प्राणं न पश्यन्तीत्यदर्शनलक्षणं कृष्णात्मानमेव पश्यन्ति । इतर इतरस्मिन्कृष्णपक्ष एव कुर्वन्ति शुक्ले कुर्वन्तोऽपि ॥ १२ ॥

कारणत्वे श्लोकोक्तं जगदाश्रयत्वं हेतुमाह—यस्मिन्निति । संवत्सरस्यापि मासाहोरात्ररूपव्यतिरेकेणौषध्यादिजनकत्वाभावात्तस्य मासाद्यात्मकत्वमाह—स एवेति । यथोक्तेति । संवत्सररूपो रयिप्राणमिथुनात्मक इत्यर्थः । शुक्लकृष्णयोरुभयोरपि दर्शपूर्णमासादिकर्मानुष्ठानदर्शनात्तस्मादेत ऋषय इत्यादि वाक्यमनुपपन्नमित्याशङ्क्य शुक्लस्य प्राणात्मत्वज्ञानस्तुतिपरतया व्याचष्टे—यस्मादिति । यस्मात्प्राणं सर्वमेव सर्वात्मकमेव पश्यन्ति यस्माच्च प्राणव्यतिरेकेण कृष्णपक्षस्तैर्न दृश्यते तस्मादित्यन्वयः । प्राणस्य शुक्लपक्षात्मकत्वात्कृष्णपक्षादिसर्वजगतः प्राणात्मत्वात्प्राणद्वारा कृष्णपक्षस्यापि शुक्लपक्षत्वे सति कृष्णे कुर्वन्तोऽपि प्रकाशात्मके शुक्ल एव कुर्वन्तीति शुक्लपक्षे प्राणत्वज्ञानस्य स्तुतिरित्यर्थः । एतत्स्तुत्यर्थमेव ज्ञानरहितान्निन्दति—इतरे त्विति । ये तु सर्वात्मानं प्राणं न पश्यन्त्यज्ञत्वात्तेषां शुक्लपक्षः प्राणत्वेनाज्ञायमानत्वादज्ञानात्मकः सन्कृष्णपक्षत्वमापद्यतेऽतः शुक्ले कुर्वन्तोऽप्यदर्शनात्मकत्वात्प्रकाशरहिते कृष्ण एव कुर्वन्तीति ते निन्दन्त इत्यर्थः । उक्तमर्थं श्रुत्यास्वदं करोति—इतर इति ॥ १२ ॥

अहोरात्रो वै प्रजापतिस्तस्याहरेव प्राणो रात्रिरेव रयिः प्राणं वा एते प्रस्कन्दन्ति ये दिवा

रत्या संयुज्यन्ते ब्रह्मचर्यमेव तद्य-
द्वात्रौ रत्या संयुज्यन्ते ॥ १३ ॥

सोऽपि मासात्मा प्रजापतिः स्वावयवेऽहोरात्रे परिसमाप्यते पूर्ववत् । तस्याप्यहरेव प्राणोऽत्ताऽग्नी रात्रिरेव रयिः पूर्ववत् , प्राणमहरात्मानं वा एते प्रस्कन्दन्ति निर्गमयन्ति शोषयन्ति वा स्वात्मनो विच्छिद्यापनयन्ति । के । ये दिवाऽहनि रत्या रतिकारणभूतया सह स्त्रिया संयुज्यन्ते मिथुनं मैथुनमाचरन्ति मूढाः । यत एवं तस्मात्तन्न कर्तव्यमिति प्रतिषेधः प्रासङ्गिकः । यद्वात्रौ संयुज्यन्ते रत्या ऋतौ ब्रह्मचर्यमेव तदिति प्रशस्तत्वादृतौ* भार्यागमनं कर्तव्यमिति । अयमपि प्रासङ्गिको विधिः । प्रकृतं तूच्यते सोऽहोरात्रात्मकः प्रजापतिर्वीहियवाद्यन्नात्मना व्यवस्थितः ॥ १३ ॥

रयिः पूर्ववदिति । रयिरन्नं चन्द्रमा इत्यर्थः । अहः प्राणत्वोक्तिप्रसङ्गादाहि मैथुनं निषेधति—प्राणमिति । प्रकृतमिति । कुतो ह वा इमाः प्रजाः प्रजायन्त इति पृष्टमित्यर्थः । पूर्वोक्तं सर्वमेतदुपयोगितयोक्तं न तु साक्षात्प्रकृतमिति भावः ॥ १३ ॥

अन्नं वै प्रजापतिस्ततो ह वै तद्वेतस्तस्मा-
दिमाः प्रजाः प्रजायन्त इति ॥ १४ ॥

एवं क्रमेण परिणम्य तदन्नं वै प्रजापतिः । कथम् । ततस्तस्मान्द्र वै रेतो नृबीजं तत्प्रजाकारणं तस्माद्योषिति सिक्तादिमा मनुष्यादिलक्षणाः प्रजाः प्रजायन्ते यत्पृष्टं कुतो ह वै प्रजाः प्रजायन्त इति । तदेवं चन्द्रादित्यमिथुनादिक्रमेणाहोरात्रान्तेनान्नासृग्रेतोद्वारेणोमाः प्रजाः प्रजायन्त इति निर्णीतम् ॥ १४ ॥

एवं क्रमेणेति । रयिप्राणसंवत्सरादिक्रमेण परिणम्य त्रीह्याद्यात्मना व्यवस्थितः सन्नन्नं वै प्रजापतिरन्नात्मको जातः प्रजापतिरित्यन्वयः । कथमिति । अन्नरूपत्वेऽपि तस्य कथं प्रजाजनकत्वमित्यर्थः । तत इति । भक्षितादन्नादित्यर्थः । रेत इति । शोणितस्याप्युपलक्षणं तुल्यत्वादिति ॥ १४ ॥

* अत्र रात्रावित्यर्थलभ्यम् ।

१ ख. ग. ड. °स्याह° । २ च. °न्ते मै° । ३ क. °थुनमा° । ४ क. °भेणाहोरात्रः प्रजापति-
रन्ने विपरिणम्यतेऽन्नं । ५ क. च. °नान्नरेतो° ।

तथे ह वै तत्प्रजापतिव्रतं चरन्ति ते मिथुन-
मुत्पादयन्ते । तेषामेवैष ब्रह्मलोको येषां तपो
ब्रह्मचर्यं येषु सत्यं प्रतिष्ठितम् ॥ १५ ॥

तत्तत्रैवं सति ये गृहस्थाः 'ह वै' इति प्रसिद्धस्मरणार्थो निपातौ ।
तत्प्रजापतेर्व्रतमृतौ भार्यागमनं चरन्ति कुर्वन्ति तेषां दृष्टफलमिदम् ।
किम् । ते मिथुनं पुत्रं दुहितरं चोत्पादयन्ते । अदृष्टं च फलमिष्टापूर्तद-
त्तकारिणां तेषामेवैष यश्चान्द्रमसो ब्रह्मलोकः पितृयाणलक्षणो येषां
तपः स्नातकव्रतादीनि, ब्रह्मचर्यम् । ऋतावन्यत्र भैथुनासमाचरणं ब्रह्मच-
र्यम् । येषु च सत्यमनृतवर्जनं प्रतिष्ठितमव्यभिचारितया वर्तते नित्यमेव ॥

प्रजापतिव्रताचरणमात्रेण नादृष्टफलं चन्द्रलोकः प्राप्यते मूर्खाणामपि प्रसङ्गादत
आह—इष्टापूर्तेति । चान्द्रमसो ब्रह्मलोक इत्यपरब्रह्मणः प्रजापतेरंशत्वाद्रथिरूपस्य चन्द्रस्य
ब्रह्मलोकत्वमित्यर्थः । इष्टादिकारिणां तपआदिकमपि चन्द्रलोकप्राप्त्यर्थमपेक्षितमित्यत
आह—येषां तप इति ॥ १५ ॥

तेषामसौ विरजो ब्रह्मलोको न येषु
जिह्ममृतं न माया चेति ॥ १६ ॥

इत्यथर्ववेदीयप्रश्नोपनिषदि प्रथमः प्रश्नः ॥ १ ॥

यैस्तु पुनरादित्योपलक्षित उत्तरायणः प्राणात्मभावो विरजः शुद्धो
न चन्द्रब्रह्मलोकवद्भ्रजस्वलो वृद्धिक्षयादियुक्तोऽसौ केषां तेषामित्युच्यते
यथा गृहस्थानामनेकविरुद्धसंव्यवहारप्रयोजनवत्त्वाज्जिह्मं कौटिल्यं वक्र-
भावोऽवश्यंभावि तथा न येषु जिह्मम् । यथा च गृहस्थानां क्रीडान-
र्मादिनिमित्तमनृतमवर्जनीयं तथा न येषु तत्, तथा माया गृहस्थाना-
मिव न येषु विद्यते । माया नाम बहिरन्यथाऽऽत्मानं प्रकाश्यान्वथैव
कार्यं करोति सा माया मिथ्याचाररूपा । मायेत्येवमादयो दोषा येष्व-
धिकारिषु ब्रह्मचारिवानप्रस्थभिक्षुषु निमित्ताभावान्न विद्यन्ते तत्साध-
नानुरूपेणैव तेषामसौ विरजो ब्रह्मलोक इत्येषा ज्ञानयुक्तकर्मवतां
गतिः । पूर्वोक्तस्तु ब्रह्मलोकः केवलकर्मिणां चन्द्रलक्षण इति ॥ १६ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्भोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्य-
श्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ प्रश्नोपनिषद्भाष्ये प्रथमः प्रश्नः ॥ १ ॥

तेषामसौ विरज इत्यादिवाक्यं व्याचष्टे—यस्त्विति । उत्तरायण इति । तेन प्राप्य इत्यर्थः । प्राणात्मभावोऽपरब्रह्मतयाऽवस्थानमित्यर्थः । असौ केषां तेषामिति । तेषामसौ विरज इत्यत्र तेषामित्यनेन केषां निर्देश इति प्रश्नार्थः । न येषु जिह्वामित्यत्र जिह्वादिशब्दं व्यतिरेकप्रदर्शनेन व्याचष्टे—यथेत्यादिना । मायाग्रहणं तादृशानां दोषाणामुपलक्षणमिति वदन्वाक्यार्थं संगृह्य दर्शयति—मायेत्येवमिति । भिक्षुष्विति परमहंसव्यतिरिक्तानां कुटीचकादीनां ग्रहणम् । तेषां ब्रह्मलोकादपि विरक्तत्वेन तत्रानर्थित्वात् । इतिशब्दार्थमाह—इत्येषेति ॥ १६ ॥

इति श्रीमदानन्दज्ञानविरचितप्रश्नोपनिषद्भाष्यटीकायां प्रथमः प्रश्नः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयः प्रश्नः ।

प्राणोऽत्ता प्रजापतिरित्युक्तम् । तस्य प्रजापतित्वमत्तृत्वं चास्मिञ्शरीरेऽवधारयितव्यमित्ययं प्रश्न आरभ्यते—

अथ हैनं भार्गवो वैदर्भिः पप्रच्छ । भगवन्क-
त्येव देवाः प्रजां विधारयन्ते कतर एतत्प्रका-
शयन्ते कः पुनरेषां वरिष्ठ इति ॥ १ ॥

अथानन्तरं ह किलैनं भार्गवो वैदर्भिः पप्रच्छ । हे भगवन्कत्येव देवाः प्रजां शरीरलक्षणां विधारयन्ते विशेषेण धारयन्ते । कतरे बुद्धीन्द्रियकर्मेन्द्रियविभक्तानामेतत्प्रकाशनं स्वमाहात्म्यप्रख्यापनं प्रकाशयन्ते कोऽसौ पुनरेषां वरिष्ठः प्रधानः कार्यकरणलक्षणानामिति ॥ १ ॥

प्रश्नान्तरस्य प्रथमप्रश्नेन संगतिमाह—प्राणोऽत्तेति । अवधारयितव्यमिति । अत्ता विश्वस्य सत्पतिरित्यत्तृत्वस्यैषोऽग्निस्तपतीत्यारभ्यारा इव रथनाभौ प्राणे सर्वं प्रतिष्ठितम् । प्रजापतिश्चरसि गर्भे त्वमेव प्रतिजायस इत्यादिना च प्रजापतित्वस्योत्तरत्र वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः । इदमुपलक्षणं पूर्वं गतिश्रवणेन विरक्तस्यापि चित्तैकाग्र्यं विना वक्ष्यमाणात्मज्ञानासिद्धेस्तदर्थं मन्दानां फलविशेषार्थं च प्राणोपासनार्थं प्रश्नद्वयारम्भः । तत्रापि श्रेष्ठत्वात्तृत्वप्रजापतित्वादिगुणनिर्धारणार्थं द्वितीयः प्रश्नः । तदुत्पत्त्यादिनिर्धारणपूर्वकं तदुपासनविधानार्थं तृतीयः प्रश्न इत्यपि द्रष्टव्यम् । प्रजाशब्देन शरीरमेव गृह्यते न जीवस्तस्य प्राणधारकत्वेन तद्धार्यत्वाभावादित्याह—शरीरेति । विभक्तानामिति निर्धारणे षष्ठी । स्वमाहा-

त्म्यख्यापनमिति । अवकाशदानादिकमाकाशादीनां माहात्म्यं तस्य ख्यापनं तस्य लोकान्प्रति प्रकटनं तत्प्रकाशयन्ते कुर्वन्तीत्यर्थः । पाकं पचतीतिवत् । अवकाशदानादिकं स्वस्वकार्यं सर्वलोकप्रकटनं यथा तथा कतरे कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ १ ॥

तस्मै स होवाचाऽऽकाशो ह वा एष
देवो वायुरग्निरापः पृथिवी वाङ्मन-
श्चक्षुः श्रोत्रं च । ते प्रकाश्याभिवदन्ति
वयमेतद्वाणमवष्टभ्य विधारयामः ॥ २ ॥

एवं पृष्टवते तस्मै स होवाच । आकाशो ह वा एष देवो वायुरग्नि-
रापः पृथिवीत्येतानि पञ्च महाभूतानि शरीरारम्भकाणि वाङ्मनश्चक्षुः
श्रोत्रमित्यादीनि कर्मेन्द्रियबुद्धीन्द्रियाणि ते कार्यलक्षणाः करणलक्ष-
णाश्च ते देवा आत्मनो माहात्म्यं प्रकाश्याभिवदन्ति स्पर्धमाना *अहं-
श्रेष्ठतायै, कथं वदन्ति । वयमेतद्वाणं कार्यकरणसंघातमवष्टभ्य प्रासाद-
मिव स्तम्भादयोऽविशिथिलीकृत्य विधारयामो विस्पष्टं धारयामः ।
मयैवैकेनायं संघातो ध्रियत इत्येकैकस्याभिप्रायः ॥ २ ॥

एष देव इति । वक्ष्यमाणाभिवदनादिव्यवहारसिद्धयर्थं चेतनत्वं संभावयितुं देव इति
विशेषणम् “ अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम् ” इति न्यायेनाऽऽकाशाद्यभिमानि-
देवताग्रहणार्थम् । तच्च विशेषणं वाग्वादिष्वपि सर्वत्र संबध्यते । वाग्ग्रहणं कर्मेन्द्रियोपलक्ष-
णार्थं चक्षुरादिग्रहणं ज्ञानेन्द्रियोपलक्षणार्थमिति मत्वाऽऽह—कर्मेन्द्रियेति । कार्यलक्षणाः
शरीराकारेण परिणता आकाशादयः । करणलक्षणानीन्द्रियाणि । माहात्म्यमिति ।
आकाशादीनामवकाशदानादिरूपं शरीरधारणैकदेशात्मकं प्रकाश्यं स्वकार्यं प्रकाश्यं सर्वलो-
कप्रकटं यथा तथा कृत्वाऽभिवदन्ति, अभितः सर्वतः कृत्स्नं शरीरधारणं प्रत्येकं वयमेव कुर्म
इति वदन्तीत्यर्थः । बाणमिति । बवयोरभेदाद्वाति कुत्सितं गन्धं वहतीति वा [बाणम्] ।
विनाशं गच्छतीति वा देशाद्देशान्तरं गच्छतीति वा बणं बणमेव बाणं कार्यकरणसंघातं
शरीरमित्यर्थः ॥ २ ॥

* क. पुस्तकेऽहंपदरहितः पाठः ।

१ क. घ. ङ. ञि च शरीरं धारयन्ते ते तन्मध्ये कर्मेन्द्रियबुद्धीन्द्रियाणि शरीरे स्वमाहा-
त्म्यख्यापनं प्रकाशयन्ते का° । २ क. ग. ञं शरीरं का° ।

तान्वरिष्ठः प्राण उवाच । मा मोहमापद्यथाह-
मेवैतत्पञ्चधाऽऽत्मानं प्रविभज्यैतद्वाणमवष्टभ्य
विधारयामीति तेऽश्रद्धधाना बभूवुः ॥ ३ ॥

तानेवमभिमानवतो वरिष्ठो मुख्यः प्राण उवाचोक्तवान् । मा मैवं
मोहमापद्यथाविवेकतयाऽभिमानं मा कुरुत यस्माद्दहमेवैतद्वाणमवष्टभ्य
विधारयामि पञ्चधाऽऽत्मानं प्रविभज्य प्राणादिवृत्तिमेदं स्वस्य कृत्वा
विधारयामीत्युक्तवति च तस्मिंस्तेऽश्रद्धधाना अप्रत्ययवन्तो बभूवुः कथ-
मेतदेवमिति ॥ ३ ॥

कथमेतदिति । एतत्त्व(द)हमेवैतादित्याद्युक्तम् । एवं यथाभूतं कथमित्यर्थः ॥ ३ ॥

सोऽभिमानादूर्ध्वमुत्क्रामत इव तस्मिन्नुत्क्रामत्य-
थेतरे सर्व एवोत्क्रामन्ते तस्मिंश्च प्रतिष्ठमाने
सर्व एव प्रातिष्ठन्ते । तद्यथा मक्षिका मधुकर-
राजानमुत्क्रामन्तं सर्वा एवोत्क्रामन्ते तस्मिंश्च
प्रतिष्ठमाने सर्वा एव प्रातिष्ठन्त एवं वाङ्मन-
श्चक्षुः श्रोत्रं च ते प्रीताः प्राणं स्तुन्वन्ति ॥४॥

स च प्राणस्तेषामश्रद्धधानतामालक्ष्याभिमानादूर्ध्वमुत्क्रामत इवेदमु-
त्क्रान्तवानिव * सरोषान्निरपेक्षस्तस्मिन्नुत्क्रामति यद्वृत्तं तद्दृष्टान्तेन
प्रत्यक्षी करोति । तस्मिन्नुत्क्रामति सत्यथानन्तरमेवेतरे सर्व एव प्राणा-
श्चक्षुरादय उत्क्रामन्त उच्चक्रमिरे । तस्मिंश्च प्राणे प्रतिष्ठमाने तूष्णीं
भवत्यनुत्क्रामति सति सर्व एव प्रातिष्ठन्ते तूष्णीं व्यवस्थिता अभूवन् ।
तत्र यथा लोके मक्षिका मधुकराः स्वराजानं मधुकरराजानमुत्क्रामन्तं
प्रति सर्वा एवोत्क्रामन्ते तस्मिंश्च प्रतिष्ठमाने सर्वा एव प्रातिष्ठन्ते प्रति-
तिष्ठन्ति । यथाऽयं दृष्टान्त एवं वाङ्मनश्चक्षुः श्रोत्रं चेत्यादयस्त उत्सृ-
ज्याश्रद्धधानतां बुद्ध्वा प्राणमाहात्म्यं प्रीताः प्राणं स्तुन्वन्ति स्तुवन्ति ॥४॥

* सरोषत्वादिति वक्तुं युक्तम् ।

१ क. च. 'ति चास्मिं' । २ घ. च. 'मुत्क्राम' । ३ क. 'मुत्क्रामत इतोत्क्रामतीवे' । च.
'मुत्क्रामत इवोत्क्रान्त' । ४ क. 'मन्त्युच्चक्रमुः । त' । ५ क. तद्यथा ।

तिजायसे प्रजापतित्वादेव प्रागेव सिद्धं तव *मातृपितृत्वं सर्वदेहदेह्या-
कृतिच्छेन्नैकः प्राणः सर्वात्माऽसीत्यर्थः । तुभ्यं त्वदर्थं या इमा मनु-
ष्याद्याः प्रजास्तु हे प्राण चक्षुरादिद्वारैर्बलिं हरन्ति । यस्त्वं प्राणैश्व-
क्षुरादिभिः सह प्रतितिष्ठसि सर्वशरीरेष्वतस्तुभ्यं बलिं हरन्तीति युक्तम् ।
भोक्ता हि यतस्त्वं तवैवान्यत्सर्वं भोज्यम् ॥ ७ ॥

किंचेति । यः प्रजापतिर्विराट्सोऽपि त्वमेवेत्यन्वयः । पितुर्गर्भे रेतोरूपेण मातुर्गर्भे
पुत्ररूपेण यश्चरति पश्चात्तयोरेव प्रतिरूपः सन्सदृशः सन्यः प्रजायते स त्वमेव प्रजायस
इत्यन्वयः । प्रतिशब्दार्थ उक्तः—प्रतिरूपः सन्निति । ननु प्राणस्य पुत्ररूपत्वमेवोक्तं
न तु * पितृमातृरूपत्वं तत्कस्मादत आह—प्रजापतित्वादेवेति । तस्य सर्वात्मत्वा-
दित्यर्थः । निष्कृष्टार्थमाह—सर्वदेहेति । अत्रापि निष्कृष्टार्थमाह—भोक्ता हीति ।
अतस्तवैवेत्यतःशब्दाध्याहारेण योज्यम् ॥ ७ ॥

किंच—

देवानामसि वह्नितमः पितृणां प्रथमा स्वधा ।

ऋषीणां चरितं सत्यमथर्वाङ्गिरसामसि ॥ ८ ॥

देवानामिन्द्रादीनामसि भवसि त्वं वह्नितमो हविषां प्रापयितृतमः ।
पितृणां नान्दीमुखे श्राद्धे या पितृभ्यो दीयते स्वधाऽन्नं सा देवप्रधान-
मपेक्ष्य प्रथमा भवति । तस्यां अपि पितृभ्यः प्रापयिता त्वमेवेत्यर्थः ।
किंचर्षीणां चक्षुरादीनां प्राणानामङ्गिरसामङ्गिरसभूतानामथर्वणां तेषा-
मेव 'प्राणो वाऽथर्वा' इति श्रुतेः । चरितं चेष्टितं सत्यमवितथं देह-
धारणाद्युपकारलक्षणं त्वमेवासि ॥ ८ ॥

हविषां प्रापयितृतम इति । वह्निशब्दो वहनाद्वह्निरिति यौगिक इत्यर्थः ।
प्रथमा भवतीति । यज्ञादिदेवै(व)कर्मणि प्रथमं नान्दीमुखश्राद्धस्यावश्यकर्तव्यत्वात्सा
प्रथमेत्यर्थः । ऋष गताविति धातोर्ज्ञानार्थत्वाद्दृषिशब्दस्य ज्ञानजनकचक्षुराद्यर्थत्वमित्यर्थः ।
अङ्गिरसभूतानामिति । प्राणाभावेऽङ्गानां शोषदर्शनात्तेषामङ्गिरसत्वमित्यर्थः । मुख्य-
प्राणस्यार्थवत्त्वं श्रुत्याऽभिहितं यद्यपि तथाऽपि चक्षुरादीनामपि तदंशत्वादथर्वशब्दार्थत्व-
मिति भावः ॥ ८ ॥

* मध्यमपदलोपी समासः ।

किंच—

इन्द्रस्त्वं प्राण तेजसा रुद्रोऽसि परिरक्षिता ।

त्वमन्तरिक्षे चरसि सूर्यस्त्वं ज्योतिषां पतिः ॥ ९ ॥

इन्द्रः परमेश्वरस्त्वं हे प्राण तेजसा वीर्येण रुद्रोऽसि संहरञ्जगत् । स्थितौ च परि समन्ताद्रक्षिता पालयिता परिरक्षिता त्वमेव जगतः सौम्येन रूपेण । त्वमन्तरिक्षेऽजस्रं चरसि उदयास्तमयाभ्यां सूर्यस्त्वमेव च सर्वेषां ज्योतिषां पतिः ॥ ९ ॥

इहेन्द्रशब्देन परमेश्वरत्वमुच्यते मघवानित्यनेन त्विन्द्र उक्त इति भेदमाह— इन्द्रः परमेश्वर इति । वीर्येण संहारसामर्थ्येनेत्यर्थः । सौम्येनेति । विष्ण्वादिरूपेणेत्यर्थः ॥ ९ ॥

यदा त्वमभिवर्षस्यथेमाः प्राणते प्रजाः । आन-

न्दरूपास्तिष्ठन्ति कामायान्नं भविष्यतीति ॥ १० ॥

यदा पर्जन्यो भूत्वाऽभिवर्षसि त्वमथ तदाऽन्नं प्राप्येमाः प्रजाः प्राणते प्राणचेष्टां कुर्वन्तीत्यर्थः । अथवा प्राण ते तवेमाः प्रजाः स्वात्म-भूतास्त्वदन्नसंवर्धितास्त्वदभिवर्षणदर्शनमात्रेण चाऽऽनन्दरूपाः सुखं प्राप्ता इव सत्यस्तिष्ठन्ति । कामायेच्छातोऽन्नं भविष्यतीत्येवमभि-प्रायः ॥ १० ॥

॥ १० ॥

किंच—

व्रात्यस्त्वं प्राणैकऋषिरत्ता विश्वस्य सत्पतिः ।

वयमाद्यस्य दातारः पिता त्वं मातरिश्वनः ॥ ११ ॥

प्रथमजत्वादन्वस्य संस्कर्तुरभावादसंस्कृतो व्रात्यस्त्वं स्वभावत एव शुद्ध इत्यभिप्रायः । हे प्राणैकऋषिस्त्वमाथर्वणानां प्रसिद्ध एकर्षिना-माऽग्निः सन्नत्ता सर्वहविषाम् । त्वमेव विश्वस्य सर्वस्य सतो विद्यमानस्य पतिः सत्पतिः । साधुर्वा पतिः सत्पतिः । वयं पुनराद्यस्य तवा-दनीयस्य हविषो दातारः । त्वं पिता मातरिश्व हे मातरिश्वनोऽस्मा-कम् । अथ वा मातरिश्वनो वायोस्त्वम् । अतश्च सर्वस्यैव जगत पितृत्वं सिद्धम् ॥ ११ ॥

असंस्कृत इति । संस्कारहीनो व्रात्य इति स्मृतेरित्यर्थः । अनेन स्वतःशुद्धत्वं

विवक्षितमित्याह—स्वभावत एवेति । मातरिश्वेति । मातरिश्व न इत्यत्र नलोप-
इच्छान्दस इत्यर्थः । वायोस्त्वमिति । पितेत्यनुषङ्गः । अस्मिन्व्याख्याने वायुमात्रपितृत्वा-
दस्मदादिसर्वपितृत्वमनुक्तं स्यादत आह—अतश्चेति । अस्मदादिसर्वजनकत्वाद्वायोस्त-
ज्जनकस्याऽऽकाशात्मनः प्राणस्य सर्वजनकत्वं सिद्धमित्यर्थः ॥ ११ ॥

किं बहुना—

या ते तनूर्वाचि प्रतिष्ठिता या श्रोत्रे या च चक्षुषि ।

या च मनसि संतता शिवां तां कुरु मोत्क्रमीः ॥ १२ ॥

या ते त्वदीया तनूर्वाचि प्रतिष्ठिता वक्तृत्वेन वदनचेष्टां कुर्वती । या
श्रोत्रे या च चक्षुषि या च मनसि संकल्पादिव्यापारेण संतता समनु-
गता तनूस्तां शिवां शान्तां कुरु मोत्क्रमीरुत्क्रमणेनाशिवां मा कार्षी-
रित्यर्थः ॥ १२ ॥

वाचि प्रतिष्ठितेति । वाच्यमानरूपा तनूः प्रतिष्ठिता । श्रोत्रे व्यानरूपा । चक्षुषि
प्राणरूपा । मनसि समानरूपा । स प्राणस्तच्चक्षुः स व्यानस्तच्छ्रोत्रं सोऽपानः सा वाक्स
समानस्तन्मन इति श्रुतेरित्यर्थः । उत्क्रमणेनेति । प्राणोत्क्रमणे सत्यपानाद्यात्मिका वागा-
दिरूपा तनूरशिवा कार्यायोग्या स्यादित्यर्थः ॥ १२ ॥

किं बहुना—

प्राणस्येदं वशे सर्वं त्रिदिवे यत्प्रतिष्ठितम् । मातेव

पुत्रान्रक्षस्व श्रीश्च प्रज्ञां च विधेहि न इति ॥ १३ ॥

इत्यथर्ववेदीयप्रश्नोपनिषदि द्वितीयः प्रश्नः ॥ २ ॥

अस्मिँलोके प्राणस्यैव वशे सर्वमिदं यत्किञ्चिदुपभोगजातं त्रिदिवे
तृतीयस्यां दिवि च यत्प्रतिष्ठितं देवाद्युपभोगलक्षणं तस्यापि प्राण एवे-
शिता रक्षिता । अतो मातेव पुत्रानस्मात्रक्षस्व पालयस्व । त्वन्निमित्ता
हि ब्राह्म्यः क्षात्रियाश्च श्रियस्तास्त्वं श्रीश्च श्रियश्च प्रज्ञां च त्वास्थि-
तिनिमित्तां विधेहि नो विधत्स्वेत्यर्थः । इत्येवं सर्वात्मतया वागादिभिः
प्राणैः स्तुत्या गमित्तमहिमां प्राणः प्रजापतिरत्तेत्यवधृतम् ॥ १३ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्भोविन्दभगवत्पूज्यपाद्-

शिष्यश्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ प्रश्नोपनिषद्भाष्ये

द्वितीयप्रश्नः ॥ २ ॥

ब्राह्मच्य इति । ऋगादिमन्त्ररूपा ब्राह्मच्यः श्रियः । ऋचः सामानि यजूंषि । सा हि श्रीरमृता सतामिति श्रुतेः । क्षात्र्यः प्रसिद्धा धनाद्यैश्वर्यरूपाः । अस्मिन्प्रश्ने निर्धारितं गुणं संगृह्याऽऽह—इत्येवमिति । इदं वरिष्ठत्वादेरुपलक्षणम् ॥ १३ ॥

इत्यानन्दज्ञानविरचितप्रश्नोपनिषद्भाष्यटीकायां द्वितीयः प्रश्नः ॥ २ ॥

अथ तृतीयः प्रश्नः ।

अथ हैनं कौसल्यश्वाऽऽश्वलायनः पप्रच्छ । भगवन्कुत एष प्राणो जायते कथमायात्यस्मिञ्शरीर आत्मानं वा प्रविभज्य कथं प्रातिष्ठते केनोत्क्रमते कथं बाह्यमभिधत्ते कथमध्यात्ममिति ॥ १ ॥

अथ हैनं कौसल्यश्वाऽऽश्वलायनः पप्रच्छ । प्राणो हैवं प्राणैर्निर्धारिततत्त्वैरुपलब्धमहिमाऽपि संहतत्वात्स्यादस्य कार्यत्वमतः पृच्छामि । भगवन्कुतः कस्मात्कारणादेष यथावधृतः प्राणो जायते । जातश्च कथं केन वृत्तिविशेषेणाऽऽयात्यस्मिञ्शरीरे । किंनिमित्तकमस्य शरीरग्रहणमित्यर्थः । प्रविष्टश्च शरीर आत्मानं वा प्रविभज्य प्रविभागं कृत्वा कथं केन प्रकारेण प्रातिष्ठते प्रतितिष्ठति । केन वा वृत्तिविशेषेणास्माच्छरीरादुत्क्रमत उत्क्रामति । कथं बाह्यमधिभूतमधिदैवतं चाभिधत्ते धारयति कथमध्यात्ममिति ॥ १ ॥

एवं प्रजापतित्वात्तृत्वादिगुणजातं निर्धार्य प्राणस्योत्पत्त्यादि निर्धारयंस्तदुपासनां विधातुं प्रश्नान्तरमवतारयति—अथेति । वैदर्भिप्रश्नान्तरमित्यर्थः । प्राणैरिति । यैर्वागादिप्राणैराकाशादिभिश्च प्राणस्य तत्त्वमुपलब्धं तैरित्यर्थः । प्राणस्य पूर्वोक्तमहिमत्वादेवोत्पत्तिशङ्काभावात्कुत इति प्रश्नानुपपत्तिमाशङ्क्याऽऽह—अपि संहतत्वादिति । अनेकात्मकत्वात्सावयवत्वादित्यर्थः । शरीरग्रहणमिति । शरीरप्रवेश इत्यर्थः । प्रातिष्ठत इति । आङ्प्रश्लेषाद्दीर्घत्वम् ॥ १ ॥

तस्मै स होवाचातिप्रश्नान्पृच्छसि ब्रह्मि-
ष्ठोऽसीति तस्मात्तेऽहं ब्रवीमि ॥ २ ॥

१ क. प्राणैर्हैवं निर्धारिततत्त्व उप° । २ ख. °वं निर्धारिततत्त्व उप° । ३ घ. ङ. °तत्त्व उप । ४ क. 'दैवं चा° । च. 'दैवं वाऽभि° । ५ क. °ति धारयतीति शेषः ।

यथा येन प्रकारेण लोके राजा सम्राडेव ग्रामादिष्वधिकृतान्विनियुङ्क्ते । कथम् । एतान्ग्रामानेतान्ग्रामानधितिष्ठस्वेति । एवमेव यथा दृष्टान्तः । एष मुख्यः प्राण इतरान्प्राणांश्चक्षुरादीनात्मभेदांश्च पृथक्पृथगेव यथास्थानं संनिधत्ते विनियुङ्क्ते ॥ ४ ॥

आत्मानं वा प्रविभज्येत्यस्योत्तरं दृष्टान्तेनाऽऽह—यथेति । इतरानिति । इतरांश्चक्षुरादीन्यथास्थानमक्षयादिगोलकस्थाने संनिधत्ते संनिधापयति । आत्मभेदान्मुख्यप्राणस्य वृत्तिभेदान्प्राणापानादीन्पाथादिषु नियुङ्क्ते इति । अत्र श्रुत्या नेत्रादीनां चक्षुरादिस्थानानां स्पष्टत्वात्तानि नोक्तानीति द्रष्टव्यम् ॥ ४ ॥

तत्र विभागः—

पायूपस्थेऽपानं चक्षुःश्रोत्रे मुखनासिकाभ्यां प्राणः स्वयं प्रातिष्ठते मध्ये तु समानः । एष ह्येतद्भुतमन्नं समं नयति तस्मादेताः सप्तार्चिषो भवन्ति ॥ ५ ॥

पायूपस्थे पायुश्चोपस्थश्च पायूपस्थं तस्मिन् । अपानमात्मभेदं मूत्रपुरीषाद्यपनयनं कुर्वन्तिष्ठति संनिधत्ते । तथा चक्षुःश्रोत्रे चक्षुश्च श्रोत्रं च चक्षुःश्रोत्रं तस्मिंश्चक्षुःश्रोत्रे । मुखनासिकाभ्यां च मुखं च नासिका च ताभ्यां मुखनासिकाभ्यां च निर्गच्छन्प्राणः स्वयं सम्राट्स्थानीयः प्रातिष्ठते प्रतितिष्ठति । मध्ये तु प्राणापानयोः स्थानयोर्नाभ्याम् । समानोऽशितं पीतं च समं नयतीति समानः । एष हि यस्माद्यदेतद्भुतं भुक्तं पीतं चाऽऽत्माभ्यौ प्रक्षिप्तमन्नं समं नयति तस्मादशितपीतेन्धनादग्नेरौदर्याद्भृदयदेशं प्राप्तादेताः सप्तसंख्याका अर्चिषो दीप्तयो निर्गच्छन्त्यो भवन्ति *शीर्षण्यः । प्राणद्वारा दर्शनश्रवणादिलक्षणरूपादिविषयप्रकाशा इत्यभिप्रायः ॥ ५ ॥

यः कुर्वन्तिष्ठति तं संनिधत्ते विनियुङ्क्ते इत्यर्थः । मध्य इति । प्राणापानयोर्मध्ये या नाभिस्तस्यां समानः प्रतितिष्ठतीत्यन्वयः । समानशब्दार्थमुक्तं श्रुत्यारूढं करोति—एष हीति । आत्माज्ञाविति । आत्मनि शरीरेऽग्निजाठराग्निस्तास्मिन्नित्यर्थः । एवं हुतपदबलादन्नस्य हविष्वं जाठराग्नेराहवनीयत्वं प्रक्षेपस्य होमत्वं चोक्त्वा शीर्षण्यसप्तद्वारान्निर्ग-

* शीर्षण्यप्राणद्वारेति कश्चित्पाठः स एव सार्धीयान् ।

तानां ज्ञानानामर्चिष्ठं वक्तुं तस्मादेता इति वाक्यं व्याचष्टे—तस्मादिति । प्राप्ता-
दिति । अग्नेरौदर्याद्धेतोः प्राप्तपरिपाकादन्नरसादन्ननाडीद्वारा देहं प्राप्तं नाडीस्थानं हृदयं
प्राप्तादन्नरसादिति शेषः । दर्शनद्वयं श्रवणद्वयं प्राणद्वयं मुखं चैकं रसना(न)मिति सप्ता-
र्चिषः । जाठराग्निपाकजन्यान्नरसवलेन दर्शनादीनां प्रवृत्तेस्तेषु तदर्चिष्टारोप इत्यर्थः ॥ ५ ॥

हृदि ह्येष आत्मा । अत्रैतदेकशतं नाडीनां तासां
शतं शतमेकैकस्यां द्वासप्ततिर्द्वासप्ततिः प्रतिशा-
खानाडीसहस्राणि भवन्त्यासु व्यानश्चरति ॥ ६ ॥

हृदि ह्येष पुण्डरीकाकारमांसपिण्डपरिच्छिन्ने हृदयाकाश एष
आत्माऽऽत्मना संयुक्तो लिङ्गात्मा, अत्रास्मिन्हृदय एतदेकशतमेकौत्तर-
शतं संख्यया प्रधाननाडीनां भवतीति । तासां शतं शतमेकैकस्याः
प्रधाननाड्या भेदाः । पुनरपि द्वासप्ततिर्द्वासप्ततिर्द्वे द्वे सहस्रे अधिकै
सप्ततिश्च सहस्राणि । सहस्राणां द्वासप्ततिः प्रतिशाखानाडीसहस्राणि
प्रतिप्रतिनाडीशतं संख्यया प्रधाननाडीनां सहस्राणि भवन्ति । आसु
नाडीषु व्यानो वायुश्चरति । व्यानो व्यापनात् । आदित्यादिव
रश्मयो हृदयात्सर्वतोगामिनीभिर्नाडीभिः सर्वदेहं संव्याप्य व्यानो
वर्तते । संधिस्कन्धमर्मदेशेषु विशेषेण प्राणापानवृत्त्योश्च मध्य उद्भूत-
वृत्तिर्वीर्यवत्कर्मकर्ता भवति ॥ ६ ॥

व्यानस्य नाडीरूपं स्थानं दर्शयितुं नाडीनामुत्पत्तिस्थानं वक्तुमाह—हृदीत्यादिना ।
हृदयस्य लिङ्गात्मस्थानत्वोक्तेः प्रयोजनं तु केचिद्योगिनो नाभिकन्दस्य नाड्यु-
त्पत्तिस्थानत्वं वदन्ति तन्निराकरणं, तत्रैव लिङ्गात्मनः संचरणार्थां नाड्यः ।
नाडीभिः प्रत्यवसृप्येत्यादिश्रुतेः । ततश्च लिङ्गात्मनो हृदयस्थानत्वे तत्संचारमार्गभूत-
नाडीनामपि तदेवोत्पत्तिस्थानमन्यथा प्रदेशान्तरस्थनाडीनां तन्मार्गत्वायोगाद्द्वासप्ततिसह-
स्राणि हृदयात्पुरीततमभिप्रतिष्ठन्त इति श्रुतेश्चेति । लिङ्गशरीरस्याऽऽत्मत्वमात्मोपाधि-
त्वेन तद्योगादित्याह—आत्मना संयुक्त इति । यस्माल्लिङ्गात्मा हृदि वर्तते तत्संचार-
मार्गभूतनाडीनामपि तदेव स्थानमित्याह—अत्रेति । नाडीनां शरीरविधारकत्वेन प्राप्ति-
द्धत्वं वक्तुमेतदिति विशेषणम् । तस्य स्पष्टत्वाद्भाष्ये न व्याख्यातम् । एकैकस्या

१ क. च. °त्मसं° । २ क. °त्मा जीवात्मेत्यर्थः । अ° । ३ झ. घ. ड. °त्रैवं लि° । ४ क.
°णार्थं ना° । ५ क. च. °त्मसं° । ६ ख. °ख्यानम् ।

नाड्याः शाखानाड्यः शतं शतं भवतीत्याह—तासामिति । ततश्च शतोत्तरमयुतं शाखानाड्य इत्यर्थः । शाखानाडीनां च प्रत्येकं द्व्यधिकसप्ततिसहस्राणि प्रतिशाखानाड्यः सन्तीत्याह—पुनरपीति । सप्ततिरितिपदस्य संख्याप्रधानत्वे सहस्राणीत्यस्य तेन सामानाधिकरण्यायोगात्षष्ठ्यन्ततया व्याचष्टे—सहस्राणामिति । प्रतिशाखेति । प्रतिशाखाभ्यो निर्गता अल्पशाखाः प्रतिशाखाः । द्वासप्ततिरित्यत्र वीप्सार्थमाह—प्रतिप्रतीति । प्रतिप्रतिनाडीशतमित्यनन्तरमेकैकस्या इत्यनुषङ्गः । तथा च प्रतिप्रतिनाडीशतमेकैकस्या नाड्याः प्रतिशाखानाडीनां द्वासप्ततिसहस्राणि भवन्तीत्यर्थः । तथा च मूलशाखाप्रतिशाखानाड्यो मिलित्वा द्वासप्ततिकोटयो द्वासप्ततिलक्षाणि दशसहस्रं च शतद्वयमेका च भवन्तीति द्रष्टव्यम् । एवं नाडीरुक्त्वा व्यानस्य तत्स्थानत्वमाह—आस्विति । सूक्ष्मासु नाडीषु विद्यमानस्य व्यानस्य कथं व्यापकत्वमित्याशङ्क्य नाडीनां सर्वदेहव्याप्तेस्तत्स्थस्यापि व्यानस्य तद्वारा व्याप्तिरित्याह—आदित्यादिवेति । यथाऽऽदित्याद्विनिर्गत्य रश्मयः सर्वतो गतास्तथा हृदयात्सर्वतोगामिन्यो नाड्यस्ताभिरिति योज्यम् । सामान्येन सर्वशरीरव्याप्तावपि विशेषस्थानमाह—संधीति । प्राणेति । उच्छ्वासनिश्वासयोः प्राणापानवृत्तयोरभावे व्यानवृत्तिरुद्भवतीत्यर्थः । वीर्यवदिति । अथ यः प्राणापानयोः संधिः स व्यान इत्युक्त्वा यानि वीर्यवन्ति कर्माणि बलवता पुरुषेण साध्यानि धनुरायमनादीनि तान्यप्राणन्नपानन्करोतीति श्रुत्यन्तरोक्तेरित्यर्थः ॥ ६ ॥

अथैकयोर्ध्व उदानः पुण्येन पुण्यं लोकं नयति

पापेन पापमुभाभ्यामेव मनुष्यलोकम् ॥ ७ ॥

अथ या तु तत्रैकशतानां नाडीनां मध्य ऊर्ध्वगा सुषुम्नाख्या नाडी तथैकयोर्ध्वः सन्नूदानो वायुरापादतलमस्तकवृत्तिः संचरन्पुण्येन कर्मणा शास्त्रविहितेन पुण्यं लोकं देवादिस्थानलक्षणं नयति प्रापयति । पापेन तद्विपरीतेन पापं नरकं तिर्यग्योन्यादिलक्षणम् । उभाभ्यां समप्रधानाभ्यां पुण्यपापाभ्यामेव मनुष्यलोकं नयतीत्यनुवर्तते ॥ ७ ॥

इदानीमुदानस्य स्थानं वदन्केनोत्क्रमत इत्यस्योत्तरमाह—या त्विति । उभाभ्यां समप्रधानाभ्यामिति । अनेन पुण्याधिक्ये देवलोकं पापाधिक्ये नरकलोकं नयतीति पूर्वं व्याख्यातं भवति ॥ ७ ॥

आदित्यो ह वै बाह्यः प्राण उदयत्येष ह्येनं

चाक्षुषं प्राणमनुगृह्णानः । पृथिव्यां या
देवता सैषा पुरुषस्यापानमवष्टभ्यान्तरा
यदाकाशः स समानो वायुर्व्यानः ॥८॥

आदित्यो ह वै प्रसिद्धो ह्यधिदैवतं बाह्यः प्राणः स एष उदयत्युद्गच्छति । एष ह्येनमाध्यात्मिकं चक्षुषि भवं चाक्षुषं प्राणं प्रकाशेनानुगृह्णानो रूपोपलब्धौ चक्षुष आलोकं कुर्वन्नित्यर्थः । तथा पृथिव्यामभिमानिनी या देवता प्रसिद्धा सैषा पुरुषस्यापानमपानवृत्तिमवष्टभ्याऽऽकृष्य वशीकृत्याध एवापकर्षणेनानुग्रहं कुर्वती वर्तत इत्यर्थः । अन्यथा हि शरीरं गुरुत्वात्पतेत्सावकाशे वोद्गच्छेत् । यदेतदन्तरा मध्ये द्यावापृथिव्योर्य आकाशस्तत्स्थो वायुराकाश उच्यते । मञ्चस्थवत् । स समानः समानमनुगृह्णानो वर्तत इत्यर्थः । समानस्यान्तराकाशस्थत्वसामान्यात् । सामान्येन च यो बाह्यो वायुः स व्याप्तिसामान्याद्यानो व्यानमनुगृह्णानो वर्तत इत्यभिप्रायः ॥ ८ ॥

कथं बाह्यमभिधत्ते कथमध्यात्ममित्यस्योत्तरमाह—आदित्य इति । या देवता प्रसिद्धेति । अग्निदेवता पृथिव्येव यस्याऽऽयतनमग्निर्लोक इति श्रुतेरग्निसंबद्धा(न्धा?) वगमादित्यर्थः । अवष्टभ्येत्यनन्तरमध्याहारेण वाक्यं पूरयति—अध एवापकर्षणेनेति । वृत्तार्थं स्तम्भादेरूर्ध्वमुखेन निखातस्य परितो विद्यमानरज्जुभिरध एवापकर्षणेन पतनाभाववद्ध एवापकर्षणेन शरीरस्य पतनाभावः सिध्यतीत्यर्थः । अनुग्रहमिति । शरीरधारणलक्षणमित्यर्थः । अन्यथेति । पृथिवीदेवतायां विधारणाकरणे गुरुत्वादपानेनाध आकर्षणाच्च सावकाशे भूम्यादिपतनप्रतिबन्धकाभावस्थले पतेदित्यर्थः । अन्तरा यदाकाश इति वाक्यं व्याचष्टे—यदेतदिति । यदिति क्लीबत्वं छान्दसमित्याह—य आकाश इति । मञ्चस्थवदिति । मञ्चाः क्रोशन्तीत्यत्र मञ्चशब्देन मञ्चस्था यथा लक्ष्यन्ते तथाऽऽकाशशब्देन तत्स्थो वायुर्लक्ष्यत इत्यर्थः । स समान इति । सामानाधिकरण्यमनुग्राह्यानुग्राहकयोरभेदोपचारादित्याह—समानमनुगृह्णान इति । एवमुत्तरत्राप्यनुग्रहे हेतुमाह—समानस्येति । शरीरान्तराकाशस्थत्वं समानस्य द्यावापृथिव्यन्तराकाशस्थत्वं बाह्यवायोरित्यन्तराकाशस्थत्वं तयोस्तुल्यमित्यर्थः । वायुर्व्यान इत्यत्र त्वन्तराकाशस्थत्वं विशेषरहितं वायुसामान्येन समुच्चीयत इति न पूर्वाभेद इत्याह—सामान्येनेति ॥ ८ ॥

तेजो ह वा उदानस्तस्मादुपशान्ततेजाः ।

पुनर्भवमिन्द्रियैर्मनसि संपद्यमानैः ॥ ९ ॥

यद्बाह्यं ह वै प्रसिद्धं सामान्ये तेजस्तच्छरीर उदान उदानं वायुम-
नुगृह्णाति स्वेन प्रकाशनेत्यभिप्रायः । यस्मात्तेजःस्वभावो बाह्यतेजोनु-
गृहीत उत्क्रान्तिकर्ता तस्माद्यदा लौकिकः पुरुष उपशान्ततेजा भवति ।
उपशान्तं स्वाभाविकं तेजो यस्य सः । तदा तं क्षीणायुषं मुमूर्षु
विद्यात् । स पुनर्भवं शरीरान्तरं प्रतिपद्यते । कथम् । सहेन्द्रियैर्मनसि
संपद्यमानैः प्रविशद्भिर्वागादिभिः ॥ ९ ॥

तेजो ह वा इति वाक्यं व्याचष्टे—यद्बाह्यमिति । पूर्वमादित्यात्मकं विशेषतेज उक्त-
मत्र तेजःसामान्यमुच्यत इति न पौनरुक्त्यमित्याह—सामान्यं तेज इति । एव-
मादित्यादिना रूपेण मुख्यप्राणस्य प्राणापानसमानोदानव्यानानुग्राहकत्वोक्त्याऽध्यात्मं
प्राणादिवृत्त्यनुग्राहकत्वमुक्तम् । आदित्याग्न्याकाशसामान्यवायुतेजोरूपी सन्बाह्यमधिदैव-
मादित्यादिकं धारयतीत्युक्तम् । तद्रूपेणावस्थानमेव तद्धारणं प्राणापानाद्यनुग्रहेण चक्षुराद्य-
नुग्रहोक्तेस्तद्वारा तद्ग्राह्याधिभूतविधारकत्वमुक्तम् । स प्राणस्तच्चक्षुः सोऽपानः सा वाक्स
ध्यानस्तच्छ्रोत्रं स समानस्तन्मनः स उदानः स वायुरिति श्रुत्यन्तरे चक्षुरादीनां प्राणा-
द्यात्मत्वोक्तेश्चक्षुराद्यनुग्राहकत्वोक्त्या चक्षुरादिरूपाध्यात्मविधारकत्वं चोक्तमिति कथं बाह्य-
मभिधत्ते कथमध्यात्ममित्यस्योत्तरमुक्तमिति द्रष्टव्यम् । तेजस उदानवाय्वनुग्राहकत्वं
व्यतिरेकप्रदर्शनेन साधयति—यस्मादिति । यस्मात्तेजःस्वभाव उत्क्रान्तिर्कृदप्युदानवा-
युर्बाह्यतेजोनुगृहीतः सन्नेव शरीरे वर्तते तस्माज्जीवन्जीवनहेतुकर्मोपरमे बाह्यतेजोनुग्रहाभावे-
नोपशान्ततेजा मुमूर्षुर्भवतीत्यन्वयः । स्वाभाविकमिति । जाठराग्निकृतं हस्तादिना
स्वशरीरस्पर्शं सत्युष्णत्वेनोपलभ्यमानं तेज इत्यर्थः । भवत्युत्पद्यत इति भवः शरीरमित्यर्थः ।
शरीरान्तरप्रतिपत्तिरात्मनोऽक्रियस्य न भवतीति शङ्कते—कथमिति । इन्द्रियोपाधिवशा-
दित्याह—सहेति । मनसि संपद्यमानैरिन्द्रियैः सह शरीरान्तरं प्रतिपद्यत इति पूर्वेणा-
न्वयः ॥ ९ ॥

यच्चित्तस्तेनैष प्राणमायाति प्राणस्तेजसा युक्तः ।

सहाऽऽत्मना यथासंकल्पितं लोकं नयति ॥ १० ॥

मरणकाले यच्चित्तो भवति तेनैव चित्तेन संकल्पेनेन्द्रियैः सह प्राणं

१ क वै । ख. ग. च. वाव । २ ख. घ. ङ. वा । च. वाव । ३ क. च. वाव । ४ च.
°न्तिदोऽप्यु° । ५ ख. ग. घ. ङ. °वनजी° । ६ क. °नैष जीवश्चित्ते° ।

मुख्यप्राणवृत्तिमायाति । मरणकाले क्षीणेन्द्रियवृत्तिः सन्मुख्यया प्राण-
वृत्त्यैवावतिष्ठत इत्यर्थः । तदाऽभिवदन्ति ज्ञातय उच्छ्वसिति जीव-
तीति । स च प्राणस्तेजसोदानवृत्त्या युक्तः सन्सहाऽऽत्मना स्वामिना
भोक्त्रा स एवमुदानवृत्त्यैव युक्तः प्राणस्तं भोक्तारं पुण्यपापकर्मवशाद्य-
थासंकल्पितं यथाभिप्रेतं लोकं नयति प्रापयति ॥ १० ॥

उक्तशरीरान्तरप्राप्तिमेवोत्क्रान्तिक्रमप्रदर्शनेन स्पष्टीकर्तुं यच्चित्त इत्यादि वाक्यं तदपेक्षि-
ताध्याहारं कुर्वन्व्याचष्टे—मरणेति । यच्चित्त इति । यदेव देवतिर्यगादिशरीरं सभ्य-
गिति चित्ते यस्य स यच्चित्त इत्यर्थः । प्राणं प्रत्यागमनं लोकव्यवहारेण प्रथयति—तदेति ।
तेजसा तेजोनुगृहीतयोदानवृत्त्येत्यर्थः । एवंभूतो भोक्तो(क्त्रु)दानसंयुक्तः प्राणः कं नयती-
त्यपेक्षायां तमेव भोक्तारं नयतीति वदन्वाक्यार्थमाह—स एवामिति । एवकारस्य तमेवे-
त्यन्वयः । यथासंकल्पितमिति । कर्मज्ञानादिसाधनानुष्ठानदशायां संकल्पितं मरण-
काले वासनारूपेण पुनरभिव्यक्तं लोकं देवादिशरीरमित्यर्थः ॥ १० ॥

य एवं विद्वान्प्राणं वेद । न हास्य प्रजा

हीर्यतेऽमृतो भवति तदेष श्लोकः ॥ ११ ॥

यः कश्चिदेवं विद्वान्यथोक्तविशेषणैर्विशिष्टमुत्पत्त्यादिभिः प्राणं वेद
जानाति तस्येदं फलमैहिकमामुष्मिकं चोच्यते । न हास्य नैवास्य
विदुषः प्रजा पुत्रपौत्रादिलक्षणा हीर्यते छिद्यते । पतिते च शरीरे प्राण-
सायुज्यतयाऽमृतोऽमरणधर्मा भवति तदेतस्मिन्नर्थे संक्षेपाभिधायक एष
श्लोको मन्त्रो भवति ॥ ११ ॥

एवं प्राणस्वरूपं निर्धार्य तदुपासनं विधत्ते—यः कश्चिदिति । उत्पत्त्यादि-
भिर्यथोक्तविशेषणैर्विशिष्टम् । आत्मनः प्राणो जायते, मनःकृताभ्यां धर्माधर्माभ्यां
शरीरं गृह्णाति । आत्मानं च पञ्चधा विभज्य पायूपस्थयोरपानं स्वस्वरूपं प्राणं
चक्षुःश्रोत्रयोः, नाभौ समानम्, नाडीसमूहे व्यानम्, उदानं च सुषुम्नायां स्थाप-
यति । उदानेनोत्क्रामति, बाह्यैः प्राणापानव्यानसमानोदानानुग्राहकैरादित्यपृथिवीदेवता-
काशवायुतेजोरूपैरधिदैवमादित्यादिकमादित्यादिकृतानुग्रहैरध्यात्मं चक्षुर्वाक्श्रोत्रमनस्त्वक्च-
क्षुरादिग्राह्यमधिभूतं च धारयति । स एवोदानवृत्त्या भोक्त्रा च युक्तो भोक्तारं
लोकान्तरं नयति । स एव च वरिष्ठः प्रजापतिरत्ता चेत्येवं प्राणं वेदेत्यर्थः । ऐहिकफल-
मुक्त्वाऽऽमुष्मिकफलमाह—पतित इति । अमृतत्वं च नात्र मुख्यं किंतु प्राणसायुज्यमेवे-

त्याह—प्राणेति । इदं तु कामिनः, निष्कामस्य तु चित्तैकाग्र्यम् । तच्छुद्धिद्वारा मुख्य-
मेवामृतत्वं भवतीति द्रष्टव्यम् ॥ ११ ॥

उत्पत्तिमायतिं स्थानं विभुत्वं चैव पञ्चधा ।
अध्यात्मं चैव प्राणस्य विज्ञायामृतम-
श्नुते विज्ञायामृतमश्नुत इति ॥ १२ ॥

इत्यथर्ववेदीयप्रश्नोपनिषदि तृतीयः प्रश्नः ॥३॥

उत्पत्तिं परमात्मनः प्राणस्याऽऽयतिमागमनं मनोकृतेनास्मिञ्शरीरे
स्थानं स्थितिं च पायूपस्थादिस्थानेषु विभुत्वं च स्वाम्यमेव सम्राडिव
(?) प्राणवृत्तिभेदानां पञ्चधा स्थापनम् । बाह्यमादित्यादिरूपेणाध्यात्मं
चैव चक्षुराद्याकारेणावस्थानं विज्ञायैवं प्राण(?)ममृतमश्नुत इति ।
विज्ञायामृतमश्नुत इति द्विर्वचनं प्रश्नार्थपरिसमाप्त्यर्थम् ॥ १२ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्भोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्य-
श्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ प्रश्नोपनिषद्भाष्ये तृतीयः प्रश्नः ॥ ३ ॥

आयतिमिति । आयातिमित्यर्थः । ह्रस्वत्वं छान्दसम् ॥ १२ ॥

इति श्रीमदानन्दज्ञानविरचितप्रश्नोपनिषद्भाष्यटीकायां तृतीयः प्रश्नः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थः प्रश्नः ।

अथ हैनं सौर्यायणी गार्ग्यः पप्रच्छ ।

अथ हैनं सौर्यायणी गार्ग्यः पप्रच्छ प्रश्नत्रयेणापरविद्यागोचरं सर्वं
परिसमाप्य संसारं व्याकृतविषयं साध्यसाधनलक्षणमनित्यम् । अथे-
दानीमसाध्यसाधनलक्षणमप्राणममनोगोचरमतीन्द्रियविषयं शिवं शान्त-
मविकृतमक्षरं सत्यं परविद्यागम्यं पुरुषाख्यं सबाह्याभ्यन्तरमजं वक्त-
व्यमित्युत्तरं प्रश्नत्रयमारभ्यते ।

एवं कर्मविद्यागतिश्रवणेन विरक्तस्य प्राणविद्यया चित्तैकाग्र्यतच्छुद्धिमतोऽत एव साध-
नचतुष्टयवतो मुख्याधिकारिणः परविद्योक्त्यर्थं प्रश्नत्रयमारभते—अथ हैनमिति ।
पूर्वविद्ययैवामृतत्वोक्तेरुत्तरप्रश्नारम्भो व्यर्थ इत्यत आह—प्रश्नत्रयेणेति । संसार-

१ क. ख. घ. ङ. च. 'यमविष' । २ क. च. 'काग्र्यं तं' । ३ क. च. 'रभ्यते' । ४ क. च.
पूर्व वि° ।

मिति । अतो न तन्मुख्यममृतत्वमित्यर्थः । तस्य संसारत्वे व्याकृतत्वं हेतुमाह—
 व्याकृतविषयमिति । व्याकृताश्रयं तदन्तर्गतमित्यर्थः । साध्यसाधनलक्षण-
 मिति । साध्यसाधनसंबन्धेन लक्ष्यतेऽभिव्यजत उत्पद्यत इति तथा । यद्वाऽपरब्रह्मणः
 प्राणस्य साध्यसाधनोभयात्मकत्वाद्वा तथा । तस्मादनित्यमित्यतोऽपि संसारत्वमित्यर्थः ।
 वक्ष्यमाण आत्मा तु न तथेत्याह—असाध्येत्यादिना । अतीन्द्रियविषयमिति ।
 इन्द्रियविषयत्वमतिक्रान्तमित्यव्याकृतमकार्यमित्यर्थः । तत्र हेतुः—अप्राणमिति । प्राणा-
 गोचरत्वेन तदात्मककर्मेन्द्रियागोचरत्वं मनोगोचरत्वेन ज्ञानेन्द्रियागोचरत्वमुक्तम् । सुखरू-
 पतामाह—शिवमिति । निवृत्तानर्थत्वमाह—शान्तमिति । तत्र भावविकाररहितत्वं
 हेतुमाह—अविकृतमिति । अनेनोत्पत्तिपरिणामवृद्धयो निषिद्धाः । अक्षरमित्यपक्षय-
 विनाशौ निषिद्धौ । उत्पात्तिनिषेधेन तदनन्तरभाव्यस्तित्वं निषिद्धम् । अत्र सर्वत्र हेतुः—
 सत्यमिति । कालत्रयेऽप्येकरूपमित्यर्थः । तत्र ' अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते '
 इत्यादि वाक्यं मानमाह—परविद्यागम्यमिति । दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुष इति मन्त्र-
 मप्याह—पुरुषाख्यमिति । कथं पुरुषशब्दोदितं पूर्णत्वं बाह्याभ्यन्तरवस्तुभेदादत आह—
 सबाह्येति । स एव बाह्याभ्यन्तरात्मकस्तद्व्यतिरेकेण तदुभयं नास्तीत्यर्थः । प्रश्नत्रय-
 मिति । यद्यपि पञ्चमः प्रश्नोऽपरविद्याविषय एव प्रणवोपासनविषयत्वात्तथाऽपि तस्य
 क्रममुक्तिफलत्वेन निर्विशेषात्मन्येव सविशेषब्रह्मप्राप्तिद्वारा पर्यवसानात्सोऽपि परविषय
 एवेति भावः ।

तत्र सुदीप्तादिवाग्नेर्यस्मात्परादक्षरात्सर्वे भावा विस्फुलिङ्गा इव
 जायन्ते तत्र चैवापियन्तीत्युक्तं द्वितीये मुण्डके, के ते सर्वे भावा अक्ष-
 राद्विभज्यन्ते । कथं वा विभक्ताः सन्तस्तत्रैवापियन्ति । किंलक्षणं वा
 तदक्षरमिति । एतद्विवक्षयाऽधुना प्रश्नानुद्धावयति—

भगवन्नेतस्मिन्पुरुषे कानि स्वपन्ति कान्यस्मिञ्जा-
 ग्रति कतर एष देवः स्वप्नान्पश्यति कस्यैतत्सुखं
 भवति कस्मिन्नु सर्वे संप्रतिष्ठिता भवन्तीति ॥ १ ॥

भगवन्नेतस्मिन्पुरुषे शिरःपाण्यादिमति कानि करणानि स्वपन्ति
 स्वापं कुर्वन्ति स्वव्यापारादुपरमन्ते कानि चास्मिञ्जाग्रति जागर-
 णमनिद्रावस्थां स्वव्यापारं कुर्वन्ति । कतरः कार्यकरणलक्षणयोरेष
 देवः स्वप्नान्पश्यति । स्वप्नो नाम जाग्रद्दर्शनान्निवृत्तस्य जाग्रद्दन्तःश-
 रीरे यद्दर्शनम् । तत्किं कार्यलक्षणेन देवेन निर्वर्त्यते किंवा करण-

१ क. च. °माणरमा । २ क. च. °यमवि° । ३ क. वस्थाव्या° । ४ क. °न्ति स्वव्यापारा-
 न्कुर्वन्तीत्यर्थः । क° । ५ क. °क्षणानां य एष ।

लक्षणेन केनचिदित्यभिप्रायः । उपरते च जाग्रत्स्वप्नव्यापारे यत्प्रसन्नं निरायासलक्षणमनाबाधं सुखं कस्यैतद्भवति । तस्मिन्काले जाग्रत्स्वप्नव्यापारादुपरताः सन्तः कस्मिन्नु सर्वे सम्यगेकीभूताः संप्रतिष्ठिताः । मधुनि रसवत्समुद्रं प्रविष्टनद्यादिवच्च विवेकानर्हाः प्रतिष्ठिता भवन्ति संगताः संप्रतिष्ठिता भवन्तीत्यर्थः । ननु न्यस्तदात्रादिकरणवत्स्वव्यापारादुपरतानि पृथक्पृथगेव स्वात्मन्यवतिष्ठन्त इत्येतद्युक्तं कुतः प्राप्तिः सुषुप्तपुरुषाणां करणानां कस्मिंश्चिदेकीभावगमनाशङ्कायाः प्रष्टुः । युक्तैव त्वाशङ्का । यतः संहतानि करणानि स्वाम्यर्थानि परतन्त्राणि च जाग्रद्विषये तस्मात्स्वापेऽपि संहतानां पारतन्त्र्येणैव कस्मिंश्चित्संगतिर्न्याय्येति तस्मादाशङ्कानुरूप एव प्रश्नोऽयम् । अत्र तु कार्यकरणसंघातो यस्मिंश्च प्रलीनः सुषुप्तप्रलयकालयोस्तद्विशेषं बुभुत्सोः स को नु स्यादिति कस्मिन्सर्वे संप्रतिष्ठिता भवन्तीति ॥ १ ॥

एवं सामान्येन प्रश्नत्रयस्यापि संबन्धमुक्त्वा चतुर्थप्रश्नस्य प्रातिस्विकसंबन्धमाह—तत्रेति । यस्मादित्यस्य किलक्षणं वा तदक्षरमिति तच्छब्देनान्वयः । उक्तमिति । यथा सुदीप्ता-
स्पावकाद्विस्फुलिङ्गाः सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपास्तथाऽक्षराद्विविधाः सौम्य भावाः प्रजायन्ते तत्र चैवापियन्तीति मन्त्रेणेत्यर्थः । एतद्विवक्षयेति । मन्त्रोक्तार्थविस्तरानुवादित्वादस्य ब्राह्मणस्येति भावः । अत्राक्षरस्वरूपस्यैव विवक्षितत्वात्तन्निर्णयार्थं कानि स्वपन्तीत्यादिप्रश्नो जागरितादिना धर्मविशेषनिर्धारणार्थः, अन्यथा तेषामात्मधर्मत्वशङ्कायां तन्निर्विशेषत्वनिर्णयासिद्धेः । भावानां स्वरूपविभागादिविवक्षा तु ताः पुनः पुनरुदयतः प्रचरन्तीति दृष्टान्त-
बलाद्यत्रैकीभावस्ततो विभागेन निर्गमनमित्यक्षर एकीभूतानां पृथिव्यादिकार्यकरणानामक्षरा-
द्विभागप्रतीतिस्तावन्मात्रेण भाष्य उक्तेति द्रष्टव्यम् । तत्राऽऽद्यप्रश्नेन जागरितस्य धर्मा पृष्टः । स्वप्ने यस्य व्यापारोपरमे जागरितं नास्ति स तस्य धर्म इति(धर्मीति?) निश्चेतुं शक्यत्वात् । द्वितीयेनावस्थात्रयेऽपि शरीररक्षणं कस्य धर्म इति पृष्टम् । जाग्रतोऽनुपरत-
व्यापारस्य प्राणस्य देहरक्षकत्वोपपत्तेः । तृतीयेन स्वप्नस्य धर्मा पृष्टः । चतुर्थेन सुषुप्तिधर्मा, सुखमहमस्वाप्समिति सुप्तोत्थितस्य परामर्शं सुखस्य सुषुप्तिसंबन्धावगमात् । पञ्चमप्रश्नेनावस्थात्रयविनिर्मुक्तमवस्थात्रयपर्यवसानभूमिरूपं तुरीयमक्षरं पृष्टमिति विवेकः । कार्येति । कार्यं शरीरं प्राणो वा, करणानि मनआदीनि । पदार्थानुक्त्वा वाक्यार्थं पिण्डीकृ-

१ ग. च. 'मुद्रप्र' । २ क. 'तिष्ठा भ' । ३ क. च. 'र्यकार' । ४ क. ख. ड. च. 'किंवा ह' ।
५ क. च. सौम्य । ६ ग. 'तादीनां ध' । ७ ख. ग. घ. ड. 'र्मश' । ८ क. च. 'र्यकार' ।

स्याऽऽह—तत्किमिति । तत्पदं पूर्वापरयोः संबध्यते—प्रसन्नमिति । विषयसंपर्क-
 कालुष्यराहित्यम् । [निरायासेति ।] निरायासेन विक्षेपाभावमात्रेण लक्ष्यतेऽभि-
 व्यज्यते निर्वातस्थापितदीपालोकवदनाबाधं विनाशरहितं सत्यमात्मस्वरूपमित्यर्थः । एत-
 दिति । सुषुप्ते प्रकाशमानं सुखमहमस्वाप्समितिपरामर्शमूलभूतमित्यर्थः । तस्मिन्काल-
 इति । यद्यपि पञ्चमेन प्रश्नेन तुरीयं पृच्छ्यते न सुषुप्तिस्तथाऽपि संसारदशायां सर्वोपा-
 धिरहिततुरीयावस्थाभावेन विवेकत एव तस्य प्रदर्शनीयत्वात्तत्सुषुप्तावज्ञाने सत्यपीतरोपा-
 धिराहित्येन तत्रैव सर्वोपाधिविवेककरणेन तुरीयप्रदर्शनस्य सुकरत्वात्तस्मिन्काले तुरीयप्रदर्श-
 नार्थं सर्वसंप्रतिष्ठोक्तेति । सम्यगेकीभूता इति । तदात्मभावप्राप्त्या विलयं गता इत्यर्थः ।
 मधुनि रसवदिति । यथा नानापुष्परसा मधुन्येकी भवन्ति तद्वदित्यर्थः । विवेकाभा-
 वमात्रेण दृष्टान्तावुक्तौ, तत्र सर्वात्मना लयाभावादित्याह—विवेकानर्हा इति । पूर्वं
 विवेकानर्हाः सन्तः पश्चात्संप्रतिष्ठिता इत्यर्थः । न चानेनापि प्रश्नेनाविद्यावासनाभिरविविक्तः
 सौषुप्त एव पृष्ट इति शङ्क्यम् । पर आत्मन्यक्षरे संप्रतिष्ठन्त इति वक्ष्यमाणत्वात्सुषुप्ते
 चाज्ञान एव संप्रतिष्ठानादेष हि द्रष्टेत्याद्यज्ञानप्रतिबिम्बितस्य भोक्तुरपि संप्रतिष्ठायामभि-
 धास्यमानत्वादच्छायमित्यज्ञानाभावोक्तेश्च तुरीयमेव पृष्टमिति भावः । ननु कार्यकारणव्य-
 तिरिक्ते संप्रतिष्ठानाधिकरणे सामान्येन कस्मिंश्चिद्वगते कस्मिन्संप्रतिष्ठिता इति विशेष-
 प्रश्नो घटते । न च तस्यावगतिरस्ति । न च संप्रतिष्ठानस्य साधिकरणत्वेन सामान्येनाधि-
 करणावगतिरस्तीति वाच्यम् । तत्तदुपादानानामेवाचेतनानां तदधिकरणत्वेन तदतिरिक्तस्य
 चेतनस्यासिद्धिः (द्वे)रिति शङ्कते—नन्विति । दात्रं नाम सस्यादिलवनार्थः शस्त्रविशेषः ।
 स्वात्मनीति । सोपादान इत्यर्थः । सुषुप्तपुरुषाणां करणानामिति । सुषुप्तपुरु-
 षाणां यानि करणानि तेषामित्यर्थः । एष हि द्रष्टेत्यादिना पुरुषाणामप्येकीभावस्य वक्ष्य-
 माणत्वाद्वा पुरुषाणामित्युक्तम् । अस्मिन्पक्षे करणानां चेति चकारो द्रष्टव्यः । प्रष्टुः
 शङ्कायाः कुतः प्राप्तिरित्यन्वयः । संहतानां परार्थत्वेन व्यापृतत्वात्संहतत्वेन हेतुना पर-
 स्मिंश्चेतने सामान्येनावगते प्रष्टुर्विशेषप्रश्नो युक्त इत्याह—युक्तैव त्विति । स्वाम्यर्थानि
 संघाताभिमान्यर्थानीत्यर्थः । आशङ्कानुरूप इति । मनसि विद्यमानाशङ्कानुरूपो वाचिकः
 प्रश्न इत्यर्थः । अत्र संप्रतिष्ठानविशिष्ट आत्मा न पृष्टः किंतु तदुपलक्षितः केवल आत्मा
 पृष्ट इति वाक्यतात्पर्यमाह—अत्र त्विति । भवन्तीत्यनन्तरं पृष्टमिति शेषः ॥ १ ॥

तस्मै स होवाच । यथा गार्ग्य मरीचयोऽर्क-
 स्यास्तं गच्छतः सर्वा एतस्मिंस्तेजोमण्डल एकी
 भवन्ति । ताः पुनःपुनरुदयतः प्रचरन्त्येवं ह

वै तत्सर्वं परे देवे मनस्येकी भवति । तेन तर्ह्येष
पुरुषो न शृणोति न पश्यति न जिघ्रति न रस-
यते न स्पृशते नाभिवदते नाऽऽदत्ते नाऽऽनन्द-
यते न विसृजते नेयायते स्वपितीत्याचक्षते ॥ २ ॥

तस्मै स होवाचाऽऽचार्यः । शृणु हे गार्ग्य यत्त्वया पृष्टम् । यथा
मरीचयो रश्मयोऽर्कस्याऽऽदित्यस्यास्तमदर्शनं गच्छतः सर्वा अशेषत एत-
स्मिंस्तेजोमण्डले तेजोराशिरूप एकी भवन्ति विवेकानर्हत्वमविशेषतां
गच्छन्ति, मरीचयस्तस्यैवार्कस्य ताः पुनः पुनरुदयत उद्गच्छतः प्रचरन्ति
विकीर्यन्ते । यथाऽयं दृष्टान्तः । एवं ह वै तत्सर्वं विषयेन्द्रियादिजातं परे
प्रकृष्टे देवे द्योतनवति मनसि चक्षुरादिदेवानां मनस्तन्त्रत्वात्परो देवो
मनस्तस्मिन्स्वप्रकाल एकी भवति, मण्डले मरीचिबद्धविशेषतां गच्छति
जिजागरिषोश्च रश्मिवन्मण्डलान्मनस एव प्रचरन्ति (ति) स्वव्यापा-
राय प्रतिष्ठन्ते (ते) । यस्मात्स्वप्रकाले श्रोत्रादीनि शब्दाद्युपलब्धिकर-
णानि मनस्येकीभूतानीव करणव्यापारादुपरतानि तेन तस्मात्तर्हि
तस्मिन्स्वप्रकाल एष देवदत्तादिलक्षणः पुरुषो न शृणोति न पश्यति
न जिघ्रति न रसयते न स्पृशते नाभिवदते नाऽऽदत्ते नाऽऽनन्दयते न
विसृजते नेयायते स्वपितीत्याचक्षते लौकिकाः ॥ २ ॥

यत्त्वया पृष्टं तच्छृण्वित्यन्वयः । तस्यैवार्कस्य ता मरीचय इत्यन्वयः । विकीर्यन्त
इति । दशदिक्षु क्षिप्यन्त इत्यर्थः । स्वप्नेऽपि चक्षुरादिव्यापारोपलब्धेरेकीभावोऽसिद्ध
इत्याशङ्क्य वासनामयेन्द्रियव्यापारोपलब्धावपि बाह्यशब्दादिश्रवणादिव्यापाराभावेन तं साध-
यितुं तेनेति वाक्यं व्याख्याति—यस्मादिति । श्रोत्रादीनामेकीभावो नाम स्वस्वव्यापारं
विहाय मनस्तन्त्रतयाऽवस्थानमात्रं न तु मुख्यमेकत्वं तेषां मनःप्रकृतिकत्वाभावेनाप्रकृतौ
तदनुपपत्तेरित्यभिप्रेत्येवकारः प्रयुक्तः । नेयायत इति । इणो गत्यर्थस्य यदन्तस्य रूपमे-
तन्नं गच्छतीत्यर्थः ॥ २ ॥

प्राणाग्नय एवैतस्मिन्पुरे जाग्रति । गार्हपत्यो ह
वा एषोऽपानो व्यानोऽन्बाहार्यपचनो यद्गार्ह-
पत्यात्प्रणीयते प्रणयनादाहवनीयः प्राणः ॥ ३ ॥

सुप्तवत्सु श्रोत्रादिषु करणेष्वेतस्मिन्पुरे नवद्वारे देहे प्राणाग्नयः प्राणादिपञ्चवायवोऽग्नय इवाग्नयो जाग्रति । अग्निसामान्यं हि । गार्हपत्यो ह वा एषोऽपानः । कथमित्याह—यस्माद्गार्हपत्यादग्नेरग्निहोत्रकालं इतरोऽग्निराहवनीयः प्रणीयते प्रणयनात्प्रणीयतेऽस्मादिति प्रणयनो गार्हपत्योऽग्निः । तथा सुप्तस्यापानवृत्तेः प्रणीयत इव प्राणो मुखनासिकाभ्यां संचरत्यत आहवनीयस्थानीयः प्राणः । व्यानस्तु हृदयादक्षिणसुषिरद्वारेण निर्गमादक्षिणदिकसंबन्धादन्वाहार्यपचनो दक्षिणाग्निः ॥ ३ ॥

कानि स्वपन्तीत्यस्य सविषयाणि बाह्यकारणानि स्वपन्त्युपरमन्तेऽतस्तेषामेव जागरणं धर्म इत्युत्तरमुक्त्वा कानि जाग्रतीत्यस्योत्तरमाह—सुप्तवत्स्विति । प्राणानामग्नित्वं गौणमित्याह—अग्नय इवेति । अपानस्य गार्हपत्यत्वे यद्गार्हपत्यात्प्रणीयते प्रणयनादि-तीदं वाक्यं व्यवहितमपि हेतुत्वेन योजयति—यस्मादिति । प्रणयनादिति पदं गार्हपत्य-विशेषणमित्याह—प्रणयनो गार्हपत्य इति । तत्सदृशमाहवनीयः प्राण इति वाक्यं सादृश्याभिध्यानपूर्वं व्याचष्टे—तथेति । गार्हपत्यत्वेनोक्तेऽपानेऽन्तर्गच्छति सति बहिर्ग-च्छन्प्राणस्ततो निर्गच्छत इव (च्छन्निव) लक्ष्यत इति प्राण आहवनीय इत्यर्थः । परि-त्यक्तं व्यानोऽन्वाहार्यपचन इति वाक्यमिदानीं व्याचष्टे—व्यानस्त्विति । छान्दोग्ये गायत्रीविद्यायां तस्य वा एतस्य हृदयस्य पञ्च देवसुषय इत्युपक्रम्याथ योऽस्य दक्षिणः सुषिः स व्यानस्तच्छ्रोत्रमित्यनेन व्यानस्य दक्षिणसुषितो निर्गमनमुक्तमित्यस्यान्वाहार्यपच-नसादृश्यं दक्षिणादिकसंबन्धित्वं व्यानस्येति व्यानोऽन्वाहार्यपचन इत्यर्थः ॥ ३ ॥

यदुच्छ्वासनिश्वासावेतावाहुती समं नयतीति स
समानः । मनो ह वाव यजमान इष्टफलमेवो-
दानः स एनं यजमानमहरहर्ब्रह्म गमयति ॥ ४ ॥

अत्र च होताऽग्निहोत्रस्य यद्यस्मादुच्छ्वासनिश्वासावग्निहोत्राहुती इव नित्यं द्वित्वसामान्यादेव त्वेतावाहुती समं साम्येन शरीरस्थितिभा-वाय नयति यो वायुरग्निस्थानीयोऽपि होता चाऽऽहुत्योर्नेतृत्वात् ।

१ क. इ. 'न्यं ह्याह गा' । २ क. 'ल इतराग्निहोत्रकाल इ' । ३ क. च. 'त्योऽग्निर्यथा त' ।
४ ख. च. 'णीति । ५ ख. ग. घ. इ. 'क्षिणादि' । ६ क. ग. घ. तत्सदृशमा' । ७ क. 'सुषिरा
इ' । ८ क. सुषिरः स' । ९ क. 'षिरतो । १० ख. ग. घ. इ. व्यासोऽन्वा' ।

कोऽसौ स समानः । अतश्च विदुषः स्वापोऽप्यग्निहोत्रहवनमेव । तस्मा-
द्विद्वान्नाकर्मात्येवं मन्तव्य इत्यभिप्रायः । सर्वदा सर्वाणि भूतानि विचि-
न्वन्त्यपि स्वपत इति हि वाजसनेयके । अत्र हि जाग्रत्सु प्राणाग्निषूपसं-
हृत्य बाह्यकरणानि विषयांश्चाग्निहोत्रफलमिव स्वर्गं ब्रह्म जिगमिषुर्मनो ह
वाव यजमानो जागर्ति यजमानवत्कार्यकरणेषु प्राधान्येन संव्यवहारात्स्व-
र्गमिव ब्रह्म प्रति प्रस्थितत्वाद्यजमानो मनः कल्प्यते । इष्टफलं यागफल-
मेवोदानो वायुः । उदाननिमित्तत्वादिष्टफलप्राप्तेः । कथम्, स उदानो
मनआख्यं यजमानं स्वप्नवृत्तिरूपादपि प्रच्याव्याहरहः सुषुप्तिकाले
स्वर्गमिव ब्रह्माक्षरं गमयति । अतो यागफलस्थानीय उदानः ॥ ४ ॥

अत्र चेति । अग्निहोत्रस्य होता होमस्य कर्ता, ऋत्विगुच्यत उत्तरवाक्येने(णे)ति
शेषः । अत्रोच्छ्वासनिश्वासायोराहुतित्वस्य पूर्वमसिद्धत्वेन सिद्धवन्निर्देशायोगात्स समान इति
तच्छब्दानन्वयाच्च वाक्यत्रयं कृत्वाऽन्वयत्रयेण योजयति—यद्यस्मादिति । उच्छ्वास-
निश्वासावित्यनन्तरमाहुती इति पदं भाष्येऽध्याहृत्यैतावुच्छ्वासनिश्वासावाहुती आहवनी-
याधिकरणाग्निहोत्राहुती[इ] व द्वि (द्वि) त्व*साम्यादेवेत्येकोऽन्वयः । अनन्तरं भाष्ये
तुशब्दश्चार्थे । श्रुतिगत इतिशब्दस्तस्मादित्यर्थे । यस्मादेतावाहुती यस्माच्चैतौ समं
नयति शरीरस्थितिभावाय साम्येन नयति प्रवर्तयति यो वायुर्यथाऽग्निहोत्रे होमक-
र्ताऽऽहुतिद्वयमाहवनीयं प्रति समं नयति प्रापयति तद्वत्तस्मादाहुत्योर्नेतृत्वात्स वायुर्हो-
तेति यच्छब्दहोतृशब्दाध्याहारेण द्वितीयोऽन्वयः । कोऽसौ वायुरिति तद्विशेषप्रश्ने
स होता वायुः स समान इति तृतीयोऽन्वय इति विभागः । ननु प्राणाश्च
इत्यत्र सर्वेषां प्राणानामग्नित्वोक्तेः कथमिह समानस्य होतृत्वमुच्यत इत्याशङ्क्योक्तम्—
अग्निस्थानीयोऽपीति । अग्नित्वेनोक्तोऽपीति भावः । होता चेति । चकारोऽवधा-
रणे, होतैवेत्यर्थः । आहुतिनेतृत्वाद्दोतृत्वे स्थितेऽग्नित्वोक्तिश्छत्रिन्यायेनाग्न्यनग्निसमुदाये
लाक्षणिकीत्यर्थः । अवस्थात्रयवर्तिनामुच्छ्वासनिश्वासप्राणानां चाग्निहोत्रावयवत्वसंपादानस्य
नोपासनं प्रयोजनं विविशेषात्मप्रकरणत्वात्तद्विध्यदर्शनाच्च, किं त्विन्द्रियाण्युपरमन्ते
प्राणा जाग्रतीत्येवं त्वंपदार्थशोधनरूपस्य ज्ञानस्य स्तुतिरेवेत्याह—अतश्चेति । सर्व-
देति । वाजसनेयके हि वाक्चितः प्राणश्चितश्चक्षुश्चित इत्यादिना सर्वप्राणव्यापारेषु
अत्येकमग्निचितत्वदृष्टिं विधायैषंदृष्टिमतः सर्वाणि भूतान्यस्य स्वापकालेऽपि चयनं

* अत्र सामान्यादिति युक्तं पठितुम् ।

१ ख. ग. घ. ङ. °पीत्यर्थः । हो° ।

कुर्वन्तीति सा दृष्टिः स्तुता तद्वदिहापीत्यर्थः । अत्र हीति । अत्र मनो यजमानः कल्प्यत इति व्यवहितान्वयः । तत्कल्पनायां हेतुद्वयमाह—यजमानवदिति । हेतुद्वयं साधयति—जाग्रत्स्विति । अत्र स्वप्नकाले विषयान्करणानि चोपसंहृत्य मनो जागर्ति, प्राधान्येन स्वव्यापारं कुर्वद्वर्तते । अग्निहोत्रफलं स्वर्गं जिगमिषुर्यजमान इव सुषुप्तिकाले स्वर्गरूपब्रह्म जिगमिषु च मन इत्यन्वयः । भाष्ये यजमान इत्यनन्तरमिवशब्दो द्रष्टव्यः । हवावशब्देन तत्प्रसिद्धमित्युक्तम् । इष्टेति । उदाननिमित्तकमरणानन्तरं यागादिफलप्राप्तेस्तस्य तन्निमित्तत्वात्कारणे कार्योपचारादुदान इष्टफलत्वेन कल्प्यत इत्यर्थः । न केवलं मरणद्वारा यागफलप्रापकत्वमुदानस्य किं त्वेतस्यैवाऽऽनन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्तीति श्रुतेः सर्वयागफलानामपि ब्रह्मात्मकत्वात्तद्ब्रह्मप्रापकत्वादपि । अहरहरिष्टफलप्रापकत्वमुदानस्येति प्रश्नपूर्वकमाह—कथमिति । स्वर्गमिवेति । स्वर्गमेवेत्यर्थः । सर्वयागफलात्मकस्वरूपमेव ब्रह्माक्षरं गमयतीत्यर्थः । यद्यप्यहरहर्ब्रह्मप्राप्तिर्न यागसाध्या यागरहितानामपि तत्प्राप्तेस्तथाऽपि ब्रह्मण एव सर्वयागफलत्वेन तत्प्रापकस्योदानस्येष्टफलप्रापकत्वमस्तीति भावः । न चोदानस्य कथं तत्प्रापकत्वमिति शङ्क्यम् । तस्य सुषुम्नानाडीचारित्वेन स मनस्तन्नाडीं प्रवेशयंस्तद्गतं ब्रह्म प्रापयतीत्युपपत्तेः ॥ ४ ॥

एवं विदुषः श्रोत्राद्युपरमकालादारभ्य यावत्सुप्तोत्थितो भवति तावत्सर्वयागफलानुभव एव नाविदुषामिवानर्थायेति विद्वत्ता स्तूयते । न हि विदुष एव श्रोत्रादीनि स्वपन्ते प्राणाग्रयो वा जाग्रति जाग्रत्स्वप्नयोर्मनः स्वातन्त्र्यमनुभवदहरहः सुषुप्तं वा प्रतिपद्यते । समानं हि सर्वप्राणिनां पर्यायेण जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिगमनमतो विद्वत्तास्तुतिरेवेयमुपपद्यते । यत्पृष्टं कतर एष देवः स्वप्नान्पश्यतीति तदाह—

अत्रैष देवः स्वप्ने महिमानमनुभवति । यद्दृष्टं दृष्टमनुपश्यति श्रुतं श्रुतमेवार्थमनुशृणोति देशदिगन्तरैश्च प्रत्यनुभूतं पुनः पुनः प्रत्यनुभवति दृष्टं चादृष्टं च श्रुतं चाश्रुतं चानुभूतं चाननुभूतं च सचासच्च सर्वं पश्यति सर्वः पश्यति ॥ ५ ॥

अत्रोपरतेषु श्रोत्रादिषु देहरक्षायै जाग्रत्सु प्राणादिवायुषु प्राक्सुषुप्तिप्रतिपत्तेः । एतस्मिन्नन्तराल एष देवोऽर्करश्मिवत्स्वात्मानि संहतश्रोत्रादिकरणः स्वप्ने महिमानं विभूतिं विषयविषयिलक्षणमनेकात्मभावगमनमनुभवति प्रतिपद्यते ।

ननु गार्हपत्यो वा एषोऽपान इत्यारम्य मनो ह वाव यजमान इत्यन्तेन ग्रन्थेन विद्वान-
कर्मा न भवतीति स्तूयत इत्युक्तमस्त्वेवं तत्राग्निहोत्रादिकर्मप्रतीतेरुदानस्य यागफलस्थानी-
यत्वोक्तेस्तु न तत्फलत्वं तत्र कर्माप्रतीतेरत आह—एवं विदुष इति । विद्वत्तेति ।
श्रोत्रादीनि स्वप्न उपरमन्ते प्राणा एव जाग्रतीत्येवंरूपा विद्येत्यर्थः । अस्याश्च विद्याया जाग-
रणं श्रोत्रादिबाह्येन्द्रियधर्मः शरीररक्षणं प्राणधर्मो नाऽऽत्मधर्म इत्येवं त्वंपदार्थविवेकरूपत्वा-
त्स्तोतव्यत्वोपपत्तिः । अत एव प्राणजागरणस्याविद्व[द्विद्व]त्साधारणत्वात्कथं विद्वत्तास्तुति-
रित्यपि शङ्का निरस्ता तस्यैवंभूतविवेकाभावादिति । ननु विद्याप्रकरणत्वादस्य विदुषः
श्रोत्राद्युपरमादिकं सर्वं भवतीति- विधीयतां किं स्तुत्येत्याशङ्क्य विद्वदविद्वत्साधारण्येन
स्वयमेव भवतो न विधेयत्वमित्याह—न हीति । विद्वत्तास्तुतिरेवेति । श्रोत्रादिकं
परे देवे मनस्येकी भवति प्राणाग्नयो जाग्रतीत्यत्र पदार्थविवेकरूपं ज्ञानं विवक्षितं तज्ज्ञानं
गार्हपत्यो वा एषोऽपान इत्यादिना स्तूयत उक्तप्रकारेणेत्यर्थः । तृतीयप्रश्नोत्तरत्वेन कतर
एष इत्यादि सर्वः पश्यतीत्यन्तं व्याचष्टे—यदिति । कतर इति । अत्रेति श्रौतं पदं
गृहीत्वा व्याचष्टे—उपरतेष्वित्यादिनाऽन्तराल इत्यन्तेन । अनेकेति ।
विषयिविषयाद्यनेकभावगमनमित्यर्थः । इदं च महत्त्वव्याख्यानम् ।

ननु महिमानुभवने करणं मनोऽनुभवितुस्तत्कथं स्वातन्त्र्येणानुम-
वतीत्युच्यते स्वतन्त्रो हि क्षेत्रज्ञः । नैष दोषः । क्षेत्रज्ञस्य स्वातन्त्र्यस्य
मनउपाधिकृतत्वान्न हि क्षेत्रज्ञः परमार्थतः स्वतः स्वपिति जागर्ति वा ।
मनउपाधिकृतमेव तस्य जागरणं स्वप्नश्चेत्युक्तं वाजसनेयके—“संधीः
स्वप्नो भूत्वा ध्यायतीव लेलायतीव ” इत्यादि । तस्मान्मनसो विभूत्य-
नुभवे स्वातन्त्र्यवचनं न्याय्यमेव । मनउपाधिसहितत्वे स्वप्नकाले क्षेत्रज्ञस्य
स्वयंज्योतिष्टं बाध्येतेति केचित् । तन्न । श्रुत्यर्थापरिज्ञानकृता भ्रान्ति-
स्तेषाम् । यस्मात्स्वयंज्योतिष्ट्वादिव्यवहारोऽध्यामोक्षान्तः सर्वोऽविद्या-
विषय एव मनआद्युपाधिजनितः ।

स्वप्नद्रष्टुर्जावस्य स्वातन्त्र्ये वक्तव्ये देवशब्दितमनसस्तदुक्तिः स्वप्नो मनोधर्मो नाऽऽत्म-
धर्म आत्मनि तु तदारोपमात्रं लोकस्येति ख्यापनार्थेति शङ्कापरिहाराभ्यामाह—नन्विति ।
मनउपाधिकृतमिति । बाह्येन्द्रिययुक्तमनउपाधिकृतं जागरणं केवलमनउपाधिकृतः स्वप्न
इत्यर्थः । स्वप्नस्य धीशब्दवाच्यमनःपरिणामत्वात् । स्वप्नो भूत्वेतिश्रुतौ सामानाधिकरण्य-
निर्देश इति द्रष्टव्यम् । नन्वियं श्रुतिर्विभूत्यनुभवेन मनःस्वातन्त्र्यं वक्तुं न शक्नोति

१ क. इति श्रुतिमार° । २ क. इतिश्रुत्य° । ३ ख. ग. घ. ङ. हि भवति क्षेत्र° । ४ ख. घ.
ङ. संधीध्यायतीव लेलायतीव स हि स्वप्नो भूत्वेत्या° । ५ ग. श्रुत्यनुभवने म° । ६ च. भवे म° ।

श्रुत्यन्तरविरोधापत्तेः । अतोऽत्र देवशब्देन क्षेत्रज्ञ एवोच्यते । तस्यैव स्वतः स्वातन्त्र्यमिति शङ्कते—मन इति । स्वयंज्योतिष्ट्वमिति । स्वयंज्योतिष्ट्वबोधक-श्रुतिरित्यर्थः । अन्यथा द्वितीयसत्त्वेऽपि दीषादीनामिव वास्तवस्य तस्य बाधाभावादित्यत्र किं मनसः सत्त्वे ज्योतिरन्तरस्य मनसो विद्यमानत्वादात्मनः स्वयंज्योतिष्ट्वबोधनं न शक्य-मिति श्रुतेः कार्यस्य बोधनस्य बाधोऽभिप्रेत उत तद्बोधनरूपकार्यसिद्धयर्थं मनसोऽभावोऽपि विवक्षितः श्रुतौ । ततश्च तत्सत्त्वे श्रुत्यर्थबाध इति वा । नाऽऽद्यः । मनसि सत्यप्येवं तर्हीति वक्ष्यमाणरीत्या मनसो दृश्यत्वेन ज्योतिष्ट्वायोगेनाऽऽत्मन एव स्वयंज्योतिष्ट्वस्य बोधयितुं शक्यत्वादित्याह—तन्नेति । न द्वितीयः, तदानीं मनसोऽभावस्तु श्रुत्यर्थ एव न भवतीत्याह—श्रुत्यर्थेति । आत्मनि ज्योतिष्ट्वबोधनात्मकव्यवहारस्य प्रकाश्या-दिसापेक्षत्वात्तस्मिन्सत्येव तद्बोधसाधने मनआदौ च सत्येव तद्बोधयितुं शक्यते नान्यथेति मनआद्यभावो न श्रुतौ विवक्षितः, तथा सति तद्बोधनाशक्तेरित्याह—यस्मादिति ।

यत्र वा अन्यदिव स्यात्तत्रान्योऽन्यत्पश्येन्मात्रासंसर्गस्त्वस्य भवति “यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत् ।” इत्यादिश्रुतिभ्यः । अतो मन्दब्रह्मविदामेवेयमाशङ्का न त्वेकात्मविदाम् । नन्वेवं सत्यत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिरिति विशेषणमनर्थकं भवत्यत्रोच्यते । अत्यल्पमिद-मुच्यते य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्शेत इत्यन्तर्हृदयपरिच्छेदे सुतरां स्वयंज्योतिष्ट्वं बाध्येत, सत्यमेवमयं दोषो यद्यपि स्यात्स्वप्ने केवलतया स्वयंज्योतिष्ट्वेनाध तावदुपनीतं भारस्येति चेन्न । तत्रापि पुरीतति नाडीषु शेत इति श्रुतेः पुरीतति नाडीसंबन्धात्तत्रापि पुरुषस्य स्वयंज्यो-तिष्ट्वेनार्धभारापनयाभिप्रायो मृषैव । कथं तर्ह्यत्रायं पुरुषः स्वयंज्यो-तिरिति । अन्यशाखात्वादनपेक्षा सा श्रुतिरिति चेन्न । अर्थैकत्वस्येष्ट-त्वादेको ह्यात्मा सर्ववेदान्तानामर्थो विजिज्ञापयिषितो बुभुत्सितश्च । तस्माद्युक्ता स्वप्न आत्मनः स्वयंज्योतिष्ट्वोपपत्तिर्वक्तुम्, श्रुतेर्यथार्थ-तत्त्वप्रकाशकत्वात् । एवं तर्हि शृणु श्रुत्यर्थं हित्वा सर्वमभिमानं न त्वभिमानेन वर्षशतेनापि श्रुत्यर्थो ज्ञातुं शक्यते सर्वैः पण्डितमन्यैः ।

तत्र मानमाह—यत्र वेति । द्वितीयाभावे व्यवहारो नास्तीत्यत्रापि मान-माह—मात्रेति । दृश्यं मात्राशब्दार्थः । असंसर्ग इति च्छेदः । दृश्यासंसर्गे

सुषुप्तौ विशेषविज्ञानाभावोक्त्या द्वितीयाभावे व्यवहारो नास्तीत्यर्थः । अतो न द्वितीयः कल्पः संभवतीत्याह—अत इति । ननु यदि स्वयंज्योतिष्ट्वबोधनार्थं मनआद्यभावो नापेक्षितो जागरितेऽपि तर्हि तद्बोधनसंभवाद्त्रेति स्वप्नवाचिविशेषणमनर्थकामिति शङ्कते—नन्विति । किं विशेषणबलान्मनसोऽभावः सिषाधयिषित उत विशेषणस्य गतिमात्रं वृच्छयते । नाऽऽद्यः । मनसोऽभावाङ्गीकारेऽप्यन्तर्हृदयाकाशस्य तत्कृतपरिच्छेदस्य च श्रुतिसिद्धत्वेन त्वन्मतेऽपि तत्र स्वयंज्योतिष्ट्वबोधनासंभवाद्विशेषणानर्थक्यं तुल्यमित्याह—अत्रोच्यत इति । परिच्छेदोऽधिकोन्नत इति तरपः प्रयोगः । स्वयंज्योतिष्ट्वमिति । तद्बोधनमित्यर्थः । यथाश्रुते वास्तवस्य तस्य बाधस्यानाशङ्क्यत्वादिति । यद्यपि स्वप्नेऽन्तर्हृदयाकाशसत्त्वात्सम्यक्स्वयंज्योतिष्ट्वं बोधयितुं न शक्यमिति दोषस्तुल्यस्तथाऽपि स्वप्ने मनसोऽभावेन तद्बोधनप्रतिबन्धकस्याभावाद्दूरविप्रकर्षेण स्वयंज्योतिष्ट्वं स्वप्ने बोधयितुं शक्यमिति तद्विशेषणमर्थवादिति शङ्कते—सत्यमिति । स्यादित्यनन्तरं तथाऽपीति शेषः । केवलतयेति । मनसोऽभावेनेत्यर्थः । भारस्येति । प्रतिबन्धकस्येत्यर्थः । शेषबोधनं तु सुषुप्ते भविष्यतीत्यभिप्रायः । एवं तर्हि सुषुप्ते सर्वस्याप्यभावमाश्रित्य सम्यग्बोधनं विवक्षणीयं न च तत्संभवति । तत्रापि बहुप्रतिबन्धकस्य विद्यमानत्वादित्याह—न तत्रापीति । सुषुप्तेऽपीत्यर्थः । तत्रापीति । स्वप्नेऽपीत्यर्थः । सुषुप्ते चेत्सर्वभारापनयः स्यात्तदा स्वप्नेऽर्धभारापनयाभिप्रायो वर्णयितुं शक्यते न च तदस्ति । अतोऽत्रेति विशेषणं तदाऽप्यनर्थकमित्यर्थः । तर्हि विशेषणस्य गतिर्वक्तव्येति द्वितीयं शङ्कते—कथं तर्हीति । अत्रैष देवः स्वप्ने महिमानमनुभवतीत्यथर्वशाखावाक्यार्थकथनावसरे काण्वश्रुतिगतविशेषणस्य गतिर्न वक्तव्या प्रकृतानुपयोगादिति सिद्धान्त्येकदेशी कश्चिन्मन्दः शङ्कते—अन्येति । सर्ववेदान्तप्रत्ययन्यायेनार्थश्रुत्यविरोधेनैकवाक्यतया श्रुत्यर्थस्य वर्णनीयत्वात्तद्विरोधोऽपि वक्तव्य इति पूर्ववाद्याह—नार्थैकत्वस्येति । तर्हि काण्वश्रुतिरर्थाभावात्त्यज्यतामत आह—श्रुतेर्यथार्थेति । स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यर्थायनविधेरर्थावबोधफलकत्वात्तुल्यं च सांप्रदायिकमिति न्यायाच्चाक्षरमात्रस्याप्यानर्थक्यायोगादित्यर्थः । एवमेकदेशिनि दूषिते सिद्धान्त्युत्तरमाह—एवं तर्हीति ।

यथा हृदयाकाशे पुरीतति नाडीषु च स्वपतस्तत्संबन्धाभावात्ततो विविच्य दर्शयितुं शक्यत इत्यात्मनः स्वयंज्योतिष्ट्वं न बाध्यते । एवं मनस्यविद्याकामकर्मनिमित्तोद्भूतवासनावति कर्मनिमित्ता वासनाऽवि-

१ क. 'कोऽत्रोच्यत इति तैरयं प्र° । ग. 'कोच्यते सुतरामिति । च. 'कोऽत्र इ° । २ ख. घ. ड. 'स्वार्थस्य भावाद्दुर° । ग. स्वार्थस्याभावाद्दुर° । ३ ग. घ. 'र्थः । अत्रा° । ४ ख. घ. ड. 'षस्य । ५ क. च. 'द्वान्तैक° ।

अथाऽन्यद्वस्त्वन्तरमिव पश्यतः सर्वकार्यकरणेभ्यः प्रविविक्तस्य द्रष्टुर्वा-
सनाभ्यो दृश्यरूपाभ्योऽन्यत्वेन स्वयंज्योतिष्ट्वं सुदर्पितेनापि तार्किकेण
न धारयितुं शक्यते । तस्मात्साधूक्तं मनसि प्रलीनेषु करणेष्वप्रलीने च
मनसि मनोमयः स्वप्नान्पश्यतीति ।

तर्ह्यादावेव मुख्यश्रुत्यर्थ उच्यतां किं पूर्वोक्तरीत्या पक्षान्तराशङ्कातन्निराकरणाभ्यामि-
त्याशङ्क्य पाण्डित्याभिमानवतो यथावदर्थबोधेऽनधिकारात्तस्य तदभिमानावतारचिकीर्षया
तदीयनानापक्षा निराकृता इति वक्तुं सर्वमभिमानं निरस्येत्याद्युक्तम् । स्वयंज्योतिष्ट्वश्रुतेर-
नतिशङ्क्यत्वात्तद्व्याप्त्वात्स्वप्नादौ हृदयाकाशादिसत्त्वेऽपि तत्संबन्धप्रतीत्यभावाद्विद्यमानस्याप्य-
विद्यमानतुल्यत्वेनाऽऽत्मनः केवलत्वात्प्रकाशदर्शनाच्च स्वयंज्योतिष्ट्वमिति बोधनीयं मनसोऽ-
भाववादिनाऽप्येवं मनसि सत्यपि तस्य वासनामयगजतुरगादिविषयतया परिणामादृश्यत्वाच्च
द्रष्टुस्ततो भेदेन विवेकतः श्रुत्या स्वप्रकाशत्वं बोध्यत इत्याह—यथेत्यादिना । मन-
सीति । सत्यपीति शेषः । ननु मनश्चेदविद्यादिनिमित्तवशाद्गजतुरगादिरूपेणाभिव्यक्तवा-
सनावत्तर्हि जाग्रतीव तस्याहंतयैव प्रतीतिः स्यान्नेदंतयाऽत आह—कर्मनिमित्तेति ।
तथा प्रतीतिं विना स्वप्ने भोगासिद्धेः स्वप्नभोगप्रदकर्मनिमित्तवशाज्जाग्रति गजादीनामिदंतयाऽ-
नुभवेन तद्वासनानामपि तथैवानुभवार्हत्वेन तद्वासनारूपाविद्यावशाच्च वासनाश्रयस्य मनस
इदंतयैव वस्त्वन्तरवत्प्रतीतिरित्यर्थः । इदं च विशेषणं मनसो विषयत्वेन विषयित्वासंभवाद्विष-
यिण आत्मन एव प्रकाशरूपत्वमिति वक्तुम् । जाग्रत्यादित्यादिकार्यज्योतिषां चक्षुरादिकरण-
ज्योतिषां च सत्त्वेन तत्संकीर्णत्वेनाऽऽत्मनः स्वयंज्योतिष्ट्वं दुर्बोधं स्वप्ने तु तदभावात्सुबोध-
मिति वक्तुं सर्वकार्येत्यादि विशेषणम् । स्वप्न आदित्यादिकार्यकरणज्योतिषां भासमानत्वेऽपि
तेषां वासनामात्रत्वादृश्यत्वाच्च विषयप्रकाशनासामर्थ्यमिति वक्तुं वासनाभ्य ईत्यादि विशेष-
णम् । एतैश्च विशेषणैः स्वप्न एवैवंभूते स्वयंज्योतिष्ट्वस्य बोधयितुं शक्यत्वादन्यत्रासंभवाद-
त्रायमिति श्रुतौ स्वप्नविशेषणग्रहणमर्थवदित्युक्तमिति द्रष्टव्यम् । स्वयंज्योतिष्ट्वमिति ।
सिद्धमिति शेषः । अतः काण्वश्रुतौ स्वप्ने मनसोऽभावविवक्षाकारणाभावेन तद्विरोधाभावा-
दत्र देवशब्देन परे देवे मनस्येकी भवतीत्युक्तम् । मन एवोच्यत इत्युक्तमुपसंहरति—
तस्मादिति ।

कथं महिमानमनुभवतीत्युच्यते । यन्मित्रं पुत्रादि वा पूर्वं दृष्टं
तद्वासनावासितः पुत्रमित्रादिवासनासमुद्भूतं पुत्रं मित्रमिव वाऽ-

विद्यया पश्यतीत्येवं मन्यते, तथा श्रुतमर्थं तद्वासनयाऽनुशृणोतीव, देश-
दिगन्तरैश्च देशान्तरैर्दिगन्तरैश्च प्रत्यनुभूतं पुनः पुनस्तत्प्रत्यनुभवतीवा-
विद्यया, तथा दृष्टं चास्मिञ्जन्मन्यदृष्टं च जन्मान्तरदृष्टमित्यर्थः ।
अत्यन्तादृष्टे वासनानुपपत्तेः । एवं श्रुतं चाश्रुतं चानुभूतं चास्मिञ्जन्मनि
केवलेन मनसाऽननुभूतं च मनसैव जन्मान्तरेऽनुभूतमित्यर्थः । सच्च परमा-
र्थोदकादि । असच्च मरीच्युदकादि । किं बहुनोक्तानुक्तं सर्वं पश्यति सर्वः
पश्यति सर्वमनोवासनोपाधिः सन्नेवं सर्वकरणात्मा मनोदेवः स्वप्नान्प-
श्यति ॥ ५ ॥

नन्विन्द्रियाणामुपरतत्त्वाद्धिषयसंबन्धाभावात्कथं मनसो महिमानुभव इति शङ्कते—
कथमिति । पूर्वं ज्ञातस्यैव स्वप्ने ज्ञानात्तस्य वासनामात्रत्वमतो नेन्द्रियापेक्षेत्याह—
उच्यत इति । यदिति । यन्मित्रं पुत्रं वा पूर्वं दृष्टवांस्तदेव दृष्टं पुत्रमित्रादिविषयवा-
सनासमुद्भूतं मित्रं पुत्रं वाऽविद्यया पश्यतीति दृष्टवानित्यादिपदाध्याहारेण वाक्यं योज्यम् ।
अन्यथा पुत्रमिति द्वितीयाया यच्छब्दस्य चानन्वयः स्यादिति । चक्षुरभावेन दर्शनायो-
गान्मन्यत इत्युक्तम् । तथेति । अत्रापि योऽर्थः श्रुतस्तमेव श्रुतमर्थमित्यध्याहारेणैव
श्रुतिर्योज्या । देशो नदीतीरादिः । दिक्प्राच्यादिरिति भावः । प्रत्यनुभूतं प्रतिवारमनुभूतं
पुनः पुनरनेकदिनेष्वनेकस्वप्नेष्वनुभवतीत्यर्थः । जन्मान्तरदृष्टमिति व्याख्याने हेतुमाह—
अत्यन्तेति । अनुभूतं चेत्यस्यै प्रत्यनुभूतमित्यनेन पुनरुक्तिमाशङ्क्याऽऽह—केवलेनेति ।
पूर्वमिन्द्रियद्वारकानुभव उक्त इत्यपौनरुक्त्यामित्यर्थः । सर्वदर्शने हेतुमाह—सर्वं इति ॥५॥

स यदा तेजसाऽभिभूतो भवति । अत्रैष देवः स्वप्नात्
पश्यत्यथ *तदैतस्मिञ्शरीर एतत्सुखं भवति ॥ ६ ॥

स यदा मनोरूपो देवो यस्मिन्काले सौरेण पित्ताख्येन तेजसा
नाडीशयेन सर्वतोऽभिभूतो भवति तिरस्कृतवासनाद्वारो भवति तदा
सह करणैर्मनसो रश्मयो हृद्युपसंहता भवन्ति । यदा मनो दार्वाग्निवद्-
विशेषविज्ञानरूपेण कृत्स्नं शरीरं व्याप्यावतिष्ठते तदा सुषुप्तो भवति ।

* दीपिकायां यदेतस्मिन्निति पाठः स्वीकृतोऽस्ति स च मूलेऽपि क्वचिद्दृश्यते । अत्रापि स
एव प्राद्यश्चेद्युक्ततरो मन्येत ।

१ क. च. 'तीव म° । २ ख. ग. घ. सर्वे म° । इ. सर्वो म° । ३ क. च. 'वे तद्दर्श° ।
४ क. च. भेदः । ५ क. च. 'स्य प्रत्ययस्य प्र° ।

अत्रैतस्मिन्काल एष मनआख्यो देवः स्वप्नात् पश्यति दर्शनद्वारस्य निरुद्धत्वात्तेजसा । अथ तदैतस्मिन्शरीर एतत्सुखं भवति यद्विज्ञानं निराबाधमविशेषेण शरीरव्यापकं प्रसन्नं भवतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

कस्यैतत्सुखं भवतीत्यस्योत्तरं तदपेक्षितं वदन्नाह—स यदेति । पित्ताख्येनेति । इदमुपलक्षणं चिद्रूपेण ब्रह्मणा चेत्यपि द्रष्टव्यम् । तन्मनः प्राणमेवोपश्रयत इतिश्रुत्यन्तरेण प्राणशब्दिते ब्रह्मणि तस्य लयाभिधानात् । तिरस्कृतेति । वासनाभिव्यक्तौ द्वारं स्वप्नभोगप्रदं कर्म यत्तिरस्कृतं तत्रोपरतं भवति तेजःशब्दितब्रह्मचैतन्यसंबन्धादित्यर्थः । रश्मय इति । वासना इत्यर्थः । अविशेषविज्ञानेति । सामान्यचैतन्यरूपेणेत्यर्थः । चेतनाशब्दितसामान्यवृत्तिरूपेण वा । अनेन सुषुप्तं उक्त इत्याह—तदेति । नन्वथैतत्सुखं भवतीत्ययुक्तं जन्यसुखस्य तदानीमसंभवात्स्वरूपसुखस्य पूर्वमपि समत्वेन तदा भवतीत्यनुपपत्तेरित्याशङ्क्य स्वरूपसुखमेव विशेषविज्ञानरूपविक्षेपाभावे निर्वातस्थदीपप्रभाव-त्सम्यक्प्रकाशते तदपेक्षमेतद्वचनमित्याह—यद्विज्ञानमिति । विज्ञानरूपं स्वरूपसुख-मित्यर्थः ॥ ६ ॥

एतस्मिन्कालेऽविद्याकामकर्मनिबन्धनानि कार्यकरणानि शान्तानि भवन्ति । तेषु शान्तेष्व्वात्मस्वरूपमुपाधिभिरन्यथा विभाव्यमानमद्वयमेकं शिवं शान्तं भवतीत्येतामेवावस्थां पृथिव्याद्यविद्याकृतमात्रानुप्रवेशेन दर्शयितुं वृष्टान्तमाह—

स यथा सोम्य वयांसि वासोवृक्षं संप्रतिष्ठन्ते ।

एवं ह वै तत्सर्वं पर आत्मनि संप्रतिष्ठते ॥ ७ ॥

स वृष्टान्तो यथा येन प्रकारेण सोम्य प्रियदर्शन वयांसि पक्षिणो वासाथ वृक्षं वासोवृक्षं प्रति संप्रतिष्ठन्ते गच्छन्ति । एवं यथा वृष्टान्तो ह वै तद्वक्ष्यमाणं सर्वं पर आत्मन्यक्षरे संप्रतिष्ठते ॥ ७ ॥

अनेनाऽऽनन्दमयकोशशब्दितमनभिव्यक्तमनआदिवासनावदज्ञानं सुषुप्तधर्मात्युक्तं पञ्चम-प्रश्नस्योत्तरं तुरीयस्वरूपं विवेकसौकर्याद्विविच्यात्तैवोच्यत इत्याह—एतस्मिन्निति । अन्यथेति । पूर्वमन्यथा विभाव्यमानमित्यर्थः । मात्रानुप्रवेशेनेति । मात्राणां विवेक-तोऽक्षरेऽनुप्रवेशेनेत्यर्थः ॥ ७ ॥

किं तत्सर्वम्—

पृथिवी च पृथिवीमात्रा चाऽऽपश्चाऽऽपोमात्रा

१ ख. ग. घ. ङ. °न्तरे प्रा° । २ क. °न्दितं ब्रह्म चै° । ३ क. च. °प्तमुक्तमित्या° । ४ क. च. °मेव त° । ५ क. च. °वज्ज्ञानं सुषुप्तिध° ।

च तेजश्च तेजोमात्रा च वायुश्च वायुमात्रा
 चाऽऽकाशश्चाऽऽकाशमात्रा च चक्षुश्च द्रष्टव्यं
 च श्रोत्रं च श्रोतव्यं च घ्राणं च घ्रातव्यं च
 रसश्च रसयितव्यं च त्वक्च स्पर्शयितव्यं च
 वाक्च वक्तव्यं च हस्तौ चाऽऽदातव्यं चोप-
 स्थश्चाऽऽनन्दयितव्यं च पायुश्च विसर्जयितव्यं
 च पादौ च गन्तव्यं च मनश्च मन्तव्यं
 च बुद्धिश्च बोद्धव्यं चाहंकारश्चाहंकर्तव्यं च
 चित्तं च चेतयितव्यं च तेजश्च विद्योत-
 यितव्यं च प्राणश्च विधारयितव्यं च ॥ ८ ॥

पृथिवी च स्थूला पञ्चगुणा तत्कारणा च पृथिवीमात्रा च गन्धत-
 न्मात्रा, तथाऽऽपश्चाऽऽपोमात्रा च । तेजश्च तेजोमात्रा च । वायुश्च वायु-
 मात्रा च । आकाशश्चाऽऽकाशमात्रा च । स्थूलानि च सूक्ष्माणि च
 भूतानीत्यर्थः । तथा चक्षुश्चेन्द्रियं रूपं च द्रष्टव्यं च । श्रोत्रं च श्रोतव्यं
 च । घ्राणं च घ्रातव्यं च । रसश्च रसयितव्यं च । त्वक्च स्पर्शयितव्यं च ।
 वाक्च वक्तव्यं च । हस्तौ चाऽऽदातव्यं च । उपस्थश्चाऽऽनन्दयितव्यं च ।
 पायुश्च विसर्जयितव्यं च । पादौ च गन्तव्यं च । बुद्धीन्द्रियाणि कर्मे-
 न्द्रियाणि तथा * चोक्तानि । मनश्च पूर्वोक्तम् । मन्तव्यं च तद्विषयः ।
 बुद्धिश्च निश्चयात्मिका । बोद्धव्यं च तद्विषयः । अहंकारश्चाभिमानल-
 क्षणमन्तःकरणमहंकर्तव्यं च तद्विषयः । चित्तं च चेतनावदन्तःकरणम् ।
 चेतयितव्यं च तद्विषयः । तेजश्च त्वगिन्द्रियव्यतिरेकेण प्रकाशविशिष्टा
 या त्वक्तया निर्भास्यो विषयो विद्योतयितव्यम् । प्राणश्च सूत्रं यदाच-
 क्षते तेन विधारयितव्यं संग्रथनीयं सर्वं हि कार्यकरणजातं पार्थर्येन
 संहतं नामरूपात्मकमेतावदेव ॥ ८ ॥

+आपोमात्रा इत्यत्र विभक्त्यलोपश्छान्दसः । स्थूलानि चेति । पञ्चीकृतानि

* अत्रानुक्तसमुच्चयार्थेन तथाचेतिशब्दद्वयेन बुद्धीन्द्रियकर्मेन्द्रियार्था ग्राह्याः । क. पुस्तकपाठ-
 स्वीकारे तु न काचिदनुपपत्तिः । + सान्तापश्शब्दस्वीकरणमेव साधीयः ।

चेत्यर्थः । ततश्च पञ्चीकरणमेतच्छ्रुतिसिद्धमित्युक्तमन्यथाऽऽकाशाकाशमात्रयोः पृथगुक्त्यनु-
पपत्तेरिति । यद्यपि मन्तव्यादयो मनआदिचतुष्टयविषया अपि द्रष्टव्यादिविषया एव न
पृथक्त्वाऽपि मन्तव्यत्वादिरूपेण पृथगिति पृथङ्निर्दिष्टा इति द्रष्टव्यम् । प्रकाशविशिष्टा
या त्वगिति । त्वगाश्रयं चर्म तत्प्रकाशनिर्भास्यं च तदेवेत्यर्थः । पृथिवी चेत्यादिना
विधारयितव्यं चेत्यन्तेनाऽऽत्मव्यतिरिक्तं तदुपाधिभूतं सर्वं चोक्तमित्याह—सर्वं
हीति ॥ ८ ॥

अतः परं यदात्मरूपं जलसूर्यकादिवद्भोक्तृत्वकर्तृत्वेनेहानुप्रविष्टम्—

एष हि द्रष्टा स्पष्टा श्रोता घ्राता रसयिता

मन्ता बोद्धा कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषः ।

स परेऽक्षर आत्मनि संप्रतिष्ठते ॥ ९ ॥

एष हि द्रष्टा स्पष्टा श्रोता घ्राता रसयिता मन्ता बोद्धा कर्ता विज्ञाना-
नात्मा विज्ञानं विज्ञायतेऽनेनेति करणभूतं बुद्ध्यादीदं तु विजानातीति
विज्ञानं कर्तृकारकरूपं तदात्मा तत्स्वभावो विज्ञातृस्वभाव इत्यर्थः ।
पुरुषः कार्यकरणसंघातोक्तोपाधिपूर्णत्वात्पुरुषः । स च जलसूर्यका-
दिप्रतिबिम्बस्य सूर्यादिप्रवेशवज्जगदार्धरशोषे परेऽक्षर आत्मनि संप्र-
तिष्ठते ॥ ९ ॥

एष हि द्रष्टेत्यादिनोपहितस्वरूपमुच्यत इत्याह—अतः परमिति । द्रष्टेति ।
उपाधिकृतमपि द्रष्टृत्वादिकमुपाधिव्यतिरिक्तेऽनुपहित आत्मन्यारोपितं स्फटिके लौहित्यवद-
स्तीत्युपाधिभिन्नोऽप्यात्मा द्रष्टेत्यादिनोक्तः । विज्ञानात्मेत्यत्र द्रष्टेत्यादाविव कर्तृवाचकतृ-
चोऽभावाद्विज्ञानं यज्ञं तनुत इत्यादाविव बुद्धेरभिधाने पौनरुक्त्यमाशङ्क्याऽऽह—विज्ञान-
मिति । करणभूतमिति । विज्ञानमय इत्यादावित्यर्थः । एष हीति हिशब्दश्चश-
ब्दार्थकः स च संप्रतिष्ठि(ष्ठ)त इति क्रियानुकर्षणार्थं इति वदन्द्रष्टुरात्मनः पृथिव्यादिवत्स्व-
रूपेणाक्षरे लयो न संभवतीत्याशङ्क्योपाधिलय उपहितरूपाभावमे(व ए)वास्य लय इत्याह—
स चेति ॥ ९ ॥

तदेकत्वविदः फलमाह—

परमेवाक्षरं प्रतिपद्यते स यो ह वै तदच्छायम-

शरीरमलोहितं शुभ्रमक्षरं वेदयते यस्तु सोम्य ।

स सर्वज्ञः सर्वो भवति तदेष श्लोकः ॥ १० ॥

परमेवाक्षरं वक्ष्यमाणविशेषणं प्रतिपद्यत इत्येतदुच्यते । स यो ह वै तत्सर्वेषणाविनिर्मुक्तोऽच्छायं तमोवर्जितम् । अशरीरं नामरूपसर्वोपाधिशरीरवर्जितम् । अलोहितं लोहितादिसर्वगुणवर्जितम् । यत एवमतः शुभ्रं शुद्धम् । सर्वविशेषणरहितत्वादक्षरम् । सत्यं पुरुषाख्यम् । अप्राणममनोगोचरम् । शिवं शान्तं सबाह्याभ्यन्तरमजं वेदयते विजानाति । यस्तु सर्वत्यागी सोम्य स सर्वज्ञो न तेनाविदितं किञ्चित्संभवति । पूर्वमविद्ययाऽसर्वज्ञ आसीत्पुनर्विद्ययाऽविद्यापनये सर्वो भवति तदात(तत्त)-स्मिन्नर्थ एष श्लोको मन्त्रो भवति उक्तार्थसंग्राहकः ॥ १० ॥

एवं जाग्रदादीनामन्यधर्मत्वोक्त्या शोधिततुर्यात्मानुवादेन तस्याक्षरैक्याभिधानपुरःसरं तज्ज्ञानस्य फलमुच्यत उत्तरवाक्येणेत्याह—तदेकत्वेति । वक्ष्यमाणलक्षणमक्षरं प्रतिपद्यत इत्येवंरूपं फलमाहेत्यन्वयः । उत्तरवाक्यमिति शेषः । उक्तमर्थं श्रुत्यक्षरारूढमाह—एतदुच्यत इति । स इत्यस्यार्थमाह—सर्वेति । अत्राधिकारिणो दुर्लभत्वं स यो ह वा इत्यनेनोक्तम् । स यः कश्चिदेवापूर्ववत्तदच्छायादिविशेषणमक्षरं वेदयत इत्येकं वाक्यं समापनीयम् । यस्तु वेदयते स सर्वज्ञ इति वाक्यान्तरं कार्यमन्यथा यच्छब्दद्वयानन्वयात् । आद्यवाक्येऽच्छायादिविशेषणत्रयेण कारणसूक्ष्मस्थूलशरीरत्रयनिराकरणेनावस्थात्रयनिराकरणेनावस्थात्रयराहित्यमनूद्यते । लोहितादि[सर्व]गुणवर्जितमित्यनेन तद्रूपकस्थूलशरीरवर्जितमिति प्रतीतेः । शुभ्रमित्यनेन तमेव तुरीयमनूद्य तस्याक्षरसामानाधिकरण्येनैक्यमुक्तमिति विवेकः । अत्राक्षरमित्यनेनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं स बाह्याभ्यन्तरो ह्यजोऽप्राणो ह्यमनाः शुभ्र इति मन्त्रोक्तानि सर्वाणि विशेषणान्यात्मोपलक्षणान्यात्मोपलक्षणार्थं संगृहीतानीत्याह—सत्यमित्यादिना । यस्तु सर्वत्यागीत्यत्रापि वाक्ये वेदयत इत्यस्यानुषङ्गः । अत्र सर्वज्ञ इत्यनेन कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति प्रतिज्ञातं सर्वविज्ञानमुक्तम् । सर्वात्मत्वस्य ज्ञानजन्यत्वेऽनित्यत्वं स्यादत आह—पूर्वमिति । एवं चाऽऽरोपनिवृत्तिद्वाराऽभूततद्भावो विवक्षित इत्याह—सर्वो भवतीति ॥ १० ॥

विज्ञानात्मा सह देवैश्च सर्वैः प्राणा भूतानि
संप्रतिष्ठन्ति यत्र । तदक्षरं वेदयते यस्तु
सोम्य स सर्वज्ञः सर्वमेवाऽऽविवेशेति ॥ ११ ॥

इत्यथर्ववेदीयप्रश्नोपनिषदि चतुर्थः प्रश्नः ॥४॥

विज्ञानात्मा सह देवैश्चाग्न्यादिभिः प्राणाश्चक्षुराद्यो भूतानि पृथिव्यादीनि संप्रतिष्ठन्ति प्रविशन्ति यत्र यस्मिन्नक्षरे तदक्षरं वेदयते यस्तु सोम्य प्रियदर्शन स सर्वज्ञः सर्वमेवाऽऽविवेशाऽऽविशतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्भोविन्दभगवत्पूज्यपाद-
शिष्यश्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ प्रश्नोपनिषद्भाष्ये

चतुर्थः प्रश्नः ॥ ४ ॥

अग्न्यादिभिरिति । ततश्च चक्षुश्च द्रष्टव्यं चेत्यत्रापि चक्षुरादिभिर्देवा अप्युपलक्षिता
इति व्याख्यातम् ॥ ११ ॥

इत्यानन्दज्ञानविरचितप्रश्नोपनिषद्भाष्यटीकायां चतुर्थः प्रश्नः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमः प्रश्नः ।

अथ हैनं शैव्यः सत्यकामः पप्रच्छ ।

अथ हैनं शैव्यः सत्यकामः पप्रच्छ ।

एवं चतुर्थप्रश्नेनोत्तमाधिकारिणः पदार्थशोधनपूर्वकवाक्यार्थज्ञानेनाक्षरप्राप्तिमुक्त्वाऽत्रान-
धिकारिणो मन्दवैराग्यवत ओमित्येवं ध्यायत आत्मानं प्रणवो धनुदित्यादिमन्त्रसूचितं ब्रह्म-
लोकप्राप्तिद्वारा क्रमेणाक्षरप्राप्त्यर्थमोंकारोपासनं वक्तुं पञ्चमप्रश्नमवतारयति—अथ
हेनमिति ।

अथेदानीं परापरब्रह्मप्राप्तिसाधनत्वेनोँकारस्योपासनविधित्सया प्रश्न
आरभ्यते—

स यो ह वै तद्भगवन्मनुष्येषु प्रायणान्तर्मो-
कारमभिध्यायीत । कतमं वाव स तेन
लोकं जयतीति तस्मै स होवाच ॥ १ ॥

स यः कश्चिद्भू वै भगवन्मनुष्येषु मनुष्याणां मध्ये तदद्भुतमिव
प्रायणान्तं मरणान्तं यावज्जीवमित्येतदोंकारमभिध्यायीताऽऽभिमुख्येन
चिन्तयेत् । बाह्यविषयेभ्य उपसंहृतकरणः समाहितचित्तो भक्त्यावेशि-
तब्रह्मभाव ओँकारे । आत्मप्रत्ययसंतानाविच्छेदो भिन्नजातीयप्रत्यया-
न्तराखिलीकृतो निर्वातस्थदीपशिखासमोऽभिध्यानशब्दार्थः । सत्य-
ब्रह्मचर्याहिंसापरिग्रहत्यागसंन्यासशौचसंतोषामायावित्वाद्यनेकयमनिय-

मानुगृहीतः स एवं यावज्जीवव्रतधारणः । कतमं वावानेके हि ज्ञानकर्म-
भिर्जेतव्या लोकास्तिष्ठन्ति तेषु तेनोकाराभिध्यानेन कतमं स लोकं
जयतीति पृष्टवते तस्मै स होवाच पिप्पलादः ॥ १ ॥

इदानीमिति । गार्ग्यप्रश्ननिर्णयान्तरमित्यर्थः । परेति । अपरब्रह्मलोकप्राप्तिक्रमेण
परब्रह्मलोकप्राप्तिसाधनत्वेनेत्यर्थः । तदद्भुतमिवेति । तदिति क्रियाविशेषणं तादृशम-
भिध्यानमिति, तेन विशेषणेनाद्भुतत्वं दुष्करत्वं भातीत्यर्थः । अभिध्यानेन तत्पूर्वकालीने
प्रत्याहारधारणे सूचिते इत्याह—बाह्येति । भक्त्याऽऽदरेणोपचारेणैवाऽऽवेशित आरो-
पितो ब्रह्मभावो यस्मिन्नोकारे तस्मिन्समाहितचित्त इत्यन्वयः । अनेन धारणोक्ता । ध्यान-
शब्दार्थमाह—आत्मेति । संतानाविच्छेद इत्यविच्छिन्नसंतान इत्यर्थः । प्रत्ययान्तरेण
विजातीयप्रत्ययेनाखिलीकृतोऽनन्तरितः । चित्तस्याऽऽत्मविषयस्यैव सत एकदेशेन विक्षेपं
वारयति—निर्वातेति । ध्यानेनैव यमादिसाधनजातमपि सूचितमित्याह—सत्येति ।
कतममितिऽतमचोऽर्थं बहुषु निर्धारणं दर्शयति—अनेके हीति । ओकाराभिध्यानं
ध्यानस्वाद्हराद्युपासनवदपरप्राप्तिसाधनमेवोत परप्राप्तिसाधनमपीति प्रष्टुरभिप्रायः ॥ १ ॥

एतद्वै सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म यदोकारः ।

तस्माद्विद्वानेतेनैवाऽऽयतनेनैकतरमन्वेति ॥ २ ॥

एतद्वै सत्यकाम । एतद्ब्रह्म वै परं चापरं च ब्रह्म परं सत्यमक्षरं पुरु-
षाख्यमपरं च प्राणाख्यं प्रथमजं यत्तदोकार एवोकारात्मकमोकारप्रती-
कत्वात् । परं हि ब्रह्म शब्दाद्युपलक्षणानहं सर्वधर्मविशेषवर्जितमतो न
शक्यमतीन्द्रियगोचरत्वात्केवलेन मनसाऽवगोहितुमोकारे तु विष्णवा-
दिप्रतिमास्थानीये भक्त्यावेशितब्रह्मभावे ध्यायिनां तत्प्रसीदतीत्यवग-
म्यते शास्त्रप्रामाण्यात्तथाऽपरं च ब्रह्म । तस्मात्परं चापरं च ब्रह्म यदो-
कार इत्युपचर्यते । तस्मादेवं विद्वानेतेनैवाऽऽत्मप्राप्तिसाधनेनैवोकारा-
भिध्यानेनैकतरं परमपरं वाऽन्वेति ब्रह्मानुगच्छति नेदिष्ठं ह्यालम्बनमो-
कारो ब्रह्मणः ॥ २ ॥

तदभिप्रायज्ञः पिप्पलादोऽपरालम्बनतया ध्यानं चेदपरप्राप्तिमात्रसाधनं परालम्बनत्वेन
चेत्क्रमेण परप्राप्तिसाधनमित्युत्तरमाह—एतद्वा इति । एतद्यच्छब्दयोर्नपुंसकयोरोकार-
विशेषणत्वायोगाद्ब्रह्मविशेषणत्वमाह—एतद्ब्रह्मेति । किं तद्ब्रह्मेत्यत आह—परं चेति ।

यदेतत्परं चापरं च ब्रह्मास्ति तदुभयमोकार इति वाक्यान्वय इत्यर्थः । न चैवं ब्रह्मोद्देशे-
 नोकारत्वविधाने ब्रह्मण्योकारदृष्टिः प्रसज्येतेति शङ्क्यम् । ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षादिति न्यायेन
 लोकेषु सामोपासीतेत्यादाविव निकृष्ट ओकार एव ब्रह्मदृष्टिः सिध्यतीति भावः । तयोर्भेदा-
 त्कथमैक्यमित्याशङ्क्योपचारादित्याह—ओंकारप्रतीकत्वादिति । अनेन सामानाधि-
 करण्येनोकारस्य प्रतीकत्वमुपदिश्यत इति भावः । ननु किं प्रतीकोपदेशेन साक्षादेव ब्रह्मा-
 भिधीयतामत आह—परं हीति । शब्दादीति । शब्दादिभिः साक्षाद्बोधनानर्हमित्यर्थः ।
 आदिशब्देनानुमानादि गृह्यते । प्रवृत्तिनिमित्तस्य धर्मस्य लिङ्गस्य चाभावादिति तत्र हेतु-
 माह—सर्वेति । न शक्यमित्यवगोहितुमित्यन्वयः । तर्हीन्द्रियैर्मनसा वा तद्ब्रह्मोऽस्त्वित्यत
 आह—अतीन्द्रियेति । मनसेतीन्द्रियैर्वेत्यपि द्रष्टव्यम् । तर्हि तथाविधस्योकारेऽप्या-
 वेशासंभवात्किंचिद्विशेषमारोप्याऽऽवेशो वक्तव्यः । अत एव सूर्यान्तर्गतत्वं विशेषं वक्ष्यति
 ओंकारतादात्म्यं च तत्कथं निर्विशेष[त्व]लाभोऽत आह—ओंकारे त्विति । प्रसीद-
 तीति । तदुपासनेन चित्तस्य नैर्मल्ये सति निर्विशेषं स्वयमेव प्रकाशत इत्यर्थः । तत्र
 मानमाह—शास्त्रेति । अन्यथा परब्रह्मार्थिनस्तदुक्तिवैयर्थ्यादित्यर्थः । तथाऽपरं चेति ।
 प्रसीदतीत्यन्वयः । तस्मादिति । प्रतीकत्वादित्यर्थः । तस्मादेवं विद्वानिति ।
 ब्रह्मत्वाद्ब्रह्मत्वांहामिति विद्वानित्यर्थः । एतेनैवेत्यनन्तरमायतनेनाऽऽलम्बनेनेति पदद्वयं प्रमा-
 दतो गलितमिति द्रष्टव्यम् । तस्य पदस्य पिण्डितार्थमाह—ओंकारेति । न त्वेतच्छ-
 व्दार्थकथनमेतादिति द्रष्टव्यम् । अभिध्यानस्याऽऽयतनत्वाभावादिति तरोपासनावदस्याप्युपास-
 नत्वात्परप्रापकत्वं न संभवतीत्यत आह—नेदिष्टमिति । मनआद्यपेक्षयेदं नेदिष्टं समीप-
 वर्त्यन्तरङ्गं श्रेष्ठमालम्बनमेतदालम्बनं श्रेष्ठमेतदालम्बनं परमित्यादिश्रुतेरित्यर्थः ॥ २ ॥

स यद्येकमात्रमभिध्यायीत स तेनैव संवेदित
 स्तूर्णमेव जगत्यामभिसंपद्यते । तमृचो मनु-
 ष्यलोकमुपनयन्ते स तत्र तपसा ब्रह्मचर्येण
 श्रद्धया संपन्नो महिमानमनुभवति ॥ ३ ॥

स यद्यप्योकारस्य सकलमात्राविभागज्ञो न भवति तथाऽप्योकारा-
 भिध्यानप्रभावाद्द्विशिष्टामेव गतिं गच्छति एतदेकदेशज्ञानवैगुण्यतयोका-
 रशरणः कर्मज्ञानोभयभ्रष्टो न दुर्गतिं गच्छति किं तर्हि यद्यप्येवमोका-
 रमेवैकमात्राविभागज्ञ एव केवलोऽभिध्यायीतैकमात्रं सदा ध्यायीत स

तेनैकमात्राविशिष्टोकाराभिध्यानेनैव संवेदितः संबोधितस्तूर्णं क्षिप्रमेव
जगत्यां पृथिव्यामभिसंपद्यते । किं, मनुष्यलोकम् । अनेकानि हि जन्मानि
जगत्यां संभवन्ति तत्र तं साधकं जगत्यां मनुष्यलोकमेवर्च उपनयन्त
उपनिगमयन्ति । ऋच ऋग्वेदरूपा ह्योकारस्य प्रथमैकमात्राऽभिध्याता ।
तेन स तत्र मनुष्यजन्मनि द्विजाग्र्यः संस्तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया च
संपन्नो महिमानं विभूतिमनुभवति न वीतश्रद्धो यथेष्टचेष्टो भवति योग-
भ्रष्टः कदाचिदपि न दुर्गतिं गच्छति ॥ ३ ॥

नेदिष्ठत्वमेव संस्तुवन्नृत्तरवाक्येण साधयति—स यदीति । विकलस्यापि फलजनक-
त्वान्नेदिष्ठत्वमित्यर्थः । सकलेति । अकारादिमात्रात्रयात्मक ओंकारः स चोपासितव्य
इति न जानाति किं त्वकारमात्रमुपासितव्यं जानातीत्यर्थः । तथाऽप्येकदेशज्ञानवैगुण्य-
तया दुर्गतिं न गच्छति किं तद्योकाराभिध्यानप्रभावात्तदेकदेशध्यानप्रभावाद्विशिष्टामेव गतिं
गच्छतीत्यन्वयः । तात्पर्यार्थमुक्त्वेदानीमक्षरार्थमाह—यद्यप्येवमिति । यदिशब्दो यद्य-
पीत्यर्थे व्याख्यातः । एवं च स तेनैवेत्यतः प्राक्तथाऽपीति पदं द्रष्टव्यम् । एकमा-
त्रमिति । एकमात्रात्मकमोकारमकारमित्यर्थः । एकमात्राविशिष्टेत्यत्राप्येकमात्रात्वविशि-
ष्टेत्यर्थः । ओंकारेति । तदवयवेत्यर्थः । एकमात्राप्रधानमप्रधानीभूतमात्राद्वयं कृत्स्नमो-
कारमिति केचिद्वाचक्षते । दीपिकायां वाचस्पत्ये चाकारमात्रमित्येव व्याख्यातम् । संबो-
धित इति । तन्मात्राध्यानेन तन्मात्रासाक्षात्कारवानित्यर्थः । पृथिव्यां किमभिसंपद्यत
इति कर्माऽऽकाङ्क्षते—किमिति । मनुष्यलोकमितिपदमिहाऽऽकृष्याऽऽकाङ्क्षां पूर-
यति—मनुष्यलोकमिति । मनुष्यशरीरमित्यर्थः । पृथिव्यां मनुष्यलोकस्यैव नियमा-
त्तदुक्तिवैयर्थ्यमत आह—अनेकानि हीति । पश्वादीनि हीत्यर्थः । तर्हि तस्य निय-
मेन कथं मनुष्यत्वप्राप्तिरत आह—तत्र तमिति । ऋग्वेदरूपा हीति । पृथिव्य-
कारः स ऋग्वेद इति श्रुतेरकारस्य तद्रूपत्वमित्यर्थः । अभिध्याताऽकाररूपा मात्रा
ऋग्वेदरूपेत्यन्वयः । तेनेति । येनर्ग्वेदरूपत्वं तस्य तेनर्चो मनुष्यलोकमुपनयन्त
इत्यर्थः । वीतश्रद्ध इति । श्रद्धाविरहितः सन्नित्यर्थः । योगभ्रष्ट इति । एकदे-
शज्ञानविकल इत्यर्थः । अनेन न हि कल्याणकृत्कश्चिदिति गीतावाक्यसंवादः सूचितः ॥३॥

अथ यदि द्विमात्रेण मनसि संपद्यते सोऽन्त-
रिक्षं यजुर्भिरुन्नीयते सोमलोकम् । स सोम-
लोके विभूतिमनुभूय पुनरावर्तते ॥ ४ ॥

अथ पुनर्यदि द्विमात्राविभागज्ञो द्विमात्रेण विशिष्टमोकारमभिध्या-

यीत स्वप्नात्मके मनसि मननीये यजुर्मये सोमदैवत्ये संपद्यत एकाग्रत-
याऽऽत्मभावं गच्छति । स एवं संपन्नो मृतोऽन्तरिक्षमन्तरिक्षाधारं द्विती-
येमात्रारूपं द्वितीयमात्रारूपैरेव यजुर्भिरुन्नीयते सोमलोकं सौम्यं जन्म
प्रापयन्ति तं यजूंषीत्यर्थः । स तत्र विभूतिमनुभूय सोमलोके मनुष्य-
लोकं प्रति पुनरावर्तते ॥ ४ ॥

द्विमात्रेण विशिष्टमिति । द्वितीयमात्रत्वेन विशिष्टमोकारं तद्वत्तमुकारमित्यर्थः ।
न तु मात्राद्वयमकारस्य पूर्वमेवोक्तत्वाद् एव द्वितीयमात्रारूपमिति वक्ष्यति । श्रुतौ
तृतीया द्वितीयार्थे, ओंकारमभिधायीतेत्युपक्रमादिति भावः । अत्राभिधानं तादात्म्याभि-
मानपर्यन्तमिति वक्तुं मनसि संपद्यत इति वाक्यं तत्र साक्षान्मनःसंपत्तेः । साधनत्वेन वा फल-
त्वेन वाऽनन्वयान्मनःशब्देन तत्परिणामस्वप्नादिलक्षणद्वारा स्वप्नयजुराद्यात्मत्वेन श्रुत्यन्तरे
श्रुतौकार एव लक्ष्यत इत्याह—स्वप्नात्मक इति । उकारे संपत्तिपर्यन्तमभिधानं
यः करोतीति वाक्यार्थ इत्यर्थः । अत्र केचित्स यदीत्यादिर्यः पुनरित्यन्तं न स्तुतिः ।
किं तूक्तफलायाकारे विश्वाभिन्नविराडुपासनमुकारे तैजसाभिन्नहिरण्यगर्भोपासनं च विवक्षि-
तेमित्याहुः । तन्मते मनःशब्देनाण्डपरिणामस्वप्नाभिमानी हिरण्यगर्भ उच्यत इति वक्तुं
स्वप्नात्मक इत्यादिविशेषणानीति बोध्यम् । दीपिकायां तु मात्राद्वयस्य मिलितस्योपासनं
मनसि संपत्तिश्च मनसैकाग्रतया चिन्तनमिति च व्याख्यातम् ॥ ४ ॥

यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेण परं
पुरुषमभिधायीत स तेजसि सूर्ये संपन्नः ।
यथा पादोदरस्त्वचा विनिर्मुच्यत एवं ह वै स
पाप्मना विनिर्मुक्तः स सामभिरुन्नीयते ब्रह्म-
लोकं स एतस्माज्जीवघनात्परात्परं पुरिशयं
पुरुषमीक्षते तदेतौ श्लोकौ भवतः ॥ ५ ॥

यः पुनरेतमोकारं त्रिमात्रेण त्रिमात्राविषयविज्ञानविशिष्टेनोमित्येते-
नैवाक्षरेण परं सूर्यान्तर्गतं पुरुषं प्रतीकेनाभिधायीत तेनाभिधानेन,
प्रतीकत्वेन ह्यालम्बनत्वं प्रकृतमोकारस्य परं चापरं च ब्रह्मेत्यभेदश्रुतेरों-
कारमिति च द्वितीयाऽनेकशः श्रुता बाधयेतान्यथा यद्यपि तृतीयाभि-

धानत्वेन करणत्वमुपपद्यते तथाऽपि प्रकृतानुरोधात्त्रिमात्रं परं पुरुषमिति द्वितीयैव परिणया त्यजेदेकं कुलस्यार्थ इति न्यायेन, स तृतीयमात्रारूप-स्तेजसि सूर्ये संपन्नो भवति ध्यायमानो मृतोऽपि सूर्यात्सोमलोकादिबल पुनरावर्तते किंतु सूर्ये संपन्नमात्र एव । यथा पादोदरः सर्पस्त्वचा विनि-र्मुच्यते जीर्णत्वंग्विनिर्मुक्तः स पुनर्नवो भवति । एवं ह वा एष यथा दृष्टान्तः स पाप्मना सर्पत्वकस्थानीयेनाशुद्धिरूपेण विनिर्मुक्तः साम-मिस्तृतीयमात्रारूपैरुर्ध्वमुन्नीयते ब्रह्मलोकं हिरण्यगर्भस्य ब्रह्मणो लोकं सत्याख्यम् । स हिरण्यगर्भः सर्वेषां संसारिणां जीवानामात्मभूतः । स ह्यन्तरात्मा लिङ्गरूपेण सर्वभूतानां तस्मिन्निह लिङ्गात्मनि संहताः सर्वे जीवाः । तस्मात्स जीवघनः । स विद्वांस्त्रिमात्रोकाराभिज्ञ एतस्मा-ज्जीवघनाद्द्विरण्यगर्भात्परात्परं परमात्माख्यं पुरुषमीक्षते पुरिशयं सर्व-शरीरानुप्रविष्टं पश्यति ध्यायमानः । तदेतस्मिन्यथोक्तार्थप्रकाशकौ मन्त्रौ भवतः ॥ ५ ॥

एवमोकारं स्तुत्वा तदुपासनं परब्रह्मविषयं विधत्ते—यः पुनरिति । विज्ञानवि-शिष्टेनेति । विज्ञानविषयीकृतेनेत्यर्थः । मात्रात्रयात्मकज्ञानेनेति यावत् । पूर्ववदत्रापि त्रिमात्रेणेत्यत्र तृतीया मात्रा मकार उच्यत इति भ्रमं वारयितुमोमित्येतेनैवाक्षरेणेत्युक्तम् । पूर्वत्र तत्तन्मात्राप्रधानं ओंकार एवोच्यत इति मत इहैवेदं विशेषणमनुपपन्नं पूर्वत्राप्योकार-स्यैवोक्तत्वादिति तन्मतमनुपपन्नमिव भातीति त्रिमात्रेणेति तृतीयाश्रवणाद्दोकारो न प्रतीकं तथा सति विषयत्वेन कर्मतया द्वितीया स्यात्किं त्वभिध्यायकत्वेन करणत्वमेव तृतीयाबला-दिति भ्रमं वारयति—प्रतीकेनेति । तस्य कर्मत्वेऽपि कारकत्वेनाभिध्यानक्रियानिर्वर्तक-त्वेन हेतुत्वात्तन्मात्रविवक्षया तृतीयोपपद्यत इत्यर्थः । एवं व्याख्याने हेतुमाह—प्रतीक-त्वेनेति । अभेदेति । प्रतीकत्वे ह्यधिष्ठानाध्यस्यमानयोस्तादात्म्यारोपादभेदश्रवणमुपप-द्यते करणत्वे तु न तदुपपद्यत इत्यर्थः । अनेकश इति । ओंकारमभिध्यायीत स यद्ये-कमात्रमभिध्यायीतेति द्विवारं श्रुतेत्यर्थः । अन्यथेत्यस्य बाध्येतेत्यनेनान्वयः । अथ यदि द्विमात्रेण यः पुनरेतं त्रिमात्रेणेति च तृतीयाऽपि द्विवारं श्रुताः हेतुत्वापेक्षया करणत्वेन स्वरसां च कारकविभक्तित्वात्ततस्तस्या अपि बाधो न युक्त इति शङ्कते—यद्यपीति । द्वितीयाद्वयस्यापि कर्मत्वे स्वारस्यादुपक्रमस्थत्वाच्च तस्यैव प्राबल्यमित्याह—तथाऽपीति । प्रकृतेति । प्रक्रमानुरोधादित्यर्थः । किंच द्वितीयाद्वयमुक्ता(क्त्वाऽ ?) भेदश्रुतिः । एतेनैवाऽऽयतनेनैकतरमन्वेति । आयतनेनैवान्वेतीत्यालम्बनवाच्यायतनश्रुतिद्वयं चेति

१ ख. ग. घ. ङ. च. °रूपे तेज° । २ क. ख. ङ. सूर्यसं° । ३ ख. ग. घ. ङ. °त्ववियुक्तः ।
४ ख. °त्मज्ञातेने° । ग. °त्मना ज्ञातेने° । घ. ङ. °त्मज्ञा° । ५ क. °धानोकां° । ६ च. °साच्च कां° ।

बहुश्रुत्यनुरोधेन तृतीयाद्वयं त्याज्यमित्याह—त्यजेदेकमिति । तृतीयमात्रा-
रूप इति । यद्यपि मात्रात्रयध्यानमात्रात्रयरूपित्वमेव तस्य तथाऽपि तृतीयमा-
त्राया एवेहासाधारण्यात्तत्प्राधान्येन निर्देश इति बोध्यम् । तृतीयमात्रारूप इति सप्त-
म्यन्तपाठे तत्सूर्यविशेषणं मकारस्याऽऽदित्यात्मकत्वादिति । हिरण्यगर्भस्य जीवघनत्वमनागो-
तावेक्षणन्यायेनोपपादयति—स हिरण्यगर्भ इति । लिङ्गरूपेणेति । समष्टिलिङ्ग-
रूपेणेत्यर्थः । तस्मिन्हीति । समष्टिलिङ्गात्मनि हिरण्यगर्भे व्यष्टिलिङ्गाभिमानिनः सर्वे
जीवा गोत्वसामान्ये खण्डमुण्डादय इव संहता इत्यर्थः । इदानीं वाक्यं योजयति— स
विद्वानिति । स विद्वानिदानीं ध्यायमानः पश्चाद्ब्रह्मलोकं प्राप्तः । तत्र ब्रह्मलोके स्थाव-
रजङ्गमेभ्यः पराजीवघनात्परं पुरुषं पश्यति ततो मुक्तो भवतीत्यन्वयः ॥ ५ ॥

तिस्रो मात्रा मृत्युमत्यः प्रयुक्ता अन्योन्यसक्ता
अनविप्रयुक्ताः । क्रियासु बाह्याभ्यन्तरमध्य-
मासु सम्यक्प्रयुक्तासु न कम्पते ज्ञः ॥ ६ ॥

तिस्रस्त्रिसंख्याका अकारोकारमकाराख्या ओंकारस्य मात्राः । मृत्यु-
मत्यः, मृत्युर्यासां विद्यते ता मृत्युमत्यो मृत्युगोचरादनतिक्रान्ता मृत्यु-
गोचरा एवेत्यर्थः । ता आत्मनो ध्यानक्रियासु प्रयुक्ताः । किंचान्यो-
न्यसक्ता इतरेतरसंबन्धाः । अनविप्रयुक्ता विशेषेणैकैकविषय एव प्रयुक्ता
विप्रयुक्ताः । न तथा विप्रयुक्ता अविप्रयुक्ता नाविप्रयुक्ता अनविप्रयुक्ताः
किं तर्हि विशेषेणैकस्मिन्ध्यानकाले तिसृषु क्रियासु बाह्याभ्यन्तरमध्य-
मासु जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तस्थानपुरुषाभिध्यानलक्षणासु योगक्रियासु सम्यक्प्र-
युक्तासु सम्यग्ध्यानकाले प्रयोजितासु न कम्पते न चलति ज्ञो योगी
यथोक्तविभागज्ञ ओंकारस्येत्यर्थः । न तस्यैवंविद्वश्चलनमुपपद्यते ।
यस्माज्जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तपुरुषाः सह स्थानैर्मात्रात्रयरूपेणोकारात्मरूपेण
दृष्टाः स ह्येवं विद्वान्सर्वात्मभूत ओंकारमयः कुतो वा चलेत्कस्मिन्वा ॥६॥

तत्र यः पुनरेतमित्यादिने क्तेऽर्थ आद्यं मन्त्रं योजयति—तिस्र इति । मृत्युगो-
चरा इति । प्रत्येकं ब्रह्मदृष्टिं च विना तदुपासकानां मृत्युवनतिक्रमादित्यर्थः । ब्रह्मदृष्ट्या
संश्लिष्टत्वेन च संभूय च प्रयुक्ताश्चेन्नायं दोष इत्याह—किंचेति । जाग्रदिति ।
जाग्रत्पुरुषो वैश्वानराभिन्नो विश्वस्तत्स्थानं स्थूलशरीरं जागरितं च । स्वप्नपुरुषस्तु हिरण्यग-
र्भाभिन्नस्तैजसस्तत्स्थानं लिङ्गशरीरं स्वप्नश्च । सुषुप्तावीश्वरात्मा प्राज्ञस्तत्स्थानमव्या-

कृतं सुषुप्तिश्च । तेषामकारादितादात्म्येन यदभिध्यानं तैल्लक्षणासु योगक्रियासु प्रयुक्ता-
स्वन्योन्यसक्ता अनविप्रयुक्तास्तिस्त्रो मात्राः प्रयुक्ताश्चेन्न कम्पत इत्यन्वयः । अनेन सर्वा-
मके परब्रह्मणीश्वर ओंकाराभेदेन ध्यानमुक्तम् । यथोक्तेति । तिस्रो मात्रा इति श्लोको-
क्तविभाग इत्यर्थः । कुतो वेति । चलनं विक्षेपः स्वस्य सर्वात्मत्वेन स्वव्यतिरिक्ताभावा-
च्चलनं न संभवतीति कुतो हेतोः कस्मिन्वा विषये चलेदित्यर्थः ॥ ६ ॥

सर्वार्थसंग्रहार्थो द्वितीयो मन्त्रः—

ऋग्भिरेतं यजुर्भिरन्तरिक्षं* सामभिर्यत्तत्कवयो
वेदयन्ते । तमोकारेणैवाऽऽयतनेनान्वेति विद्वा-
न्यत्तच्छान्तमजरममृतमभयं परं चेति ॥ ७ ॥

इत्यथर्ववेदीयप्रश्नोपनिषदि पञ्चमः प्रश्नः ॥५॥

ऋग्भिरेतं लोकं मनुष्योपलक्षितम् । यजुर्भिरन्तरिक्षं सोमाधिष्ठितम् ।
सामभिर्यत्तद्ब्रह्मलोकमिति तृतीयं कवयो मेधाविनो विद्यावन्त एव
नाविद्वांसो वेदयन्ते । तं त्रिविधं लोकमोकारेण साधनेनापरब्रह्मलक्ष-
णमन्वेत्यनुगच्छति विद्वान् । तेनैवोकारेण यत्तत्परं ब्रह्माक्षरं सत्यं
पुरुषाख्यं शान्तं विमुक्तं जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यादिविशेषसर्वप्रपञ्चविवर्जित-
मत एवाजरं जरावर्जितममृतं मृत्युवर्जितमत एव यस्माज्जराविक्रियार-
हितमतोऽभयम् । यस्माद्देवाभयं तस्मात्परं निरतिशयम् । तदप्योकारे-
णाऽऽयतनेन गमनसाधनेनान्वेतीत्यर्थः । इतिशब्दो वाक्यपरिसमा-
प्त्यर्थः ॥ ७ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्दोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्य-
श्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ प्रश्नोपनिषद्भाष्ये

पञ्चमः प्रश्नः ॥ ५ ॥

अपरब्रह्मप्राप्त्यर्थं य ओंकारः प्रयुक्तस्तेनैव न पृथक्प्रयुक्तः परमपि प्राप्नोति ब्रह्मलोक
उत्पन्ननिर्विशेषब्रह्मसाक्षात्कारेणोक्तस्योकारस्य क्रममुक्तिफलत्वादित्याह—तेनैवेति । येना-
परमन्वेति तेनैव परमप्यन्वेतीत्येवकारार्थ इत्यर्थः । तदप्योकारेणेत्यायतनविशेषणार्थं पुनरो-
कारग्रहणमिति न पुनरुक्तिरिति बोध्यम् ॥ ७ ॥

इति श्रीमदानन्दज्ञानविरचितप्रश्नोपनिषद्भाष्यटीकायां पञ्चमः प्रश्नः ॥ ५ ॥

* एतदग्रे स इति पदं क्वचिन्मूलेऽधिकं तच्च भाष्ये दीपिकायां च नोपलभ्यते ।

अथ षष्ठः प्रश्नः ।

अथ हैनं सुकेशा भारद्वाजः पप्रच्छ ।

अथ हैनं सुकेशा भारद्वाजः पप्रच्छ, समस्तं जगत्कार्यकारणलक्षणं सह विज्ञानात्मना परस्मिन्नक्षरे सुषुप्तिकाले संप्रतिष्ठि(ष्ठ)त इत्युक्तम् । सामर्थ्यात्प्रलयेऽपि तस्मिन्नेवाक्षरे संप्रतिष्ठते जगत्तत एवोत्पद्यत इति सिद्धं भवति न ह्यकारणे कार्यस्य संप्रतिष्ठानमुपपद्यते । उक्तं च— “ आत्मन एष प्राणो जायते ” इति । जगतश्च यन्मूलं तत्परिज्ञानात्परं श्रेय इति सर्वोपनिषदां निश्चितोऽर्थः । अनन्तरं चोक्तं स सर्वज्ञः सर्वो भवतीति । वक्तव्यं च क्व तर्हि तदक्षरं सत्यं पुरुषाख्यं विज्ञेयमिति । तदर्थोऽयं प्रश्न आरभ्यते । वृत्तान्वाख्यानं च विज्ञानस्य दुर्लभत्वख्यापनेन तल्लब्धयर्थं मुमुक्षूणां यत्नविशेषोपादानार्थम् ।

गताः कलाः पञ्चदश प्रतिष्ठाः कर्माणि विज्ञानमयश्चेति मन्त्रे कर्मभिः सह षोडश-कलानां परस्मिँल्लयमुक्त्वा यथा नद्यः स्यन्दमाना इति मन्त्रेण दृष्टान्तोक्तिद्वारा परप्राप्तिरुक्ता तन्मन्त्रयोर्विस्तराभिधानार्थं षष्ठं प्रश्नमारभते—अथ हैनमिति । तस्य पूर्वेण संगतिमुक्तार्थानुवादपूर्वकमाह—समस्तमित्यादिना । अक्षरस्य कारणत्वसिद्धयर्थं प्रलयेऽपि तस्मिन्नेव लयमाह—सामर्थ्यादिति । लयाधारत्वेन कारणत्वमाह—तत इति । तदुक्तेः प्रयोजनमाह—जगत इति । यद्यप्यद्वितीयात्मज्ञानान्मुक्तिर्न कारणज्ञानात्तथाऽपि तस्य कारणत्वे तद्व्यतिरेकेण कार्याभावात्तद्वितीयत्वज्ञानं सिद्धयतीति तादृशात्मज्ञानात्परं श्रेय इति । आत्मा वा इदमेक एव । स एतमेव पुरुषं ब्रह्म ततमपश्यत् । प्रज्ञानं ब्रह्म । स एतेन प्रज्ञेनाऽऽत्मनाऽमृतः समभवत् । सदेवैकमेवाद्वितीयमित्युपक्रम्याऽऽचार्यवान्पुरुषो वेद, अथ संपत्स्ये, तमेवैकं जानथ । अमृतस्यैष सेतुः, अहं ब्रह्मास्मीति । तस्मात्तत्सर्वमभवादित्यादिषु निश्चितमित्यर्थः । इहापि तादृगात्मज्ञानादेव सर्वात्मभावः श्रेय उक्त इत्याह—अनन्तरमिति । वृत्तमनूद्य वर्तिष्यमाणमाह—वक्तव्यमिति । तदर्थोऽयमिति । तस्य शरीरान्तस्थत्वोक्तिद्वारा तस्य प्रत्यगात्मत्वज्ञानार्थमित्यर्थः ।

भगवन्निहरण्यनाभः कौसल्यो राजपुत्रो मामुपे-

१ ख. ग. घ. छ. 'त्तान्तव्याख्या' । च. 'त्तान्तान्वाख्या' । २ क. ग. च. 'षोत्पादना' ।
३ ख. ग. घ. इ. 'णत्वार्थम् । त' ।

त्यैतं* प्रश्नमपृच्छत । षोडशकलं भारद्वाज पुरुषं
 वेत्थ तमहं कुमारमब्रुवं नाहमिमं वेद यद्यहमि-
 ममवेदिषं कथं ते नावक्ष्यमिति समूलो वा
 एष परिशुष्यति योऽनृतमभिवदति तस्मान्नाहार्हा-
 म्यनृतं वक्तुं स तूष्णीं रथमारुह्य प्रवव्राज ।
 तं त्वा पृच्छामि कासौ पुरुष इति ॥ १ ॥

हे भगवन्निर्हरणनामो नामतः कोसलायां भवः कौसल्यो राजपुत्रो
 जातितः क्षत्रियो मामुपेत्योपगम्यैतमुच्यमानं प्रश्नमपृच्छत । षोडशकलं
 षोडशसंख्याकाः कला अवयवा इवाऽऽत्मन्यविद्याध्यारोपितरूपा यस्मि-
 न्पुरुषे सोऽयं षोडशकलस्तं षोडशकलं हे भारद्वाज पुरुषं वेत्थ विजा-
 नासि । तमहं राजपुत्रं कुमारं पृष्टवन्तमब्रुवमुक्तवानस्मि नाहमिमं वेद
 यं त्वं पृच्छसीति । एवमुक्तवत्यपि मय्यज्ञानमसंभावयन्तं तमज्ञाने कारण-
 मवादिषम् । यदि कथंचिदहमिमं त्वया पृष्टं पुरुषमवेदिषं विदितवा-
 नस्मि कथमत्यन्तशिष्यगुणवतेऽर्थिने ते तुभ्यं नावक्ष्यं नोक्तवानस्मि न
 ब्रूयामित्यर्थः । भूयोऽप्यप्रत्ययमिवाऽऽलक्ष्य प्रत्याययितुमब्रुवम् । समूलः
 सह मूलेन वा एषोऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा कुर्वन्ननृतमयथाभूतार्थ-
 मभिवदति यः स परिशुष्यति शोषमुपैतीहलोकपरलोकाभ्यां विच्छिद्यते
 विनश्यति । यत एवं जाने तस्मान्नाहार्हाम्यहमनृतं वक्तुं मूढवत् । स राज-
 पुत्र एवं प्रत्यायितस्तूष्णीं व्रीडितो रथमारुह्य प्रवव्राज प्रगतवान्यथाग-
 तमेव । अतो न्यायत उपसन्नाय योग्याय जानता विद्या वक्तव्यैवानृतं
 च न वक्तव्यं सर्वास्वप्यवस्थास्वित्येतत्सिद्धं भवति । तं पुरुषं त्वा त्वां
 पृच्छामि मम हृदि विज्ञेयत्वेन शल्यमिव मे हृदि स्थितं कासौ वर्तते
 विज्ञेयः पुरुष इति ॥ १ ॥

प्रश्नमिति । प्रष्टव्यमित्यर्थः । अज्ञाने कारणमिति । अज्ञानसंभावनायां कारण-
 मित्यर्थः । अप्रत्ययमिति । अविश्वासमित्यर्थः । अन्यथा सन्तमिति । ज्ञानिनं
 सन्तमन्यथा कुर्वन्नज्ञानिनं कुर्वन्नारोपयन्नित्यर्थः । कथं ते नावक्ष्यमित्यनेन सूचितमर्थ-
 माह—अत इति । समूलो वा इत्यनेन सूचितमाह—अनृतं चेति । स्वरूपेण शल्य-

त्वाभावादाह—विज्ञेयत्वेनेति । यावज्जिज्ञासितं न ज्ञायते तावत्तद्धृदि शल्यवद्भासत इति शल्यमिवेत्युक्तम् ॥ १ ॥

तस्मै स होवाच । इहैवान्तःशरीरे सोम्य स

पुरुषो यस्मिन्नेताः षोडश कलाः प्रभवन्तीति ॥ २ ॥

तस्मै स होवाच । इहैवान्तःशरीरे हृदयपुण्डरीकाकाशमध्ये हे सोम्य स पुरुषो न देशान्तरे विज्ञेयो यस्मिन्नेता उच्यमानाः षोडश कलाः प्राणाद्याः प्रभवन्त्युत्पद्यन्त इति षोडशकलाभिरुपाधिभूताभिः सकल इव निष्कलः पुरुषो लक्ष्यतेऽविद्ययेति तदुपाधिकलाधारोपापनयेन विद्यया स पुरुषः केवलो दर्शयितव्य इति कलानां तत्प्रभवत्वमुच्यते । प्राणादीनामत्यन्तनिर्विशेषे ह्यद्वये शुद्धे तत्त्वे न शक्योऽधारोपमन्तरेण प्रतिपाद्यप्रतिपादनादिव्यवहारः कर्तुमिति कलानां प्रभवस्थित्यप्यया आरोप्यन्तेऽविद्याविषयाश्चैतन्याव्यतिरेकेणैव हि कला जायमानास्तिष्ठन्त्यः प्रलीयमानाश्च सर्वदा लक्ष्यन्ते । अत एव भ्रान्ताः केचिद्भिः संयोगाद्धृतमिव घटाद्याकारेण चैतन्यमेव प्रतिक्षणं जायते नश्यतीति । तन्निरोधे शून्यमिव सर्वमित्यपरे । घटादिविषयं चैतन्यं चेतयितुर्नित्यस्याऽऽत्मनोऽनित्यं जायते विनश्यतीत्यपरे । चैतन्यं भूतधर्म इति लोकायतिकाः ।

पुरुषस्य षोडशकलत्वं न साक्षात्सावयवत्वेन किंतु कलाजनकत्वेन तदुपाधिमत्त्वादिति वक्तुं यस्मिन्नेता इति वाक्यमिति तत्तात्पर्यमाह—षोडशकलाभिरिति । ननु केवल आत्मा प्रदर्श्यतां किं वक्ष्यमाणकलोक्येत्यत आह—तदुपाधीति । तथैव स प्रदर्शनीय इत्यत्र हेतुमाह—अत्यन्तेति । अविद्याविषया इति । अविद्याधीना इत्यर्थः । कालत्रयेऽपि तासां चैतन्यरूपाधिष्ठानाव्यतिरेकाद्रज्जुसर्पवन्मृषात्वमित्यविद्याविषयत्वं साधयति—चैतन्येति । चैतन्याव्यतिरेकेण लक्ष्यमाणत्वं हेतुं विज्ञानवादिभ्रान्त्या दृढी करोति—अत एवेति । घृतं यथाऽभिसंयोगाद्द्रवावस्थां प्रतिपद्यत एवमहमाकारमालय-विज्ञानमेव वासनावशाद्विषयाकारेण जायत इति वदतां तेषां भ्रमो विषयस्य चैतन्याव्यतिरेके प्रत्ययं गमयति, अन्यथा तथाभ्रमानुपपत्तेरित्यर्थः । विषयाणां चैतन्याव्यतिरेकेण प्रतीतिनियमादेव विषयविज्ञानरूपेण चैतन्याभावे सुषुप्त्यादौ शून्यभ्रमो जातः केषांचिदिति तदीयभ्रान्त्याऽपि चैतन्याव्यतिरिक्तप्रतीतिं दृढी करोति—तन्निरोध इति । चैतन्यस्यानित्यस्य कलारोपाधिष्ठानत्वं न संभवति कलाकार्यत्वादिति नैयायिकपक्षोक्तिव्याजेन

शङ्कते—घटादीति । भूतधर्म इति । देहाकारेण संहतभूतधर्म इत्यर्थः ।

अनपायोपजनधर्मकचैतन्यमात्मैव नामरूपाद्युपाधिधर्मैः प्रत्यवभासते । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म । प्रज्ञानं ब्रह्म विज्ञानमानन्दं ब्रह्म । विज्ञानघन एवेत्यादिश्रुतिभ्यः । स्वरूपव्यभिचारिषु पदार्थेषु चैतन्यस्याव्यभिचाराद्यथा यथा यो यः पदार्थो विज्ञायते तथा तथा ज्ञायमानत्वादेव तस्य तस्य चैतन्यस्याव्यभिचारित्वं वस्तुतत्त्वं भवति, किञ्चिन्न ज्ञायत इति चानुपपन्नम् ।

चैतन्यस्याऽऽरोपाधिष्ठानत्वसिद्ध्यर्थं नित्यत्वमेकत्वं च वदंस्तन्निराकरोति—अनपायेति । प्रत्यवभासत इति । नानात्वेन कार्यत्वेन चेति शेषः । सत्यं ज्ञानमिति । तथा च श्रुतिविरोधात्ते पक्षा हेया इत्यर्थः । किञ्च ज्ञानकाले विषयाणां सद्भावानियमाभावाद्धिषयकाले च ज्ञानस्य सद्भावानियमात्तयोर्भेद इति विज्ञानवादिपक्षं निराकुर्वन्नव्यभिचारादेव ज्ञानस्य नित्यत्वं साधयन्नैयायिकादिपक्षमपि निराकरोति—स्वरूपेति । घटज्ञानकाले घटाभावसंभवाद्धिषयाणां ज्ञानव्यभिचारित्वं ज्ञानस्य तु विषयकालेऽवश्यंभावनियमादव्यभिचारित्वमित्यर्थः । पटकाले घटज्ञानमपि नास्तीति घटज्ञानस्यापि पटविषयव्यभिचारित्वं तुल्यमित्याशङ्क्य स्वरूपेत्युक्तम् । ज्ञानस्य विषयविशिष्टत्वरूपेणैव व्यभिचारः । विषयस्य तु स्वरूपेणैवेति विशेष इत्यर्थः । ज्ञानस्याव्यभिचारित्वमुपपादयति—यथा यथेति । ननूपपन्नविनष्टादेर्मेरुगुहान्तर्वर्तिनश्चाज्ञायमानत्वाज्ज्ञानस्यापि ज्ञेयाव्यभिचारोऽसिद्ध इत्याशङ्क्य तस्याज्ञाने तत्सद्भावासिद्धेस्तथाभूतपदार्थोऽसिद्ध इत्याह—वस्तुतत्त्वेति ।

रूपं च दृश्यते न चास्ति चक्षुरिति यथा । व्यभिचरति तु ज्ञेयं ज्ञानं न व्यभिचरति कदाचिदपि ज्ञेयम् । ज्ञेयाभावेऽपि ज्ञेयान्तरे भावाज्ज्ञानस्य । न हि ज्ञानेऽसति ज्ञेयं नाम भवति कस्यचित् । सुषुप्तेऽदर्शनाज्ज्ञानस्यापि सुषुप्तेऽभावाज्ज्ञेयवज्ज्ञानस्वरूपस्य व्यभिचार इति चेन्न । ज्ञेयावभासकस्य ज्ञानस्याऽऽलोकवज्ज्ञेयाभिष्यञ्जकत्वात्स्वव्यङ्ग्याभाव आलोकाभावानुपपत्तिवत्सुषुप्ते विज्ञानाभावानुपपत्तेः ।

अनुपपत्तिमेव दृष्टान्तेन स्फुटी करोति—रूपं चेति । ज्ञेयस्य ज्ञानव्यभिचारित्वं ज्ञानकाले सत्त्वनियमाभावरूपं स्पष्टमित्याह—व्यभिचरति त्विति । घटज्ञानकाले कदाचिद्धटाभावादित्यर्थः । पटकाले घटज्ञानस्यापि व्यभिचारस्तुल्य इत्याशङ्क्य विशिष्ट-

१ क. च. °ज्ञानमानन्दं ब्र° । २ ख. ड. तस्या° । ३ क. च. °स्तु च भ° । ४ क. च. °दंस्तन्नि° । ५ क. च. °स्तु चेति । ६ क. च. °तिवत् । व्य° ।

रूपेण व्यभिचारेऽपि स्वरूपेणाव्यभिचारं पूर्ववत्सूचितमाह—न व्यभिचरतीति । ज्ञानमित्यस्येहाप्यनुषङ्गः । पूर्ववाक्ये द्वितीयान्तामिह तु प्रथमान्तमिति विशेषः । भावादिति । स्वरूपेणेत्यर्थः । ज्ञानस्य स्वरूपेण सत्तामेव ज्ञेयान्तरस्य ज्ञेयत्वादेव साध्यति—न हीति । स्वरूपेणाप्यभावं शङ्कते—सुषुप्त इति । किं तदानीं ज्ञेयाभावेन ज्ञानाभावः साध्यत उत ज्ञानस्यादर्शनाद्वाऽऽद्येऽपि ज्ञेयस्य व्यङ्ग्यत्वात्तदभावाद्द्वयज्ञकाभाव इति वा तयोरेक्यादेकाभाव इतराभाव इति । नाऽऽद्यो व्यभिचारादित्याह—न ज्ञेयेति ।

न ह्यन्धकारे चक्षुषा रूपानुपलब्धौ चक्षुषोऽभावः शक्यः कल्पयितुं वैनाशिकेन । वैनाशिको ज्ञेयाभावे ज्ञानाभावं कल्पयत्येवेति चेद्येन तदभावं कल्पयेत्तस्याभावः केन कल्पयत इति वक्तव्यं वैनाशिकेन ।

व्यङ्ग्यज्ञानैककल्पस्य व्यङ्ग्याभावेऽभाव उच्यत आलोकस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वाच्चैवमिति ज्ञानानुमेयत्ववादिनं प्रति दृष्टान्तान्तरमाह—न हीति । वैनाशिकमते विज्ञानव्यतिरिक्तालोकाद्यभावान्न तत्र व्यभिचार इति शङ्कते—वैनाशिक इति । कल्पयत्येवेति । उक्तव्यभिचारस्थलाभावेन व्यभिचाराभावादित्यर्थः । एवमपि ज्ञानाभावकल्पकस्य ज्ञेयाभावस्य ज्ञानमङ्गी क्रियते न वा । आद्ये न ज्ञानाभावसिद्धिस्तस्यैवाभावज्ञानस्य सत्त्वादित्याह—येनेति । येन ज्ञेयाभावज्ञानेन तदभावं ज्ञानाभावं कल्पयेत्तस्य ज्ञानस्याभावः केन कल्पयते न केनापि कल्पयितुं शक्य इत्यर्थः ।

तदभावस्यापि ज्ञेयत्वाज्ज्ञानाभावे तदनुपपत्तेः । ज्ञानस्य ज्ञेयाव्यतिरिक्तत्वाज्ज्ञेयाभावे ज्ञानाभाव इति चेन्न । अभावस्यापि ज्ञेयत्वाभ्युपगमाद्भावोऽपि ज्ञेयोऽभ्युपगम्यते वैनाशिकैर्नित्यश्च तदव्यतिरिक्तं चेज्ज्ञानं नित्यं कल्पितं स्यात्तदभावस्य च ज्ञानात्मकत्वादभावत्वं वाङ्मात्रमेव न परमार्थतोऽभावत्वमनित्यत्वं च ज्ञानस्य । न च नित्यस्य ज्ञानस्याभावनाममात्राधारोपे किञ्चिन्नशिञ्जलम् ।

न द्वितीय इत्याह—तदभावस्यापीति । ज्ञेयाभावस्याप्यज्ञातस्य ज्ञानाभावकल्पकत्वासंभवादवश्यं ज्ञेयत्वात्तज्ज्ञानाभावे तदनुपपत्तेः कल्पनानुपपत्तेर्ज्ञानानङ्गीकारपक्षो न युक्त इत्यर्थः । आद्यकोटौ द्वितीयकल्पं शङ्कते—ज्ञेयेति । वैनाशिकमतेऽप्यभावस्य ज्ञेयत्वाभ्युपगमाद्बुद्धिबोध्यं त्रयादन्यत्संस्कृतं क्षणिकं च तदिति प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्या(?)निरोधोकाशरूपत्रयव्यतिरिक्तस्यैव क्षणिकत्वेन निरोधशब्दितस्याभावस्य नित्यत्वाङ्गीकारेण तद-

विज्ञानसंततैर्नित्यत्वाङ्गीकारेण त्वया तदाऽपि तदभावो वक्तुं न शक्यत इत्याह—न सुषुप्त इति । अस्तित्वमिति । तथाच ज्ञानस्यादर्शनमसिद्धं सुषुप्तेऽपि तदङ्गीकारादित्यर्थः । ननु ज्ञेयाभावेन तन्निरूप्यस्य ज्ञानस्यादर्शनमित्युच्यते मया सुषुप्ते च स्वस्यैव स्वज्ञेयत्वाज्ज्ञानदर्शनमुपपद्यतेऽस्मन्मते । त्वन्मते तु स्वज्ञेयत्वानङ्गीकारात्सुषुप्ते चान्यस्याभावोन्निरूपकाभावान्न ज्ञानदर्शनास्तित्वमुपपद्यत इति शङ्कते—तत्रापीति । अभावस्थले ज्ञानज्ञेययोर्भेदस्य साधितत्वात्तदृष्टान्तेन सर्वत्र ज्ञानज्ञेययोर्भेदसाधनान्न स्वज्ञेयत्वं ज्ञानस्येत्याह—न भेदस्येति । अभावरूपो [वि]ज्ञेयो विषयो यस्य तस्य ज्ञानस्याभावरूपो यो ज्ञेयस्तद्यतिरेकादित्यर्थः ।

न हि तत्सिद्धं मृतमिवोज्जीवयितुं पुनरन्यथा कर्तुं शक्यते वैनाशिक-शतैरपि ज्ञानस्य ज्ञेयत्वमेवेति । तदप्यन्येन तदप्यन्येनेति त्वत्पक्षेऽतिप्रसङ्ग इति चेन्न । तद्विभागोपपत्तेः सर्वस्य । यदा हि सर्वं ज्ञेयं कस्यचित्तदा तद्यतिरिक्तं ज्ञानं ज्ञानमेवेति द्वितीयो विभाग एवाभ्युपगम्यतेऽवैनाशिकैर्न तृतीयस्तद्विषय इत्यनवस्थानुपपत्तिः ।

अभावस्थले भेदेऽपि न सर्वत्रेत्याशङ्क्य न्यायस्य तुल्यत्वान्न तदन्यथा कर्तुं शक्यमित्याह—न हीति । ज्ञानस्य स्वव्यतिरिक्तज्ञेयत्वानियमपक्षेऽनवस्थां वैनाशिकः शङ्कते—ज्ञानस्येति । ज्ञेयस्य स्वव्यतिरिक्तज्ञेयत्वानियमाङ्गीकारादस्मन्मते च ज्ञानस्य ज्ञेयत्वानङ्गीकारान्न दोष इत्याह—न तदिति । सर्वस्य वस्तुजातस्य विभागोऽसंकरो ज्ञानं ज्ञानमेव न ज्ञेयं ज्ञेयमपि ज्ञेयमेव न कदाचिदपि ज्ञानमित्येवंरूपस्तस्योपपत्तेरित्यर्थः । अथवा द्विभागोपपत्तेरिति च्छेदः । ज्ञानज्ञेयरूपभागद्वयमेव राशिद्वयमेवाङ्गी क्रियते न तृतीयो ज्ञानविषयकज्ञानरूपो भावराशिरङ्गी क्रियत इत्यर्थः । ता(त)मेवाऽऽह—यदा हीति । यस्मिन्पक्षे ज्ञेयं सर्वं स्वव्यतिरिक्तस्य कस्यचिज्ज्ञानस्य ज्ञेयमित्यङ्गी क्रियत इति ज्ञेयपदावृत्त्या स्वव्यतिरिक्तस्येतिपदाध्याहारेण च यदा हीति वाक्यं योज्यम् । अवैनाशिकैरिति च्छेदः । तद्विषय इति । ज्ञानविषयकज्ञानात्मक इत्यर्थः ।

ज्ञानस्य स्वेनैवाविज्ञेयत्वे सर्वज्ञत्वहानिरिति चेत्सोऽपि दोषस्तस्यैवास्तु किं तन्ननिवर्हणेनास्माकमनवस्थादोषश्च ज्ञानस्य ज्ञेयत्वाभ्युपगमादवश्यं च वैनाशिकानां ज्ञानं ज्ञेयम् ।

तर्हि त(त्व)त्पक्षे ज्ञानात्मकस्य ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वं न स्यात्स्वेन स्वस्याज्ञानादिति शङ्कते—ज्ञानस्येति । ज्ञातुं योग्यस्य सर्वस्याज्ञाने हि सर्वज्ञत्वहानिः, अन्यथा शशविषाणादेरज्ञानात्सर्वज्ञत्वं कस्यापि मते न स्यादतो नास्मन्मते तस्य दोषस्य प्राप्तिः किंतु वैनाशिकस्यैव, तेन ज्ञानस्यावश्यज्ञेयत्वाङ्गीकारात्स्वेन स्वस्य ज्ञेयत्वस्य सिद्धं हीति पूर्वग्रन्थे

दूषितत्वादन्यज्ञेयत्वस्य चानङ्गीकारात्सर्वज्ञत्वायोगादित्याह—सोऽपीति । तर्हि तव मते कथं सर्वज्ञत्वनिर्वाह इत्याशङ्क्यास्मन्मते तस्य मायिकत्वेन तदनिर्वाहेऽपि न दोष इत्याह— किं तदिति । वस्तुतस्तु *सर्वस्य व्यवहारहेतुज्ञानवत्त्वं सर्वज्ञत्वं तत्तु ज्ञानस्यापि स्वप्रकाशत्वेन स्वव्यवहारहेतुत्वाद्दस्ति ज्ञातुं योग्यं सर्वज्ञानाद्वा तदस्तीति भावः । पूर्वोक्तानवस्थादोषोऽपि तस्यैवेत्याह—अनवस्थेति ।

स्वात्मना चाविज्ञेयत्वेनानवस्थाऽनिवार्या । समान एवायं दोष इति चेन्न । ज्ञानस्यैकत्वोपपत्तेः । सर्वदेशकालपुरुषाद्यवस्थभेकमेव ज्ञानं नामरूपाद्यनेकोपाधिभेदात्सवित्रादिजलादिप्रतिबिम्बवदनेकधाऽवभासत इति । नासौ दोषः । तथा चेहेदमुच्यते ।

ननु तेन स्वेनैव ज्ञेयत्वाङ्गीकारान्नानवस्थेत्यत आह—स्वात्मना चेति । सिद्धं हीत्यत्र स्वज्ञेयत्वासंभवस्योक्तत्वात्परिशेषादन्यज्ञेयत्वे तस्य तस्याप्येवमित्यनवस्थाऽनिवार्येत्यर्थः । ज्ञानस्याज्ञेयत्वे तद्व्यवहारासिद्धिर्ज्ञानान्तरज्ञेयत्वे चानवस्था तवापि स्यादिति शङ्कते—समान एवेति । स्वप्रकाशत्वेन स्वव्यवहारसिद्धेर्ज्ञानभेदस्यैवास्माभिरनङ्गीकारादनवस्थायाः प्रसक्तिरेव नास्तीति परिहरति—न ज्ञानस्येति । एकत्वपक्षे भेदप्रतीतिमुपपादयति—नामरूपेति । एवं च चैतन्यस्यैकत्वेन नित्यत्वाज्जगद्धिन्नत्वेन तस्य सत्यत्वाच्चाधिष्ठानत्वोपपत्तेस्तस्मिन्कलानामध्यारोप आत्मप्रतिपत्त्यर्थमिहोच्यत इत्याह—तथा चेहेति । चैतन्यस्य नित्यत्वेनाधिष्ठानत्वे सतीह श्रुताविदं कलानामध्यारोपणमुच्यत इत्यर्थः ।

ननु श्रुतेरिहैवान्तःशरीरे परिच्छिन्नः कुण्डबदरवत्पुरुष इति, न । प्राणादिकलाकारणत्वात् । न हि शरीरमात्रपरिच्छिन्नस्य प्राणश्रद्धादीनां कलानां कारणत्वं प्रतिपत्तुं शक्नुयात् । कलाकार्यत्वाच्च शरीरस्य । न हि पुरुषकार्याणां कलानां कार्यं सच्छरीरं कारणकारणं स्वस्य पुरुषं कुण्डबदरमिवाभ्यन्तरी कुर्यात्, बीजवृक्षादिवत्स्यादिति चेत् ।

ननु चैतन्यस्य न नित्यत्वं परिच्छेदश्रुतेः परिच्छिन्नस्य च घटादिवदनित्यत्वादिति शङ्कते—नन्विति । शरीरान्तःस्थत्वं प्रत्यक्त्वविवक्षयोच्यते न परिच्छेदविवक्षया तथा सत्युत्तरवाक्यविरोधादित्याह—नेति । अयोग्यत्वाद्दपि सोऽर्थो न विवक्षित इत्याह—कलेति । स्वात्पत्तेः पूर्वं स्वस्याभावात्तत्कालीनपुरुषं परिच्छेत्तुं न शक्नोतीत्यर्थः । बीजकार्यस्य वृक्षस्य कार्यं फलं स्वकारणवृक्षकारणं बीजमभ्यन्तरी करोतीति दृष्टमिति नायोग्यत्वमिति शङ्कते—बीजवृक्षादिवदिति ।

* सर्वज्ञस्य व्यवहारहेतुज्ञानत्वमिति क्वचित्पाठः । सर्वव्यवहारहेतुत्वमित्येव तु पठितुं योग्यम् ।

यथा बीजकार्यं वृक्षस्तत्कार्यं च फलं स्वकारणकारणं बीजमभ्यन्तरी
करोत्याम्नादि तद्वत्पुरुषमभ्यन्तरी कुर्याच्छरीरं स्वकारणकारणमपीति
चेन्न । अन्यत्वात्सावयवत्वाच्च । दृष्टान्ते कारणबीजाद्वृक्षफलसंवृत्तान्य-
न्यान्येव बीजानि दार्ष्टान्तिके तु स्वकारणकारणभूतः स एव पुरुषः
शरीरेऽभ्यन्तरीकृतः श्रूयते ।

तद्विवृणोति—यथेति । दृष्टान्ते बीजव्यक्तिभेदादविरोधेऽपीह पुरुषव्यक्त्यैक्या-
त्कारणत्वाभ्यन्तरीभावयोर्विरोध इत्याह—नेति । ननु कारणीभूतबीजस्यैव वृक्षफल-
दन्तर्गतबीजरूपेण परिणामात्तयोः कारणकार्यबीजयोरैक्यमाशङ्क्यैवमपि तस्य सावयवत्वाद्-
क्षवत्फलाकारेण परिणतावयवेभ्यो भिन्नावयवानामेव तदन्तर्गतबीजरूपेण परिणामात्तयोर्भेदे-
नाऽऽधाराधेयभावः स्यादिह तु निरवयवत्वान्न तथात्वमित्याह—सावयवत्वाच्चेति ।
आद्यं हेतुं विवृणोति—दृष्टान्त इति । श्रूयत इति । यस्मिन्नेताः षोडश कला इति
यच्छब्दोक्तस्यैव पुरुषस्यान्तःशरीरे सोम्य स पुरुष इति तच्छब्देनाभिधानादित्यर्थः ।

बीजवृक्षादीनां सावयवत्वाच्च स्यादाधाराधेयत्वं निरवयवश्च पुरुषः
सावयवाश्च कलाः शरीरं च, एतेनाऽऽकाशस्यापि शरीराधारत्वमनुपपन्नं
किमुताऽऽकाशकारणस्य पुरुषस्य तस्मादसमानो दृष्टान्तः । किं दृष्टा-
न्तेन वचनात्स्यादिति चेन्न । वचनस्याकारकत्वात् । न हि वचनं वस्तु-
तोऽन्यथाकरणे व्याप्रियते । किं तर्हि यथामूतार्थावद्योतने । तस्माद्-
न्तःशरीर इत्येतद्वचनमण्डस्यान्तर्व्योमेतिवञ्च द्रष्टव्यम् । उपलब्धिनि-
मित्तत्वाच्च दर्शनश्रवणमननविज्ञानादिलिङ्गैरन्तःशरीरे परिच्छिन्न इव
ह्युपलभ्यते पुरुष उपलभ्यते चात उच्यतेऽन्तःशरीरे सोम्य स पुरुष
इति । न पुनराकाशकारणः सन्कुण्डबद्धवच्छरीरपरिच्छिन्न इति मन-
साऽपीच्छति वक्तुं मूढोऽपि किमुत प्रमाणभूता श्रुतिः ॥ २ ॥

द्वितीयं हेतुं विवृणोति—बीजेति । निरवयवश्चेति । तथा चैकदेशेन कलादि-
रूपेण परिणाम एकदेशेन तत्रावस्थानं बीजवन्न संभवतीत्यर्थः । किञ्च कलानां सावय-
वत्वेन परिच्छेदात्पुरुषस्य तद्विपरीतत्वादपरिच्छिन्नस्य न परिच्छिन्नाधारकत्वं संभवती-
त्याह—सावयवाश्चेति । यद्वा सावयवत्वेन कार्यतया मृषात्वान्निरवयवतया पर-
मार्थसत्यपुरुषाधारत्वं नोपपद्यत इत्याह—सावयवाश्चेति । नन्वाकाशकार्यशरीर
आकाशस्यापरिच्छिन्नस्याभ्यन्तरीभावो दृष्ट इत्याशङ्क्य तस्यापि शरीराकारेणावस्था-

नमेव चिद्द्रादिविशिष्टस्यैव शरीरत्वान्न तु तदन्तःस्थत्वमित्याह—एतेनेति । युक्त्यसह-
मपि वचनप्रामाण्यादङ्गीकार्यमिति शङ्कते—किं दृष्टान्तेनेति । वचनस्यापि वस्तुनोऽन्य-
थाकरणे सामर्थ्याभावाद्द्रस्तुस्वरूपाविरोधेनैव बोधकत्वादन्यथा विचारवैयर्थ्याद्विरुद्धार्थो न
बोधाह इत्याह—वचनस्येति । तर्ह्यन्तःशरीर इति श्रुतेः कथमुपपत्तिरित्याशङ्क्य पुरु-
षस्य शरीरोपादानत्वेन तदनुस्यूतस्य तदन्तर्गतत्वप्रतीतिस्तदमिप्रायेयं श्रुतिरिति सदृष्टान्तमाह—
तस्मादिति । अण्डेति । अण्डकारणस्य व्योम्नो यथा तदनुस्यूतत्वेन तदन्तर्गतत्वप्रती-
तिस्तद्वदित्यर्थः । यद्वा लोकभ्रमसिद्धं परिच्छिन्नत्वमनूद्यते श्रुत्येत्याह—उपलब्धीति ।
सत्राभिव्यक्तेर्वा तदन्तर्गतत्वव्यपदेश इत्याह—उपलभ्यते चेति ॥ २ ॥

यस्मिन्नेताः षोडश कलाः प्रभवन्तीत्युक्तं पुरुषविशेषणार्थं कलानां
प्रभवः स चान्यार्थोऽपि श्रुतः केन क्रमेण स्यादित्यत इदमुच्यते—

स ईक्षांचक्रे । कस्मिन्नहमुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भवि-
ष्यामि कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति ॥ ३ ॥

चेतनपूर्विका च सृष्टिरित्येवमर्थं च पुरुषः षोडशकलः पृष्टो यो
भारद्वाजेन स ईक्षांचक्र ईक्षणं दर्शनं चक्रे कृतवानित्यर्थः । सृष्टिफलक्र-
मादिविषयम् । कथमित्युच्यते, कस्मिन्कर्तृविशेषे देहादुत्क्रान्त उत्क्रान्तो
भविष्याम्यहमेव(वं) कस्मिन्वा शरीरे प्रतिष्ठितेऽहं प्रतिष्ठास्यामि प्रति-
ष्ठितः स्यामित्यर्थः ।

ननु यस्मिन्नेताः षोडश कलाः प्रभवन्तीत्यनेनाध्यारोपस्योक्तत्वात्स ईक्षामित्यादिना पुनः
सृष्टिकथनमधिकमित्यत आह—यस्मिन्निति । अत इति । क्रमप्रतिपत्त्यर्थं स ईक्षाभि-
त्याद्युच्यत इत्यर्थः । तत्प्रतिपत्तिश्च कलोत्पत्तिप्रतिपत्तिसौकर्यार्थं विपर्ययेण तु क्रमोऽत उप-
पद्यते चेति न्यायेन कार्यस्य स्वस्वकारणक्रमेणापवादसौकर्यार्थं चेत्यर्थः । ईक्षणोक्तेः प्रयोज-
नमाह—चेतनेति । सृष्टीति । सृष्टिः प्राणादेः सृष्टिः, तस्या उत्क्रान्त्यादि फलं,
क्रमः प्राणाच्छ्रद्धामित्याद्युक्तानन्तर्यम् । आदिशब्देन लोकेषु नाम चेत्याधाराधेयविशेषो
गृह्यते ।

नन्वात्माऽकर्ता प्रधानं कर्तृ, अतः पुरुषार्थं प्रयोजनमुररीकृत्य प्रधानं
प्रवर्तते महदाद्याकारेण तत्रेदमनुपपन्नं पुरुषस्य स्वातन्त्र्येणैकापूरवकं
कर्तृत्ववचनं सत्त्वादिगुणसाम्ये प्रधाने प्रमाणोपपन्ने सृष्टिकर्तारि सतीश्व-
रेच्छानुवर्तिषु वा परमाणुषु सत्स्वात्मनोऽप्येकत्वेन कर्तृत्वे साधनाभा-

वादात्मन आत्मन्यनर्थकर्तृत्वानुपपत्तेश्च । न हि चेतनावान्बुद्धिपूर्वकार्यात्मनोऽनर्थं कुर्यात् ।

नन्वीक्षणोक्त्या न चेतनपूर्वकत्वसिद्धिन्यायेन चेतनस्याकर्तृत्वेनाहेतुत्वेऽचेतनस्य प्रधानादेर्विक्रियावत्त्वेन हेतुत्वे च सतीक्षणस्यान्यथा नेयत्वादिति सांख्याः शङ्कन्ते—नन्वात्मेति । अकर्तेत्यस्य तत्रेदमित्यनेनान्वयः । आत्माऽकर्ता तत्र तथा सतीदं कर्तृत्ववचनमनुपपन्नमित्यर्थः । किंच तस्य कर्तृत्वाङ्गीकारेऽपि कर्तुः कुलालादेरिव सहकारिसाधनान्तराभावादात्मनो दुःखाद्यनर्थहेतुप्राणादिसंसारकर्तृत्वानुपपत्तेश्चानुपपन्नं स्रष्टृत्ववचनमित्याह—आत्मनोऽपीति । कर्तृत्वेऽपीत्यपिशब्दान्वयः । तर्हि किं कर्त्रत आह—प्रधानमिति । कर्त्रिति । क्रियाशक्तिमदतः प्रवर्तत इत्यन्वयः । ननु प्रधानस्याचेतनस्य प्रयोजनापेक्षाभावात्प्रवृत्त्यनुपपत्तिरित्यत आह—पुरुषार्थमिति । पुरुषस्य चेतनस्य भोगापवर्गरूपमर्थं प्रयोजनमुद्दिश्य प्रवर्तते वत्सविवृद्धयर्थमचेतनस्य धेनुदेहगतक्षीरस्य सस्यादिविवृद्धयर्थमम्बुनश्चाचेतनस्य प्रवृत्तिदर्शनादित्यर्थः । ननु प्रधानस्याप्येकत्वेन सहकार्यभावात्कारणत्वानुपपत्तावगत्या चेतनस्यैव कथंचित्कर्तृत्वं वाच्यमित्यत आह—सत्त्वादीति । सत्त्वादिगुणत्रयस्य साम्यावस्था प्रधानमिति सांख्यमतम् । तत्र सत्त्वादिगुणैरनेकात्मके प्रधाने कारणे सति पुरुषस्य कर्तृत्ववचनमगतेरभावादानुपपन्नमित्यन्वयः । यदि चेतनानधिष्ठितस्याचेतनस्य प्रवृत्तिर्न दृष्टेति मन्यसे तर्हि परमाणुकारणवादोऽस्तु तत्रेश्वरस्याधिष्ठातुः सत्त्वादित्याह—ईश्वरेच्छेति । अत्रापि सत्स्वित्थस्यानुपपन्नमिति पूर्वेणान्वयः ।

तस्मात्पुरुषार्थेन प्रयोजनेनेक्षापूर्वकमिव नियतक्रमेण प्रवर्तमानेऽचेतने प्रधाने चेतनवदुपचारोऽयं स ईक्षांचक्र इत्यादिः । यथा राज्ञः सर्वार्थकारिणि भृत्ये राजेति तद्वत् । न, आत्मनो भोक्तृत्ववत्कर्तृत्वोपपत्तेः । यथा सांख्यस्य चिन्मात्रस्यापरिणामिनोऽप्यात्मनो भोक्तृत्वं तद्वद्वेदवादिनामीक्षादिपूर्वकं जगत्कर्तृत्वमुपपन्नं श्रुतिप्रामाण्यात् ।

तर्हीक्षणश्रवणस्य का गतिरत आह—तस्मादिति । पुरुषार्थेनेति । पुरुषस्य भोगापवर्गार्थेनेत्यर्थः । मुख्य ईक्षितरि विद्यमानेन नियतक्रमेण प्रवर्तमानत्वेन गुणेन योगादैक्षतेति गौणः प्रयोगो माणवके पैङ्गल्यगुणयोगेनाग्निशब्दप्रयोगवदित्यर्थः । नन्वेवमपीक्षितरि प्रधाने पुरुषशब्दः कथमत आह—यथा राज्ञ इति । तद्वदिति । पुरुषस्य भोगापवर्गकारिणि प्रधाने पुरुषशब्द औपचारिक इत्यर्थः । स्वतोऽकर्तुरप्यात्मनो मायोपाधिककर्तृत्वं संभवतीति हृदि निधाय प्रथममापाततः प्रतिबन्धा परिहरति—नेति । बुद्धिः कर्त्री भोक्ता पुरुष इति वदद्भिः सांख्यैरात्मनो भोक्तृत्वमुक्त-

मित्यर्थः । श्रुतिप्रामाण्यादिति । श्रुत्युक्तजगत्कर्तृत्वमविकारिणोऽपि कथांचिन्निर्वाह्य-
मित्यर्थः ।

तत्त्वान्तरपरिणाम आत्मनोऽनित्यत्वाशुद्धत्वानेकत्वनिमित्तो न चिन्मा-
त्रस्वरूपविक्रियाऽतः पुरुषस्य स्वात्मन्येव भोक्तृत्वे चिन्मात्रस्वरूपवि-
क्रिया न दोषाय । भवतां पुनर्वेदवादिनां सृष्टिकर्तृत्वे तत्त्वान्तरपरिणाम
एवेत्यात्मनोऽनित्यत्वादिसर्वदोषप्रसङ्ग इति चेन्न । एकस्याप्यात्मनोऽवि-
द्यायां विषयनामरूपोपाध्यनुपाधिकृतविशेषाभ्युपगमादविद्याकृतनाम-
रूपोपाधिकृतो हि विशेषोऽभ्युपगम्यत आत्मनो बन्धभोक्षादिशास्त्र-
कृतसंव्यवहाराय परमार्थतोऽनुपाधिकृतं च तत्त्वमेकमेवाद्वितीयमुपादेयं
सर्वतार्किकबुद्ध्यनवगाह्यमभयं शिवमिष्यते न तत्र कर्तृत्वं भोक्तृत्वं वा
क्रियाकारकफलं च स्यादद्वैतत्वात्सर्वभावानाम् । सांख्यास्त्वविद्याध्या-
रोपितमेव पुरुषे कर्तृत्वं क्रियाकारकं फलं चेति कल्पयित्वाऽऽगमबाह्य-
त्वात्पुनस्ततस्त्रस्यन्तः परमार्थत एव भोक्तृत्वं पुरुषस्येच्छन्ति तत्त्वान्तरं
च प्रधानं पुरुषात्परमार्थवस्तुभूतमेव कल्पयन्तोऽन्यतार्किककृतबुद्धिवि-
षयाः सन्तो विहन्यन्ते ।

सांख्यः प्रतिवन्दिपरिहारं शङ्कते—तत्त्वान्तरेति । भोगो नाम सुखदुःखानुभवः ।
स च पुरुषस्य स्वरूपभूत इति न तत्त्वान्तरापत्तिलक्षणपरिणाम इत्यर्थः । परिणामो हि
पूर्वरूपपरित्यागेन रूपान्तरापत्तिः । सा च सजातीयरूपान्तरापत्तौ विजातीयरूपान्तरापत्तौ
वाऽनित्यत्वादिकमावहेदेवेति भोज्याविवेकोपाधिकं भोक्तृत्वमङ्गीकर्तव्यम् । तेन तदात्मकक-
र्तृत्वेऽपि तुल्यमित्यभिप्रेत्य मुख्यपरिहारमाह—नेति । एकस्य वस्तुतोऽसहायस्याकर्तुरा-
प्तकामस्यापीत्यपरेर्थः । उपाधिकृतकर्तृत्वसंभवादविद्यारूपसहायस्य संभवाद्भ्रान्त्या स्वस्मा-
द्भिन्नजीवानामनाप्तकामानां संभवात्तत्पुरुषार्थार्थं स्रष्टृत्वं तथाविधस्याप्युपपद्यत इति नाचेतनस्य
चेतनोधिष्ठितस्य तद्युक्तमिति भावः । नामरूपेति । अनभिव्यक्तनामरूपेत्यर्थः । बन्ध-
भोक्षादीत्यादिशब्देन तत्साधनमुच्यते । मोक्षस्यापि बन्धप्रतियोगित्वेन सोपाधिकत्वमुक्तम् ।
परमार्थस्य श्रुत्येकगम्यत्वमाह—सर्वेति । एवंभूतस्याऽऽत्मनो न स्रष्टृत्वमित्याह—न
तत्रेति । कल्पयित्वेति । कल्पयितुं प्रवृत्ता इत्यर्थः । पुरुषस्य निर्विशेषत्वेन तस्मिन्व-
स्तुतः कर्तृत्वाद्ययोगात्तदारोपितमेवेति कल्पयितुं प्रवृत्ता अपि सर्वविरोधनिरासकागमप्रम-

१ ख. घ. ङ. छ. ज. झ. 'णामादात्म' । २ क. 'मित्तचि' । ख. घ. ङ. छ. ज. झ.
मित्तं चि' । च. 'मित्तश्चि' । ३ क. च. 'द्यावि' । ग. 'द्याकृतना' । ४ ख. ग. घ. ङ. सुखा' ।
५ ग. ङ. घ. 'नानधि' ।

भोक्तृत्वकर्मत्वाभावात्प्रत्यक्षादिविरोधापत्त्याऽऽरोपितत्वाङ्गीकाराच्च त्रस्यन्तः सर्वे परमार्थत एवेच्छन्ति । तत्राप्यचेतनस्य भोक्तृत्वायोगात्तन्मात्रमात्मनोऽङ्गी कुर्वन्ति । कर्तृत्वादिकं तु प्रधानस्याङ्गी कुर्वन्तीत्यर्थः । तर्हि तस्य को दोष इत्याशङ्क्य भोक्तृत्वाङ्गीकारे तथैव तस्यैव कर्तृत्वमपि स्यादित्यन्यैः शिक्षिताः सन्तः स्वमतात्प्रच्यवन्त इत्याह—अन्येति । कृतायाः शिक्षिताया बुद्धेर्विषया अधीनाः शिक्षितबुद्धय इत्यर्थः ।

तथेतरे तार्किकाः सांख्यैरित्येवं परस्परविरुद्धार्थकल्पनात् आमिषार्थिन इव प्राणिनोऽन्योन्यविरुद्धमौनार्थदर्शित्वात्परमार्थतत्त्वाद्दूरमेवापकृष्यन्तेऽतस्तन्मतमनादृत्य वेदान्तार्थतत्त्वमेकत्वदर्शनं प्रत्यादरवन्तो मुमुक्षवः स्युरिति तार्किकमतदोषप्रदर्शनं किञ्चिदुच्यतेऽस्माभिर्न तु तार्किकवत्तात्पर्येण ।

तथैतदत्रोक्तम्—

“विवदत्स्वेव निक्षिप्य विरोधोद्भवकारणम् ।

तैः संरक्षितसद्बुद्धिः सुखं निर्वाति वेदवित्” ॥

किञ्च भोक्तृत्वकर्तृत्वयोर्विक्रिययोर्विशेषानुपपत्तिः । का नामासौ कर्तृत्वाज्जात्यन्तरभूता भोक्तृत्वविशिष्टा विक्रिया, यतो भोक्तैव पुरुषः कल्प्यते न कर्ता प्रधानं तु कर्त्रैव न भोक्त्रिति ।

तर्हि सांख्यशिक्षकस्य तार्किकस्य मतं ग्राह्यमत आह—तथेति । तस्यापि सांख्येन शिक्षितत्वाच्च तदपि ग्राह्यमित्यर्थः । तर्हि कस्य तार्किकस्य मतं ग्राह्यमित्याशङ्क्य न कस्यापीत्याह—इत्येवामिति । तर्हि त्वया तार्किकमतं किमर्थं दूष्यते । परस्परमेव तैर्दूषितत्वात्तव तद्वदेव द्वेषादिमत्त्वप्रसङ्गाच्चेत्यत आह—अत इति । विरोधोद्भवकारणमिति । पारमार्थिकतया भेददर्शनमित्यर्थः । संरक्षितेति । भेददर्शनस्य परस्परोक्तदोषप्रस्तत्त्वादद्वैतमेव निर्दुष्टमिति निश्चितबुद्धिः सन्निर्वाति सर्वविकल्पेभ्य उपशान्तो भवतीत्यर्थः । दोषप्रदर्शनं किञ्चित्क्रियत इति यदुक्तं तदेव प्रपञ्चयन्कर्तृत्वादेरारोपितत्वमेव परेणापि वक्तव्यमित्याह—किञ्चेत्यादिना । तत्राऽऽदौ भोक्तृत्वकर्तृत्वयोर्विशेषस्य वक्तुमशक्यत्वात्तयोराश्रयव्यवस्था न संभवतीत्याह— भोक्तृत्वेति ।

ननूक्तं पुरुषाश्चिन्मात्र एव स च स्वात्मस्थो विक्रियते भुञ्जानो न तत्त्वान्तरपरिणामेन । प्रधानं तु तत्त्वान्तरपरिणामेन विक्रियतेऽतोऽनेकमशुद्धमचेतनं चेत्यादिधर्मवत्तद्विपरीतः पुरुषः । नासौ विशेषो वाङ्मात्र-

त्वात्, प्राग्भोगोत्पत्तैः केवलचिन्मात्रस्य पुरुषस्य भोक्तृत्वं नाम विशेषो भोगोत्पत्तिकाले चेज्जायते निवृत्ते च भोगे पुनस्तद्विशेषादपेतश्चिन्मात्र एव भवतीति चेन्महदाद्याकारेण च परिणम्य प्रधानं ततोऽपेत्य पुनः प्रधानं स्वरूपेणावतिष्ठत इत्यस्यां कल्पनायां न कश्चिद्विशेष इति वाङ्मात्रेण प्रधानपुरुषयोर्विशिष्टविक्रिया कल्प्यते ।

आशयमविद्वाञ्छङ्कावसरोक्तं विशेषं शङ्कते—नन्विति । स्वात्मस्थो विक्रियत इति । चिद्रूपेण विक्रियत इत्यर्थः । तत्त्वान्तरेति । अनेकत्वाशुद्ध्यादियुक्तस्वविलक्षणमहदादिरूपेणेत्यर्थः । पुरुषस्य चिद्रूपेणैव परिणामान्न रूपान्तरापत्तिरशुद्ध्यादिकं वा । प्रधानस्य त्वाकारान्तरेण परिणामात्पूर्वरूपत्यागादशुद्ध्यादिकं स्यादित्यर्थः । किञ्चिद्रूपेण परिणाम आगन्तुको वा न वा । आद्य आगन्तुकविशेषवत्त्वेनानित्यत्वाद्यापत्त्या प्रधानाद्विशेषः । भोगानन्तरं पुनः स्वरूपावस्थानाच्चानित्यत्वादिदोषश्चेत्प्रधानस्यापि प्रलये तथा-त्वाङ्गीकारान्न तयोर्विशेषः स्यादिति दूषयति—नासाविति । संग्रहवाक्यं विवृणोति— प्रागिति । अस्यां कल्पनायामिति । चिद्रूपेण तत्त्वान्तररूपेण विक्रियाकल्पनायामपि विचार्यमाणेऽर्थतो न कश्चिदपि विशेषो लभ्यत इति तयोर्विशिष्टविक्रियेति वाङ्मात्रेणैव कल्प्यत उच्यत इत्यर्थः ।

अथ भोगकालेऽपि चिन्मात्र एव प्राग्वत्पुरुष इति चेन्न तर्हि परमार्थतो भोगः पुरुषस्य, भोगकाले चिन्मात्रस्य विक्रिया परमार्थैव तेन भोगः पुरुषस्येति चेन्न । प्रधानस्यापि भोगकाले विक्रियावत्त्वाद्भोक्तृत्वप्रसङ्गः । चिन्मात्रस्यैव विक्रिया भोक्तृत्वमिति चेदौष्ण्याद्यसाधारणधर्मवतामग्न्यादीनामभोक्तृत्वे हेत्वनुपपत्तिः ।

द्वितीयं शङ्कते—अथेति । चिन्मात्र एवेति । न त्वागन्तुकं रूपान्तरमित्यर्थः । तर्हि कर्मजन्यः कादाचित्को भोगो न सिञ्चेदित्याह—न तर्हीति । एतद्दोषपरिहारायाऽऽगन्तुकं परिणाममङ्गीकृत्य भोगकालीनविक्रियामात्रं भोगः स च पुरुषस्यैव न प्रधानस्येति भोगसदसत्त्वविशेषमात्रेण शङ्कते—भोगकाल इति । तत्रापि किं भोगकालीनविक्रियामात्रं भोग उत तत्कालीनचिन्मात्रगतविक्रिया भोग इति विकल्प्याऽऽद्ये भोगकाले प्रधानस्यापि सुखाद्याकारेण विक्रियावत्त्वाद्भोगः स्यादित्याह—नेति । द्वितीयं शङ्कते—चिन्मात्रस्यैवेति । चिन्मात्रस्यैव विक्रियेत्येवकारेण धर्म्यन्तरगतविक्रियानपेक्षा चैतन्यविक्रिया भोग इत्युच्यते वा चैतन्यमात्रगता तदसाधारणा विक्रिया भोग इति वा । नाऽऽद्यः । सुखादिरूपप्रधानविक्रियां विना भोगासिद्धेः । न द्वितीयः । चैतन्यासाधारणविक्रियैव भोग इत्यत्र हेत्वभावात्स्वासाधारणविक्रिया भोग

इति वक्तव्यम् । तथा चातिप्रसङ्गः । सर्वस्यापि स्वासाधारणविक्रियावत्त्वात् । भोगकाली-
नासाधारणविक्रियावत्त्वं तु प्रधानस्याप्यस्ति । तत्कालीनसुखादिविक्रियावत्त्वादिति दूष-
यति—औष्ण्येति ।

प्रधानपुरुषयोर्द्वयोर्युगपद्भोक्तृत्वमिति चेन्न । प्रधानस्य पाराथर्यानुप-
पत्तेः । न हि भोक्तृद्वयोरितरेतरगुणप्रधानभाव उपपद्यते । प्रकाशयो-
रिवेतेतरप्रकाशने । भोगधर्मवति सत्त्वाङ्गिनि चेतसि पुरुषस्य चैतन्य-
प्रतिबिम्बोदयोऽविक्रियस्य पुरुषस्य भोक्तृत्वमिति चेन्न । पुरुषस्य विशे-
षाभावे भोक्तृत्वकल्पनानर्थक्यात् ।

ननु भोगकालीना साधारणविक्रियैव भोगः । न चाग्न्यादेस्तत्काले नियमेन विक्रि-
याऽस्ति । न च प्रधानस्यापि प्रसङ्ग इष्टापत्तिरिति शङ्कते—प्रधानेति । भोक्ता हि
शेषी, उभयोरपि भोक्तृत्वे शेषशेषिभावो न स्यादित्याह—नेति । ननु भोगः सत्त्वगुण-
प्रधानचेतोरूपेण परिणतप्रकृतेरेव धर्मस्तस्या विक्रियोपपत्तेर्न पुरुषस्य तस्याविक्रियत्वात् । न
च तस्य भोगाभावप्रसङ्गस्तस्य तथाविधचित्तप्रतिबिम्बितत्वमात्रेण भोक्तृत्वव्यपदेश इति
शङ्कते—भोगधर्मवतीति । सत्त्वाङ्गिनीति । सत्त्वगुणोऽङ्गी प्रधानं यस्य तस्मिंश्चे-
तसीत्यर्थः । तर्हि चित्तगतभोगेन चैतन्ये विशेषो जायते वा न वेति विकल्प्य न द्वितीय
इत्याह—नेति ।

भोगरूपश्चेदनर्थः पुरुषस्य नास्ति सदा निर्विशेषत्वात्पुरुषस्य कस्या-
पनयनार्थं मोक्षसाधनं शास्त्रं प्रणीयतेऽविद्याध्यारोपितानर्थापनयनाय
शास्त्रप्रणयनमिति चेत्परमार्थतः पुरुषो भोक्तैव न कर्ता प्रधानं कर्त्रेव न
भोक्तृ परमार्थसद्वस्त्वन्तरं पुरुषाच्चेतीयं कल्पनाऽऽगमबाह्या व्यर्था
निर्हेतुका चेति नाऽऽद्वैतव्या मुमुक्षुभिः ।

किंचास्मिन्पक्षे स्वकीयशास्त्रप्रणयनं च व्यर्थं स्यादित्याह—भोगरूपश्चेदिति । आद्ये
स विशेषः सत्यो वाऽसत्यो वेति विकल्प्य सत्यविशेषवत्त्वे पुरुषस्य विकारित्वं स्यादिति
मनसि संनिधायास्याऽऽरोपितविशेषवत्त्वमस्तीत्याद्यं शङ्कते—अविद्येति । अनर्थेति ।
भोगरूपेत्यर्थः । तर्हि भोक्तृत्वविशेषवत्कर्तृत्वादिविशेषस्य प्रधानादेश्चाऽऽरोपैत्वमेवाङ्गी कर्तुं
युक्तं नार्धवैशसमस्मदुक्तरीत्या बन्धमोक्षव्यवहारसिद्ध्युपपत्तेः । तथा कल्पनायां प्रयोजना-
भावात्प्रमाणाभावात्प्रत्युत सर्वश्रुतिविरोधापत्तेश्चेत्याह—परमार्थत इति । पुरुषाद्वस्त्व-
न्तरं च प्रधानमित्यन्वयः । उक्तदोषजातं सांख्यस्य मतं मोक्षकामिणा नाऽऽद्वैतव्यमिति
ज्ञापनार्थमुक्तं न तु द्वेषपक्षपातादित्याशयेनाऽऽह—इति नाऽऽद्वैतव्येति ।

एकत्वेऽपि शास्त्रप्रणयनाद्यानर्थक्यमिति चेन्नाभावात् । सत्सु हि शास्त्रप्रणेत्रादिषु तत्फलार्थिषु च शास्त्रस्य प्रणयनमनर्थकं सार्थकं वेति विकल्पना स्यात् । न ह्यात्मैकत्वे शास्त्रप्रणेत्रादयस्ततो भिन्नाः सन्ति तदभाव एवं विकल्पनैवानुपपन्ना । अभ्युपगत आत्मैकत्वे प्रमाणार्थ-
श्चाभ्युपगतो भवता यदात्मैकत्वमभ्युपगच्छता । तदभ्युपगमे च विकल्-
पानुपपत्तिमाह शास्त्रं “ यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत् ”
इत्यादि । शास्त्रप्रणयनाद्युपपत्तिं चाऽऽहान्यत्र परमार्थवस्तुस्वरूपाद्-
विद्याविषये, “ यत्र हि द्वैतमिव भवति । ” इत्यादि विस्तरतो वाजस-
नेयके ।

आत्मैकत्वपक्षेऽपि निरसनीयबन्धाभावाच्छास्त्रप्रणयनानर्थक्यमिति शङ्कते—एकत्वेऽ-
पीति । किमात्मैकत्वनिश्चयवन्तं प्रति तस्याऽऽनर्थक्यमुच्यते तद्विपरीतं प्रति वेति
विकल्प्याऽऽद्यं प्रति प्रणयनाभावादानर्थक्यदोषाभावमाह—नाभावादिति । दोषापद-
नाभावादित्यर्थः । संग्रहवाक्यं विवृणोति—न ह्यात्मैकत्व इति । निश्चित इति शेषः ।
तदभावे शास्त्रप्रणेत्राद्यभाव इयं (एवं) [वि] कल्पनैवार्थवदनर्थकं चे(वे)ति विक-
ल्पनैवानुपपत्तेत्यर्थः । नैवानुपपत्तेति पाठे तु तदभाव इत्यनेनैकत्वनिश्चयाभावोऽभिधीयते* ।
तदानीं निरसनीयबन्धादिसत्त्वादियं कल्पना बन्धनिवृत्त्यर्थं शास्त्रप्रणयनकल्पना नानुपपत्तेति
योज्यम् । किंचाऽऽत्मैकत्वनिश्चये जाते तन्निश्चयजनकत्वेन शास्त्रार्थवत्त्वस्य स्वानुभवसिद्ध-
त्वात्तेनेयं शङ्का कर्तुमपि न शक्येत्याह—अभ्युपगत इति । प्रमाणार्थ इति ।
प्रमाणस्य शास्त्रस्यार्थः प्रयोजनमित्यर्थः । एकत्वनिश्चयवन्तं प्रति शास्त्रानर्थक्यकल्पनाभावः
श्रुत्याऽप्युक्त इत्याह—तदभ्युपगमे चेति । अत्राभ्युपगमो निश्चयः । एकत्वनिश्चया-
भावदशायां तु निरसनीयारोपितबन्धसत्त्वान्नाऽऽनर्थक्यं तदपि श्रुत्योक्तमित्याह—शास्त्र-
प्रणयनेति । अनेन द्वितीयकल्पो निरस्तः । श्रुतिगतं यत्रपदं व्याचष्टे—अन्यत्रेति ।

अत्र च विभक्ते विद्याविद्ये परापरे इत्यादावेव शास्त्रस्यातो न
× तार्किकवादभट्टप्रवेशो वेदान्तराजप्रमाणबाहुगुप्त इहात्मैकत्वविषय
इति । एतेनाविद्याकृतनामरूपाद्युपाधिकृतानेकशक्तिसाधनकृतभेदव-

* क. पुस्तक एकत्वनिश्चयाभावो विधीयत इति पाठश्चिप्यग्याम् । × अत्र यद्यपि तार्किक-
भट्टैः प्रवेश्य इति तथा गुप्त इहाऽऽत्मैकत्वविषय इत्यत्र गुप्त आत्मैकत्वविषय इतीहपदरहितः
प्रथमान्तपाठ एवेत्येतदीकापर्यालोचनाज्ज्ञायते तथाऽपि सर्वेष्वप्यादर्शपुस्तकेषु तार्किकवादभट्टप्रवेश
इत्येष तथेहपदसहितः सप्तम्यन्तपाठ एव विद्यतेऽतः सोऽपि तार्किकवादभट्टानां प्रवेश इत्यर्थकषष्ठी-
समासस्वीकारेण लापयितुं शक्य इत्यतश्च स एव स्थापितः ; एतत्पाठलापनटीका तु भ्रष्टेदानामिति
ज्ञातव्यम् । अथवा टीकानुसारी पाठ एवाऽऽदरणीयः ।

त्वाद्ब्रह्मणः सृष्ट्यादिकर्तृत्वे साधनाद्यभावो दोषः प्रत्युक्तो वेदितव्यः
परैरुक्त आत्मानर्थकर्तृत्वादिदोषश्च ।

अथर्वणीयमन्त्रोपनिषदि द्वे विद्ये वेदितव्ये इत्युपक्रम्यापरविद्या ऋग्वेदादिरूपा परी
त्वदृश्यत्वादिगुणकप्रत्यस्तमितसर्वद्वैतवस्तुविषयेत्युक्त्या विद्याविद्ययोर्विषयभेदः शास्त्रस्याऽऽ-
दावेव सूचित इत्याह—अत्र चेति । अद्वैतवादे सर्वशङ्कानां श्रुतिप्रामाण्येनैव निरासा-
त्तार्किकोत्प्रेक्षितशङ्काशूकस्यापि नात्र प्रवेश इत्युपसंहरति—अत इति । राजप्रमा-
णेति । प्रमाणराजेत्यर्थः । राजदन्तादित्वात्परनिपातः । वेदान्तप्रमाणमेव राजेव राजा
तद्ब्राह्मवस्तदुक्तन्यायास्तैर्गुप्त आत्मैकत्वमेव विषय इव देश इव देशो रक्षणीयत्वात्स
तार्किकभट्टयोर्धैर्न प्रवेश्य इत्यन्वयः । पूर्ववाद्युक्तं दोषं निराकरोति—एतेनेति । उपाधि-
कृता अनेकाः शक्तयः साधनानि च तत्कृतस्य भेदस्यानेकत्वस्य सत्त्वादित्यर्थः । आत्मेति ।
आत्मनो योऽनर्थः संसारस्तत्कर्तृत्वमित्यर्थः । आदिशब्देनाऽऽप्तकामत्वेन प्रयोजनापेक्षानुप-
पत्तिः संगृहीता । कल्पनया स्वव्यतिरिक्तस्य जीवस्य सत्त्वात्तस्य संसारो नाऽऽत्मनः । तदी-
यकर्मफलदानार्थं चाऽऽप्तकामस्यापि सृष्ट्यादिप्रवृत्तिः संभवति । सर्वव्यवहारस्यापि स्वप्नतु-
ल्यत्वाद्वा स्वप्न इव सर्वमप्युपपद्येत इति सूत्रभाष्यादावेव परिहृत इत्यर्थः ।

यस्तु दृष्टान्तो राज्ञः सर्वार्थकारिणि कर्तर्युपचाराद्वाजा कर्तेति सोऽ-
त्रानुपपन्नः । स ईक्षांचक्र इति श्रुतेर्मुख्यार्थबाधनात्प्रमाणभूतायाः । तत्र
हि गौणी कल्पना शब्दस्य यत्र मुख्यार्थो न संभवति । इह त्वचेतनस्य
मुक्तबन्धुपुरुषविशेषापेक्षया कर्तृकर्मदेशकालनिमित्तापेक्षया च बन्धमो-
क्षादिफलार्था नियता पुरुषं प्रति प्रवृत्तिर्नोपपद्यते । यथोक्तसर्वज्ञेश्वर-
कर्तृत्वपक्षे तूपपन्ना ॥ ३ ॥

सांख्येन स्वपक्षे पुरुषशब्दस्येक्षणस्य चोपपत्तिरुक्ता तामनूद्य निराकरोति—यस्त्विति ।
यजमानः प्रस्तर इत्यादावुपचारो दृष्ट इत्याशङ्क्याऽऽह—तत्र हि गौणीति । प्रधान-
पक्षे न केवलमीक्षणश्रुत्यनुपपत्तिर्वस्तुतस्तस्य स्रष्टृत्वमपि न संभवतीत्याह—इह त्विति ।
मुक्तान्वर्जयित्वा बद्धान्प्रत्येव प्रवृत्तिः कर्तृकर्माद्यपेक्षया बन्धमोक्षादिशब्दितभोगापवर्गार्था
व्यवस्थिता प्रवृत्तिर्नोपपद्यत इत्यर्थः । अनेन पुरुषार्थं प्रयोजनमुररीकृत्य प्रधानं प्रवर्तत
इति यदुक्तं शङ्कावसरे तन्निरस्तम् । ईश्वरकारणवादे तु न कोऽपि दोष इत्याह—
यथोक्तेति ॥ ३ ॥

१ ख. ग. घ. ड. 'रा तुह' । २ क. च. 'वेश इ' । ३ ख. ग. घ. ड. छ. 'द्यते सू' । ४ ख.
घ. ड. 'बन्धपु' । ५ ख. ग. घ. ड. 'र्मका' । ६ ख. ग. घ. ड. 'तिमुक्ता' । ७ क. 'तस्तु तस्य' ।

स प्राणमसृजत प्राणाच्छ्रद्धां खं वायुज्योति-
रापः पृथिवीन्द्रियं मनः । अन्नमन्नाद्दीर्यं तपो
मन्त्राः कर्म लोका लोकेषु च नाम च ॥ ४ ॥

ईश्वरेणेव सर्वाधिकारी प्राणः पुरुषेण सृज्यते । कथं, स पुरुष उक्त-
प्रकारेणोक्षित्वा प्राणं हिरण्यगर्भाख्यं सर्वप्राणिकरणाधारमन्तरात्मान-
मसृजत सृष्टवान् । अतः प्राणाच्छ्रद्धां सर्वप्राणिनां शुभकर्मप्रवृत्तिहेतु-
भूताम् । ततः कर्मफलोपभोगसाधनाधिष्ठानानि कारणभूतानि महाभू-
तान्यसृजत । खं शब्दगुणम् । वायुं स्वेन स्पर्शेन कारणगुणेन च विशिष्टं
द्विगुणम् । तथा ज्योतिः स्वेन रूपेण पूर्वाभ्यां च विशिष्टं त्रिगुणं
शब्दस्पर्शाभ्याम् । तथाऽपो रसेन गुणेनासाधारणेन पूर्वगुणानुप्रवेशेन
च चतुर्गुणाः । तथा गन्धगुणेन पूर्वगुणानुप्रवेशेन च पञ्चगुणा पृथिवी ।
तथा तैरेव भूतैरारब्धमिन्द्रियं द्विप्रकारं बुद्ध्यर्थं कर्मार्थं च दशसंख्यम् ।
तस्य चेश्वरमन्तःस्थं संशयसंकल्पलक्षणं मनः । एवं प्राणिनां कार्यं
कारणं च सृष्ट्वा तत्स्थित्यर्थं ब्रीहियवादिलक्षणमन्नम् । ततश्चान्नादद्य-
मानाद्दीर्यं सामर्थ्यं बलं सर्वकर्मप्रवृत्तिसाधनम् । तद्दीर्यवतां च प्राणिनां
तपो विशुद्धिसाधनं संकीर्यमाणानां, मन्त्रास्तपोविशुद्धान्तर्बहिःकर-
णेभ्यः कर्मसाधनभूता ऋग्यजुःसामाथर्वाङ्गिरसः । ततः कर्माग्निहोत्रा-
दिलक्षणम् । ततो लोकाः कर्मणां फलम् । तेषु च सृष्टानां प्राणिनां
नाम च देवदत्तो यज्ञदत्त इत्यादि । एवमेताः कलाः प्राणिनामविद्या-
दिदोषबीजापेक्षया सृष्टास्तैमिरिकदृष्टिसृष्टा इव द्विचन्द्रमशकमक्षि-
काद्याः स्वप्रदृक्सृष्टा इव च सर्वपदार्थाः पुनस्तस्मिन्नेव पुरुषे प्रलीयन्ते
हित्वा नामरूपादिविभागम् ॥ ४ ॥

एवं परपक्षं निराकृत्य प्रकृतश्रुतिव्याख्यानं कुर्वन्स प्राणमसृजतेत्यस्य तात्पर्यार्थमाह—
ईश्वरेणेवेति । राज्ञेवेत्यर्थः । अक्षरार्थं प्रश्नपूर्वकमाह—कथामिति । हिरण्यगर्भा-
ख्यमिति । हिरण्यगर्भ इत्याख्या येनोपाधिनाऽऽत्मनो भवति तं बुद्ध्यभिन्नं सर्वप्राणं
समष्टिप्राणमित्यर्थः । यथाश्रुते कस्मिन्नहमुत्क्रान्त इत्यादिनाऽऽत्मन उत्क्रान्त्याद्युपाधिसृष्टेः
प्रस्तुतत्वाद्विरण्यगर्भस्य जीवस्यातथात्वादुपक्रमविरोधापत्तेः । हिरण्यगर्भाख्यमित्युक्तिस्वा-

१ क. ख. घ. ङ. च. छ. ज. झ. °रेणेव । २ क. °त्वा सर्वप्रा° । ख. ग. घ. ङ. °त्वा स
प्रा° । ३ ख. ग. घ. ङ. °णिक° । ४ ख. ग. घ. ङ. च. °णावे° । ५ क. च. °कत्पादिल° । ६ क.
°रेणैवे° । ७ ख. घ. ङ. °राज्ञेवे° । ८ ख. ग. घ. ङ. च. °स्मिन्वह° ।

त्मनो हिरण्यगर्भादिसंसारिभावोऽप्येतदुपाधिक इति सूचयितुमिति बोध्यम् । तस्य समष्टि-
त्वमाह—सर्वेति । अन्तरात्मानमिति । सर्वस्यूलशरीरान्तरत्वादात्मबुद्धिगोचरत्वा-
च्चान्तरात्मा स इत्यर्थः । तत इत्यानन्तर्यामिणं पञ्चमी । एवमुत्तरत्रापि । न च भूतकार्य-
त्वात्प्राणस्य कथं ततः पूर्वकालीनत्वमिति वाच्यम् । सत्यम् । सूक्ष्मभूतसृष्ट्यनन्तरं प्राण-
मसृजतेति कल्पनीयत्वात् । न चैतदनन्तरं भूतसृष्ट्युक्तिविरोधशङ्का । तस्याः पञ्चीकृत-
स्यूलभूतविषयत्वोपपत्तेः । अत एव भोगसाधनाधिष्ठानानीत्युक्तम् । सूक्ष्माणां तथास्वार्यो-
गात् । न चैवमपि स्थूलभूतसृष्ट्यनन्तरमिन्द्रियमनःसृष्ट्युक्तिविरोधः । भूतारब्धदेहाधिष्ठी-
तानामेष तेषां कार्यक्षमत्वेन तेषां तदनन्तरत्वोक्तिरिति भावः । भोगसाधनाधिष्ठानत्वं भूतानां
तत्कारणत्वादित्याह—कारणभूतानीति । तेषां भूतानां लक्षणतया खं शब्दगुणमि-
त्यादिनाऽसाधारणगुणा उक्ताः । पूर्वपूर्वगुणानुवृत्तिस्तु पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरोपादानत्वसूचनार्थं
स्थौल्यतारतम्यसिद्धयर्थं चोक्तेति बोध्यम् । वायुमिति । श्रुतौ वायुरित्यादिप्रथमा
द्वितीयार्थाः । प्राणमसृजतेति द्वितीययोपक्रमात् । तैरेवेति । अपञ्चीकृतावस्थायामित्यर्थः ।
तस्य चेश्वरमिति । नियामकमित्यर्थः । संकीर्यमाणानामिति । अविशुद्धसत्त्व-
तया पापाचरणेन तैः पापैः संकीर्यमाणानां संकरपरिहाराय चित्तशुद्धिसाधनं तपोऽसृजते-
त्यर्थः । फलमिति । लोक्यते भुज्यते इति लोकः फलमित्यर्थः । नाम चेति । ब्राह्म-
णादिनाम्नोक्तव्यवहारासंकरार्थमित्यर्थः । नन्वीश्वरसृष्टत्वोक्त्या कलानां सत्यत्वमङ्गीकर्तव्यम् ।
आरोपे शुक्तिरजतादौ सृष्टत्वव्यवहारभावादित्याशङ्क्याङ्कुल्यवष्टम्भनेत्रमर्दनादिना प्रयत्नेन
सृष्टस्य द्विचन्द्रमशकमक्षिकादेरारोपत्वदर्शनात् । अथ रथान्तरयोगान्पथः सृजते इति सृष्ट-
त्वेनोक्तस्वप्नपदार्थस्य च भ्रमत्वदर्शनान्मैवमित्याह—एवमेता इति । अविद्याकामकर्मा-
दिदोषरूपं यद्बीजं तदपेक्षया तत्साधनीकृत्येत्यर्थः । तैमिरिकशब्दो नेत्रेऽङ्गुल्यवष्टम्भाद्युप-
लक्षणार्थः । एवमात्मप्रतिपत्त्यर्थमप्यारोपमुक्त्वा तदपवादमवतारयति—पुनस्तस्मिन्ने-
वेति ॥ ४ ॥

कथम्—

स यथेमा नयः स्यन्दमानाः समुद्रायणाः
समुद्रं प्राप्यास्तं गच्छन्ति भिद्येते तासां
नामरूपे समुद्र इत्येवं प्रोच्यते । एवमेवास्य
परिद्रष्टुरिमाः षोडश कलाः पुरुषायणाः पुरुषं

प्राप्यास्तं गच्छन्ति भिद्येते चाऽऽसां नाम-
रूपे पुरुष इत्येवं प्रोच्यते स एषोऽ-
कलोऽमृतो भवति तदेष श्लोकः ॥ ५ ॥

स हृष्टान्तः । यथा लोक इमा नद्यः स्पन्दमानाः स्रवन्त्यः समुद्रायणाः
समुद्रोऽयनं गतिरात्मभावो यासां ताः समुद्रायणाः समुद्रं प्राप्योपग-
म्यास्तं नामरूपतिरस्कारं गच्छन्ति । तासां चास्तं गतानां भिद्येते विन-
श्येते (श्यतो ?) नामरूपे गङ्गायमुनेत्यादिलक्षणे । तदभेदे समुद्र इत्येवं
प्रोच्यते तद्वस्तुदकलक्षणमेवं यथाऽयं हृष्टान्तः । उक्तलक्षणस्य प्रकृत-
स्यास्य पुरुषस्य परिद्रष्टुः परि समन्ताद्द्रष्टुर्दर्शनस्य कर्तुः स्वरूपभूतस्य
यथाऽर्कः स्वात्मप्रकाशस्य कर्ता सर्वतस्तद्वदिमाः षोडश कलाः प्राणाद्या
उक्ताः कलाः पुरुषायणा नदीनामिव समुद्रः पुरुषोऽयनमात्मभावगमनं
यासां कलानां ताः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्य पुरुषात्मभावमुपगम्य तथे-
वास्तं गच्छन्ति । भिद्येते चाऽऽसां नामरूपे कलानां प्राणाद्याख्या रूपं
च यथास्वम् । भेदे च नामरूपयोर्यदनष्टं तत्त्वं पुरुष इत्येवं प्रोच्यते ब्रह्म-
विद्धिः । य एवं विद्वान्गुरुणा प्रवर्शितकलाप्रलयमार्गः स एष विद्यया
प्रविलापितास्वविद्याकामकर्मजनितासु प्राणादिकलास्वकलोऽविद्याकृ-
तकलानिमित्तो हि मृत्युस्तदपगमेऽकलत्वादेवामृतो भवति, तदेतस्मि-
न्नर्थ एष श्लोकः ॥ ५ ॥

प्रामादिवद्भेदेन गन्तव्यस्वप्नमं वारयति—आत्मभाव इति । अस्तशब्देन नाशो
नाभिधीयते भेदकोपाधिनामरूपयोर्नाशोऽपि स्वरूपस्य समुद्रात्मना विद्यमानत्वादित्याह—
नामरूपतिरस्कारमिति । पूर्वरूपतिरस्कारमित्यर्थः । तद्वस्त्विति । नामरूपनाशा-
नन्तरं परिशिष्टमुदकलक्षणं वस्तु समुद्र इत्येवोच्यत इत्यन्वयः । पुरुषस्येति कर्मणि षष्ठी ।
पुरुषं स्वात्मरूपम् । परितः सर्वं स्वरूपत्वेन पश्यत इत्यर्थः । द्रष्टुरित्युक्त आगन्तुकस्य
दर्शनस्य कर्ता प्रतीयत इत्यत आह—दर्शनस्य कर्तुः स्वरूपभूतस्येति । स्वरूपत्वे
दर्शनस्य तत्र कर्तृत्वानुपपत्तेस्तदर्थकतृचप्रत्ययविरोध इत्याशङ्क्यार्कः सर्वतः स्वप्रकाशक
इत्यत्र यथा कर्त्रर्थकस्य प्रत्ययस्योपचरितत्वं तद्वदिहापीत्याह—यथाऽर्क इति ।
नदीनामिवेति । इवशब्दस्तथाशब्दार्थे । यथा नदीनां समुद्रोऽयनं तथा पुरुषोऽयन-
मित्यन्वयः । अस्तगमनस्वरूपमाह—भिद्येते इति । नामरूपभेद एवास्तगमनमिहेत्यर्थः ।
यथास्वमिति । यस्य यत्स्वरूपं प्राणाद्यात्मकं तदपि भिद्यत इत्यन्वयः । पुरुष इत्येवं

प्रोच्यत इत्यस्यार्थमाह—भेदे चेति । यदनष्टमिति । कलानां हि रूपमारोप्याधि-
ष्ठानोभयात्मकं सत्यानृतमिथुनरूपं, तत्राऽऽरोप्यस्य नामरूपात्मकस्य भेदेऽधिष्ठानात्मकं रूपं
पुरुषात्मनोच्यत इत्यर्थः । यथा समुद्रस्वरूपभूतं जलं मेघैराकृष्याभिवृष्टं गङ्गादिनामरूपो-
पाधिना समुद्राद्भिन्नमिव व्यवहियमाणं तदुपाधिविगमे समुद्रस्वरूपमेव प्रतिपद्यत एवमवि-
द्याकृतनामरूपोपाधिवशादात्मनो भिन्नमिव स्थितं सर्वं जगद्विद्ययाऽविद्याकृतनामरूपविगमे
ब्रह्ममात्रतयाऽवशिष्यत इत्यर्थः । एवं प्राणादिकलोपाधिक आत्मन उत्क्रमणादिशब्दितम-
रणादिव्यवहार इत्युक्तेः प्रयोजनं प्राणादिनिवृत्तावुत्क्रमणादिसर्वसंसारधर्मरहितात्मस्वरूपा-
वस्थानरूपं दर्शयितुं स एष इति वाक्यं व्याचष्टे—य एवं विद्वानित्यादिना ॥ ५ ॥

अरा इव रथनाभौ कला यस्मिन्प्रतिष्ठिताः । तं वेद्यं
पुरुषं वेद यथा मा वो मृत्युः परिव्यथा इति ॥ ६ ॥

अरा रथचक्रपरिवारा इव रथनाभौ रथचक्रस्य नाभौ यथाप्रवेशि-
तास्तदाश्रया भवन्ति यथा तथेत्यर्थः । कलाः प्राणाद्या यस्मिन्पुरुषे
प्रतिष्ठिता उत्पत्तिस्थितिलयकालेषु तं पुरुषं कलानामात्मभूतं वेद्यं वेद-
नीयं पूर्णत्वात्पुरुषं पुरि शयनाद्वा वेद जानीयात् । यथा हे शिष्या मा
वो युष्मान्मृत्युः परिव्यथा मा परिव्यथयतु । न चेद्विज्ञायेत पुरुषो मृत्यु-
निमित्तां व्यथामापन्ना दुःखिन एव यूयं स्थ । अतस्तन्मा भूद्युष्माकमि-
त्यभिप्रायः ॥ ६ ॥

परिवारा इति । नाभेः परितो नाभौ नेम्यां च प्रोतास्तिर्यक्काष्ठविशेषा इत्यर्थः ।
यथाप्रवेशिता इति । यथावत्सम्यक्प्रवेशिता इत्यर्थः । माडोऽर्थं व्यतिरेकप्रदर्शनेन
स्पष्टयति—न चेदिति ॥ ६ ॥

तान्होवाचैतावदेवाहमेतत्परं ब्रह्म
वेद । नातः परमस्तीति ॥ ७ ॥

तानेवमनुशिष्य शिष्यांस्तान्होवाच पिप्पलादः किलैतावदेव वेद्यं
परं ब्रह्म वेद विजानाम्यहमेतत् । नातोऽस्मात्परमस्ति प्रकृष्टतरं वेदित-
व्यमित्येवमुक्तवाञ्छिष्याणामविदितशेषास्तित्वाशङ्कानिवृत्तये कृतार्थबु-
द्धिजननार्थं च ॥ ७ ॥

शिष्याणां कृतार्थताबुद्धिजननार्थं तानित्यादि वाक्यं व्याचष्टे—तानेवमिति ॥ ७ ॥

ते तमर्चयन्तस्त्वं हि नः पिता योऽस्माकम-
विद्यायाः परं पारं तारयसीति । नमः पर-
मऋषिभ्यो नमः परमऋषिभ्यः ॥ ८ ॥

ॐ भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ॥

इत्यथर्ववेदीयप्रश्नोपनिषदि षष्ठः प्रश्नः ॥ ६ ॥

इत्यथर्ववेदीया प्रश्नोपनिषत्समाप्ता ॥

ततस्ते शिष्या गुरुणाऽनुशिष्टास्तं गुरुं कृतार्थाः सन्तो विद्यानिष्क्रय-
मपश्यन्तः किं कृतवन्त इत्युच्यते—अर्चयन्तः पूजयन्तः पादयोः पुष्पा-
ञ्जलिप्रकिरणेन प्रणिपातेन च शिरसा, किम्, ऊचुरित्याह—त्वं हि
नोऽस्माकं पिता ब्रह्मशरीरस्य विद्याया जनयितृत्वान्नित्यस्याजरामरस्या-
भयस्य । यस्त्वमेवास्माकमविद्याया विपरीतज्ञानाज्जन्मजरामरणरोगदुः-
खादिग्रहाद्विद्यामहोदधेर्विद्याप्लवेन परमपुनरावृत्तिलक्षणं मोक्षाख्यं
महोदधेरिव पारं तारयस्यस्मानित्यतः पितृत्वं तवास्मान्प्रत्युपपन्नमितर-
स्मात् । इतरोऽपि हि पिता शरीरमात्रं जनयति तथाऽपि स प्रपूज्यतमो
लोके किमु वक्तव्यमात्यन्तिकाभयदातुरित्यभिप्रायः । नमः परमऋषिभ्यो
ब्रह्मविद्यासंप्रदायकर्तृभ्यो नमः परमऋषिभ्य इति द्विर्वचनमादरार्थम् ॥८॥

इति प्रश्नोपनिषदि षष्ठः प्रश्नः ॥ ६ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्भोविन्दभगवत्पूज्यपाद-

शिष्यश्रीमच्छंकरभगवत्कृतं प्रश्नोपनिषद्भाष्यं

समाप्तिमगमत् ॥

प्रकिरणेनेति । प्रक्षेपेणेत्यर्थः । अतः पितृत्वं तवेति ।

“ जनकश्चोपनेता च यश्च विद्यां प्रयच्छति ।

अन्नदाता भयत्राता षष्ठैते पितरः स्मृताः ” ॥

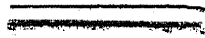
इति स्मृतेरित्यर्थः । योऽस्माकमितिहेतूक्तेस्तात्पर्यं वदन्पितृत्वोक्तिमात्रेण विद्यानिष्क्रयार्थं
किं दत्तमित्यपेक्षायां स्वशरीरमेव परिचारकतया दैसभावेन गुरवे दत्तमित्याह—इतर-

स्मादिति । पितृत्वादेव किं पूज्यतरत्वं(?) परिचार्यत्वं स्वामित्वं(?) किमु वक्तव्यमित्यर्थः ।
अत एव वाजसनेयके मां चापि सह दास्यायेतीत्युक्तमिति भावः ॥ ८ ॥

इत्यानन्दज्ञानविरचितप्रश्नोपनिषद्भाष्यटीकायां षष्ठः प्रश्नः ॥ ४ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमदानन्दज्ञानविरचिताऽऽथर्वण-
प्रश्नोपनिषद्भाष्यटीका समाप्ता ॥

इति सटीकभाष्योपेता प्रश्नोपनिषत्समाप्ता ।

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

अथ शंकरानन्दविरचितप्रश्नोपनिषद्दीपिकाप्रारम्भः ।

प्रश्नमुण्डकमन्त्राणां ब्राह्मणं कोऽहमीदृशम् ।

इत्यादिप्रश्नोमार्थं व्याख्यास्ये ब्रह्मबोधकम् ॥ १ ॥

प्रथमतो ब्रह्मविद्यास्तुत्यर्थमारूपायिकामवतारयति—सुकेशा[च] नामतो मार-
द्वाजो भरद्वाजस्यापत्यं शैब्यश्च शिवेरपत्यं सत्यकामः सत्ये ब्रह्मणि कामो यस्य स
सत्यकामो यथार्थकामः । सौर्यायणी च सूर्यस्यापत्यं सौर्यायणिः, ईकारश्छान्दसः ।
गार्ग्यो गर्गगोत्रः । कौशल्यश्च कौशल्यो नामतः । आश्वलायन आश्वलस्यापत्य-
माश्वलायनः । चकारचतुष्टयमुक्तानां सुकेशादीनां वक्ष्यमाणद्वयोः पिप्पलादं प्रति प्रश्नसमु-
च्चयार्थम् । मार्गवो भृगुगोत्रो भृगोरपत्यं वा । वैदर्भिर्विदर्भदेशोद्भवः । कबन्धी
कबन्धी नाम कात्यायनः कत्य(तः?)स्यापत्यं कात्यस्तस्य शुवापत्यं कात्यायनस्ते
प्रसिद्धा महाशाला महाश्रोत्रियाः षट् । ह किलैत उक्ताः सुकेशसत्यकामसौर्यायणी(णि)-
कोशल्यमार्गवकबन्धिनः । ब्रह्मपरा वेदपरा वेदैकशरणा इत्यर्थः । ब्रह्मनिष्ठा वेदार्थता-
त्पर्यवन्तः । परमुत्कृष्टं निरुपचरितमित्यर्थः । ब्रह्म देशकालवस्तुपरिच्छेदशून्यमन्वेषमाणाः
कीदृशं तदिति बुभुत्सां कुर्वाणा एवं प्रतिपन्नाः । तत्प्रतिपत्तिप्रकारमाह—एषोऽस्मद्बुद्धौ
वाचि च वर्तमानः पिप्पलादो ह किल वै स्मर्यमाणस्तद्बुद्धिस्थं सर्वमस्माभिर्बुभु-
त्सितं निखिलं पृष्टं वक्ष्यति कथयिष्यति । इत्यनेन प्रकारेण पर्यालोच्य त उक्ताः
सुकेशादयो ह किल समित्पाणयो गुरुपासनार्थं समिधः पाणौ येषां ते समित्पाणयो
भगवन्तं पूजावन्तं पिप्पलादं पिप्पलादनामानमुपसन्नाः शास्त्रदृष्टेन विधिना समीपं
प्राप्ताः ॥ १ ॥

तान्संप्रति समागतान्प्रश्नकर्तृन्ह किल स पिप्पलाद ऋषिरतीन्द्रियार्थस्य द्रष्टोवा-
चोक्तवान् । भूय एव यद्यपि पूर्वं भवन्तस्तपआदिभिः संपन्नास्तथाऽपि ब्रह्मविद्याग्रहणार्थं
पुनरेव । तपसा शरीरशोषणादिना । ब्रह्मचर्येण योषिस्मरणकीर्तनकेलिप्रेक्षणगुह्यमा-
षणसंकरुपाध्यवसायक्रियानिर्वृत्तिवर्जनरूपेण । श्रद्धया वेदार्थास्तिक्यबुद्ध्या संवत्सरं
द्वादशसौरसंक्रान्तिकालमुक्तैः साधनैः संपन्नाः सन्तः । संवत्स्यथ सम्यग्वासं करिष्यथ
सम्यग्वासं कुर्वन्वित्यर्थः । ततो यथाकामं काममनतिक्रम्य स्वेच्छानुसारेणेत्यर्थः ।
प्रश्नान्प्रष्टव्यापान्पृच्छत* प्रश्नानुद्दिश्य वाचं विसृजत । इदानीं स्वस्य गर्वपरिहारार्थ-

* पृच्छथेति क्वचिन्मूले पाठः ।

माह—एवं पृष्टे भवद्विर्यद्वि पक्षान्तरे भवदुक्ते ज्ञानाभावे मौनं करिष्याम इत्येकः पक्षः ॥ द्वितीयं पक्षमाह—विज्ञास्यामोऽथ चोक्तविज्ञानवन्तो भविष्यामः । सर्वं निखिलं ह प्रसिद्धं वो युष्मभ्यं वक्ष्यामः कथयिष्यामः । इत्यनेन प्रकारेण ॥ १ ॥

अथ तपोब्रह्मचर्यश्रद्धासंपत्त्या संवत्सरनिवासानन्तरं प्रश्नं कर्तुं भृशमुत्सुकः स्वैरनुज्ञातः कबन्धी कात्यायनः, व्याख्यातम् । उपेत्य पिप्पलादस्य समीपं शास्त्रोक्तमार्गेण समागत्य । पप्रच्छ प्रश्नं कृतवान् । भगवन्हे पूजावन्पिप्पलाद । कुतः । कस्मादुपादाना-
निमित्ताच्च कारणाद् प्रसिद्धाद्वै स्मर्यमाणादिमा विविधशब्दप्रत्ययगम्याः । प्रजाः स्थाव-
रजङ्गमाः प्राणिनः । प्रजायन्त उत्पद्यन्ते । इत्यनेन प्रकारेण ॥ ३ ॥

तस्मा एवं पृष्टवते कात्यायनाय । स पिप्पलादो ह किलोवाचोक्तवान् ॥ तदु-
क्तिमाह—प्रजाकामः प्रजासु कामो यस्य स प्रजाकामो वै प्रसिद्धः स्मर्यमाणो वा
प्रजापतिः प्रजानां पालयिता हिरण्यगर्भो जन्मान्तरानुष्ठितापरविद्याकर्मसमुच्चयः । स पर-
मात्मनो भेदरहितः प्रजापतिस्तपः स्रष्टव्यविषयं पर्यालोचनमत्तप्यत्त * कृतवान् । स
तपसा विज्ञातनिमित्तोपादान आत्मोपादानमात्मनिमित्तं च मिथुनं युग्ममुत्पादयते सर्गे
सर्गे जनयति ॥ मिथुनमाह—रयिं च चन्द्रमसं सर्वान्नभूतमप्रधानं प्राणं चाऽऽदित्य-
मत्तारमग्निप्रधानम् । चकारौ परिणामयोर्मिथुनत्वसमुच्चयार्थौ । इत्यनेन वक्ष्यमाणेनाभिप्राये-
णोत्पादयत इत्यन्वयः ॥ तदभिप्रायमाह—एतौ रयिप्राणौ । मे मम प्रजापतेर्बहुधाऽनेक-
प्रकाराः प्रजाः स्थावरजङ्गमाः प्राणिनः करिष्यत उत्पादयिष्यत इति यस्मात्तस्मात्स्र-
क्ष्यामीति शेषः । अथवाऽऽद्य इतिकार एवकारार्थः । अयं स्वभिप्रायार्थः ॥ ४ ॥

इदानीं प्राणरयिशब्दयोरर्थमाह—आदित्यश्चन्द्रकिरणमण्डलात्मा ह प्रसिद्धो वै
स्मर्यमाणः । प्राणः प्राणशब्दाभिधेयः । रयिरेव चन्द्रमाः [स्पष्टम्] ॥ रयिशब्दा-
भिधेयस्य चन्द्रमसोऽन्नरूपस्य सार्वार्त्म्यमाह—रयिश्चन्द्रमा वै प्रसिद्ध एतत्परिदृश्यमानं
सर्वं निखिलम् । सर्वशब्दार्थमाह—यत्प्रसिद्धं मूर्तं च तेजोबन्नरूपमप्यमूर्तं च वाग्वा-
काशरूपमपि । चकारौ मूर्तामूर्तयोर्मिलितयोः प्रत्येकं च रयिस्वरूपत्वसमुच्चयार्थौ । यस्मा-
न्मूर्तामूर्तात्मके जगति मूर्तेराधिक्यं तस्मात्ततो मूर्तिरेव रयिश्चन्द्रमास्तेजोबन्नरूप एव न
त्वन्यः । अथवा मूर्तिः स्थूलमद्यमानं रयिरेव न तु प्राणः । अमूर्तिः सूक्ष्मं प्राणस्यापि
स्वरूपमिति व्याख्येयम् ॥ ५ ॥

ननु तर्हि किं रयेर्न्यूनवृत्तिः प्राण इत्याशङ्क्य तस्यापि सार्वार्त्म्यमाह—अथ
हेतौ, आदित्य उक्त उदयन्नूर्ध्वमागच्छन्दिवसे दिवसे प्रातः प्रातर्यद्यस्मात्प्राचीं
दिशं प्रविशति, स्पष्टम् । तेन प्राचीदिकप्रवेशेन स्वैः किरणैः । प्राच्यान्प्राचीदिग्गता-

न्प्राणान्प्राणश्चक्षुरादीन्रश्मिषु किरणेषु । संनिधत्ते संबद्धान्कुरुते किरणैर्व्याप्नोतीत्यर्थः । यद्यस्मात्स्वैः किरणैर्दक्षिणां स्पष्टं दिशं प्रविशति तेन दक्षिणात्यान्प्राणान्रश्मिषु संनिधत्त इति शेषः । यद्यस्मात्प्रतीचीं स्पष्टं दिशं प्रविशति तेन पाश्चात्यान्प्राणात्रश्मिषु संनिधत्त इति शेषः । यद्यस्मादुदीचीं स्पष्टं दिशं प्रविशति तेनोत्तरान्प्राणान्रश्मिषु संनिधत्त इति शेषः । यद्यस्माद्दधोऽधोवर्तिनीं दिशं प्रविशति तेनाधोदिग्भवान्प्राणान्रश्मिषु संनिधत्त इति शेषः । यद्यस्मादूर्ध्वमूर्ध्ववर्तिनीं दिशं प्रविशति तेनोर्ध्वदिग्भवान्प्राणान्रश्मिषु संनिधत्त इति शेषः । यद्यस्मादन्तरा मध्ये दिशो दिशामन्तरादिश इत्यवान्तरादिशो वा प्रविशति तेनान्तरादिग्भवान्प्राणान्रश्मिषु संनिधत्त इति शेषः । यद्यस्मात्सर्वं निखिलं दिग्जातं स्वैः किरणैः प्रकाशयति स्वतेजसोऽनुग्रहेण नयनगोचरत्वयोग्यं कारयति । तेन सर्वप्रकाशनेन सर्वान्निखिलदिग्भवानविशेषेण प्राणांश्चक्षुरादीन्रश्मिषु संनिधत्ते व्याख्यातम् । आद्यन्तयोः समग्रवाक्यस्य पाठो मध्येऽपठितस्यापि पाठार्थमवगन्तव्यः ॥ ६ ॥

स परोक्ष एष प्रत्यक्षः किरणैः सर्वदिग्व्यापी । वैश्वानरो विश्वे नरा यस्य स विश्वनरः, विश्वश्चासौ नर इति वा । विश्वनर एव वैश्वानरः ॥ वैश्वानरत्वे हेतुमाह— विश्वरूपः सर्वरूपः सर्वात्मेत्यर्थः । प्राण आदित्योऽग्निर्दाहपावकप्रकाशहेतुरत्तोदयत ऊर्ध्वमागच्छति । तदादित्यस्य सार्वाम्यमेतद्ब्राह्मणोक्तमृचा पादबद्धेन मन्त्रेणाभ्युक्तं सर्वतः कथितम् ॥ ७ ॥

विश्वरूपं सर्वरूपं हरिणं हरणशीलं सर्वोपसंहारकारणं जातवेदसं जातानि वेदांसि विज्ञानानि सर्वविषयाणि यस्मात्स जातवेदास्तं जातवेदसं सर्वस्थितिसंहारोत्पत्तिकारणमिति वाक्यार्थः । परायणमुत्कृष्टाश्रयभूतं विश्वरूपत्वं तु स्थितौ संहार उत्पत्तौ च समानं परायणत्वं तु स्थितावेव विशेष इति न पुनरुक्तम् । ज्योतिस्तेजोमण्डलरूपमेकं विश्वस्य सृष्टिस्थितिसंहारान्कुर्वद्विश्वात्मकमपि भेदशून्यं तपन्तमन्तर्बहिस्तापं कुर्वन्तं जानाम्यहमिति शेषः । स्वज्ञानमेवर्षिर्दर्शयति—सहस्ररश्मिरनन्तकिरणः शतधा वर्तमानोऽनन्तप्रकारेण वर्तमानः प्राणः प्रजानां स्थावरजङ्गमानां सर्वव्यवहारनिर्वाहकारणमन्तर्जन्मनि जन्मनि बहिर्दिवसे दिवसे प्रातरुदयति, ऊर्ध्वं गच्छति । एष प्रत्यक्षः सूर्यः शोभनाया गतेः कर्ता सविता । एवं रयिप्राणौ सर्वात्मानौ मिथुनमित्युक्तम् ॥ ८ ॥

अग्नीषोमात्मकस्य मिथुनस्य रूपान्तरं कालरूपं दर्शयति प्रजोत्पादं विवक्षुः—संवत्सरो व्याख्यातः । अत्र प्रथमान्तत्वं विशेषः । वै प्रसिद्धः । प्रजापती रयिप्राणावस्थो हिरण्यगर्भस्तस्य संवत्सरात्मन आदित्यचन्द्रनिष्पाद्यस्यायने भवत इति शेषः ॥ ते आह—दक्षिणं च मासषट्कं दक्षिणायनमपि, उत्तरं च तावन्तं कालमुत्तरायणमपि । चकारौ द्वाभ्यां समुच्चिताभ्यां संवत्सरस्वरूपनिष्पत्तिसमुच्चयार्थौ ॥ दक्षिणोत्तरप्रसङ्गेन दक्षिणोत्तरगती संवत्सरसाध्ये आह—तत्तत्राधिकारिषु त्रैवर्णिकेषु ये स्वर्गाभिलाषिणो ह

प्रसिद्धा वै स्मर्यमाणास्तत्प्रसिद्धं कर्म । प्रसिद्ध[त्व]मेवोपपदायति—इष्टापूर्ते कृत-
मिति यस्मात्कृतं प्रयत्ननिष्पादितं ततस्तदिष्टापूर्ते इष्टं यागादि श्रौतं कर्मेत्यर्थः । पूर्ते
कूपारामादिकरणं स्मार्ते कर्मेत्यर्थः । इष्टं च पूर्ते चेष्टापूर्ते । उपासत उपासनं कुर्वते
फलकामास्तात्पर्येण तदेवानुतिष्ठन्तीत्यर्थः । त इष्टापूर्तोपासकाश्चान्द्रमसमेव चन्द्रमसि
भवं न त्वन्यं लोकमिष्टापूर्तफलमभिजयन्तेऽभिजयन्ति सर्वतः प्राप्नुवन्ति । त एव
चान्द्रमसं प्राप्ता एव न त्वन्ये पुनरावर्तन्ते स्वकृतकर्मानुसारेण ब्राह्मणादियोनिं भूय
आगच्छन्ति । यस्मात्त एव पुनरावर्तन्ते तस्मात्त एते कर्मिण ऋषयः स्वर्गद्रष्टारः
प्रजाकामाः प्रजासु कामो येषां ते प्रजाकामा दक्षिणं धूमादिमार्गं चन्द्रलोकप्राप्तिफलं
प्रतिपद्यन्ते प्राप्नुवन्ति । अस्तु तेषां तत्प्राप्तिः किं प्रस्तुत इत्यत आह—एष दक्षिण-
मार्गप्राप्यंश्चन्द्रलोको [ह] वै प्रसिद्धः सर्वान्भूतो बुद्धिमज्जेयो रयी रयिशब्दाभिधेयः
प्रकृतिभागो यः प्रसिद्धः पितृयाणो धूमादिमार्गः ॥ ९ ॥

अथ प्रजाकामव्यतिरिक्तः प्राप्यः प्रकृतादन्य उत्तरेणार्चिरादिमार्गेण तपसा
ब्रह्मचर्येण श्रद्धया व्याख्यातम् । विद्यया प्रजापत्याद्युपासनरूपयाऽऽत्मानमा-
दित्यं स्थावरजङ्गमप्राणमन्विष्याऽऽचार्योपदेशानन्तरं प्रत्ययसंतानेनाहमस्मीति संप्राप्य ।
विद्ययेत्यस्य व्याख्यानमिदमवगन्तव्यम् । आदित्यं बाह्यं प्राणमभिजयन्ति (न्ते)
सर्वतः प्राप्नुवन्ति । एतदादित्यस्वरूपं वै स्मर्यमाणं प्रसिद्धं वा, शास्त्रतः । प्राणानां
प्राणशब्दाभिधेयानां प्राणचक्षुरादीनामायतनमाश्रयभूतमेतत्प्राणानामायतनममृतमविद्या-
दिकारणवर्जितमभयमावृत्तिदुःखभयरहितमेतदमृतमयं परायणं परेषामश्वमेधादिफलानां
ससाधनानामाश्रयभूतमेतस्मात्प्राणायतनादमृतादभयात्पराश्रयान्न पुनरावर्तन्ते । यथा
चन्द्रमसस्तद्ब्रह्मूयो नाऽऽवर्तन्ते । इत्यनेन प्रकारेणोक्त इति शेषः । एष संवत्सरात्मप्राण-
प्राप्तिरूपो निरोधो विनाशो मोक्ष इत्यर्थः । तत्तस्मिन्संवत्सरात्मन्युत्तरायणदक्षिणायन-
साम्येनोत्तरदक्षिणमार्गव्यापिन्येष वक्ष्यमाणः श्लोको मन्त्रः ॥ १० ॥

पञ्चपादं संवत्सरपरिवत्सरेदावत्सरानुवत्सरवत्स(त्सरेद्वत्स)राः कालाग्न्यादित्यचन्द्र-
मौवायुरूपाः पञ्च पादा यस्य स पञ्चपादस्तं पितरं सर्वस्य जनकं द्वादशाकृतिं द्वादश-
मासाकारं दिव आहुः परे अर्धे पुरीषिणं दिवः स्वर्गात्परे परस्मिन्नर्धे स्थाने पुरीषिणं
पुरीषशब्दं सुवर्णभूमिसनिहितं ब्रह्माण्डगोलकावरणं यस्य स पुरीषी तं पुरीषिणमाहुः कथ-
यन्ति । अथवा पञ्च शरद्वर्जिताः पादा यस्येति व्याख्येयम् । अथ पक्षान्तर
इमे कालचक्रविदोऽन्ये पूर्वम्यो व्यतिरिक्ता उ परे, उ अपि परेऽन्य इत्यस्य
व्याख्या । त उक्तव्यतिरिक्ता उत्कृष्टा वा विचक्षणं कुशलं सर्वोपद्रवशून्यमित्यर्थः ।

मित्यर्थः । सप्तचक्रे सप्त गायत्री त्रिष्टुब्जगत्यनुष्टुप्पाङ्क्तिर्वृहती ककुबिति च्छन्दांसि पर-
स्मिञ्चक्रे नेतृत्वेन संबद्धानि तत्सप्तचक्रं तस्मिन् । अथवा वर्णव्यत्यासात्सर्पचक्रे गमनवति
चक्र इत्यर्थः । षडरे षड्दृतरूपा अरा यस्य तत्षडरं तस्मिन्नाहुः कथयन्ति पर इत्यन्वयः ।
अर्पितं सचराचरं जगदर्पितं नानाविचाराः(?) । इति मन्त्रसमाप्तौ ॥ ११ ॥

यथा संवत्सरो रयिप्राणात्मकस्तथा मासोऽपीत्याहोपासनार्थम् । मासः पक्षद्वयात्मकः ।
वै प्रसिद्धः । प्रजापती रयिप्राणाभिन्नो हिरण्यगर्भस्तस्य मासस्य । कृष्णपक्ष एव
चन्द्रक्षयपक्ष एव न त्वन्यो रयिश्चन्द्रमाः । शुक्लश्चन्द्रवृद्धिपक्षः । प्राण आदित्यो
यस्माच्छुक्लः प्राणस्तस्मात्त एत ऋषयः प्रसिद्धाः प्राणव्यतिरिक्तानवलोकितः कृष्णप-
क्षेऽपि कुर्वन्तः । शुक्ल इष्टं कुर्वन्तीष्टमिष्टापूर्तादिकं शुक्ले पक्षे कुर्वन्ति कृष्णपक्षस्येतर-
दर्शनादित्यर्थः । इतरे प्राणव्यतिरिक्तदर्शिनः शुक्ले पक्षेऽपि कुर्वन्त इष्टापूर्तादिकमितर-
स्मिन्कृष्णपक्षे कुर्वन्तीत्यनुषङ्गः ॥ १२ ॥

अहोरात्रत्रिंशन्मुहूर्तात्मको मनुष्यपितृदेवब्रह्मभेदभिन्नः । वै प्रजापतिर्व्याख्यातम् ।
तस्याहोरात्रस्याहरेवाऽऽदित्यस्योदयादास्तमयं काल एव प्राण आदित्यो रात्रिरे-
वाऽऽदित्यास्तमयादोदयं काल एव रयिश्चन्द्रमाः ॥ प्रसङ्गादिवसे मैथुनं निषेधति—
प्राणमादित्यं सर्वजीवनकारणं वै प्रसिद्धमेते दिवामैथुनरताः स्वोपकारिणं प्रस्कन्दन्ति
प्रकर्षेण शोषयन्ति घ्नन्तीत्यर्थः । ये प्रसिद्धाः कामुका दिवा दिवसे रत्या युवतिजन-
संभोगरूपिण्या । संयुज्यन्ते सम्यक्संबध्यन्ते ग्राम्यधर्मेण योषिता सह संबध्यन्त इत्यर्थः ।
ननु तर्हि किं स्वयोषित्सु गमनं गृहस्थैर्न करणीयमित्याशङ्क्य रात्रौ तत्करणीयमित्येतद्वक्तुं
रात्रिगमनं स्तौति—ब्रह्मचर्यमेव मैथुनाभावरूपमेव न तु मैथुनं तत्परोक्षं वक्ष्यमाणं
यत्प्रसिद्धं गृहस्थानां मैथुनं रात्रौ क्रियमाणम् । तदेतदाह—रात्रौ रत्या संयुज्यन्ते
स्पष्टम् ॥ १३ ॥

इदानीं प्रजोत्पत्तिप्रकारं वक्तुं रेतो मैथुनं च स्तौति—अन्नमदनीयं वै प्रसिद्धं सर्व-
प्राणिनां प्रजापतिः कालात्मा रयिप्राणात्मकः । ततस्तस्माद्ब्रह्मद्वयमानाद्ब्रह्म प्रसिद्धं वै
स्मर्यमाणं सर्वजगदुत्पादकत्वेन तत्प्राणरूपं सर्वजगद्बीजमन्नकार्यं रेतः स्त्रीपुंसयोर्वीर्यम् ।
तस्माद्रेतस इमाः प्रजाः प्रजायन्ते व्याख्यातम् । इत्यनेन रेतोवस्थावच्छिन्नेनाऽऽ-
त्मोपादानेन चन्द्रादित्यसंवत्सरमासाहोरात्रमैथुनावस्थात्मनिमित्तेन प्रकारेणेमाः प्रजाः प्रजा-
यन्त इत्यन्वयः ॥ १४ ॥

एवं प्रश्ननिर्णयं कृत्वा प्रसङ्गान्मैथुनब्रह्मचर्ययोर्विभागेन फलमाह—तत्तत्र संसारम-
ण्डले । ये प्रसिद्धाः कामज्वरापहतचित्तसर्वस्वा ह प्रसिद्धा वै स्मर्यमाणं तत्परोक्षं प्रजा-
पतिव्रतं प्रजापतिना मनुना स्वार्थभूतायाः शतरूपाया योषितोऽधोपहासवत्स्वयोषिदधोप-
हासं प्रजापतिव्रतं चरन्त्याचरन्तीत्यनुतिष्ठन्तीत्यर्थः । ते प्रजापतिव्रतचारिणो मिथुनं

नारीपुरुषं नपुंसकं नोभयं वा त्रयं बोत्पाद्यन्ते जनयन्ति दृष्टफलमिदम् ॥ इदानीमदृष्टफ-
लमाह—तेषामेव प्रजापतिव्रतचारिणां न त्वन्येषामेष दक्षिणमार्गप्राप्यो ब्रह्मलोको
ब्रह्मणः प्रजापते रयिरूपस्य चन्द्रमसो लोकः ॥ इदानीं ब्रह्मचर्ये फलमाह—येषामर्चिरा-
दिमार्गयायिनां तपो मनस इन्द्रियाणां चैकाग्र्यादि । ब्रह्मचर्यमुक्तम् । येषु निवृत्तिमार्ग-
निरतेषु सत्यं प्रियहितयथार्थभाषणं प्रतिष्ठितं प्रतिष्ठां प्राप्तं ये प्रमादेनाप्यसत्यं न
बहन्तीत्यर्थः ॥ १५ ॥

तेषां तपोब्रह्मचर्यसत्यनिरतानामसौ परोक्ष आदित्यमार्गप्राप्यो विरजो विरजाश्च-
न्द्रलोकवत्क्षयिष्णुत्वादिदोषदूषितो न ब्रह्मलोकः कार्यब्रह्मलोकः ॥ इदानीं तपोब्रह्म-
चर्यसत्यवचनादीनां सद्भावेऽपि जैह्वम्यादिसद्भावे न ब्रह्मलोक इत्यनुमतमर्थमाह—न येषु
तपोब्रह्मचर्यसत्यसंपन्नेषु । जिह्वं कौटिल्यं स्वेन नोच्यमानमपि परैर्ज्ञायमानं न येष्वित्य-
न्वयः । अनृतं पण्डितमान्यत्वेन न विपरीतं वाक्यं सत्यवादिन एव न येष्वित्यनुषङ्गः ।
न माया च कार्यमन्तरेण परैर्ज्ञायमानं कौटिल्यं माया न येष्वनुवर्तते । चकाराङ्गि-
सास्तेयादिकमपि नेत्यवगन्तव्यम् । [इत्यनेन प्रकारेण] ॥ १६ ॥

इति श्रीमत्परहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशंकरानन्दयतीन्द्रविरचिताया-
माथर्वणप्रश्नोपनिषद्दीपिकायां प्रथमः प्रश्नः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयः प्रश्नः ।

अथ कात्यायनप्रश्नानन्तरं पूर्ववदुत्सुको ह किलैनं पिप्पलादम् । भार्गवो वैदर्भिः
पप्रच्छ भगवन्, व्याख्यातम् । कत्येव कियत्संख्यादिका एव निर्धारिता देवा देव-
शब्दाभिधेयाः । प्रजां स्थावरजङ्गमभूतरूपां विधारयन्ते विधारणं कुर्वन्ति । कतर
एतेषु देवेष्वेवेषु वा कतर एतच्छरीरं संसारयात्रानिर्वाहकं प्रकाशयन्ते प्रकाशं
कुर्वन्ति । कः पुनरेषां वरिष्ठ एषां देवानां को नाम श्रेष्ठः । इत्यनेन प्रकारेण
पप्रच्छेत्यन्वयः ॥ १ ॥

तस्मै भार्गवाय । स होवाच व्याख्यातम् ॥ प्रथमप्रश्नस्योत्तरं प्राण एव शरीरस्य
विधारकः । द्वितीयतृतीययोश्चार्थादग्न्यादिरूपेण स एव प्रकाशको वरिष्ठश्चेति वक्तुं भूते-
न्द्रियप्राणसंवादरूपामाख्यायिकामवतारयति—आकाशो भूताकाशो ह किल वै प्रसिद्ध
एष प्रसारितनयनप्रत्यक्षः साक्षिप्रत्यक्षो वा देवो देवशब्दाभिधेयोऽन्यविजिगीषुत्वेन,
वायुरग्निरापः पृथिवी स्पष्टम् । वाग्वाग्निन्द्रियमुपलक्षणमेतत्पाणिपादपायूपस्थानाम् ।

मनोऽन्तःकरणं ज्ञानशक्तिं चतुर्विधं मनःशब्दोपलक्षितं चक्षुः श्रोत्रं च स्पष्टं चकारा-
त्त्वगघ्राणरसनानि, ते पञ्चमहाभूतज्ञानेन्द्रियकर्मेन्द्रियचतुर्विधान्तःकरणरूपा मुख्यप्राणसंनि-
धिप्राप्तसामर्थ्यान्मुख्यप्राणप्रसादमजानतः(न्तः) । प्रकाश्येदं शरीरमवकाशादिव्यवहार-
क्षमत्वेन सर्वस्य लोकस्य दर्शयित्वाऽभिवदन्ति । स्वव्यतिरिक्तान्सर्वान्सर्वतस्तिरस्कृत्य
प्रत्येकं स्वात्मनि बहुवचनप्रयोगेणावकाशाद्यैकैकार्यक्षमा अपि सजीवनमवकाशादिसर्वका-
र्यक्षमत्वं स्वात्मन्यारोप्य वदन्ति वल्गन्ति ॥ तद्वदनमाह—वयमाकाशादय एतत्सर्वप्रा-
णिप्रत्यक्षं बाणं बाणवत्कर्मणा प्रापितं बाणमथवा वयोरैक्याद्वाति कुत्सितं गन्धं वहन्व-
(द्व)णति शब्दं करोति गच्छति वा कर्मक्षये सति सत्यपि कर्मणि देशादेशान्तरं चेति वा
बणं बणमेव बाणं शरीरमित्यर्थः । अवष्टभ्यावष्टम्भनं कृत्वा दृढतमं कृत्वेत्यर्थः । विधा-
रयामो विविधावकाशादिकार्यक्षमत्वेन धारणं कुर्मः ॥ २ ॥

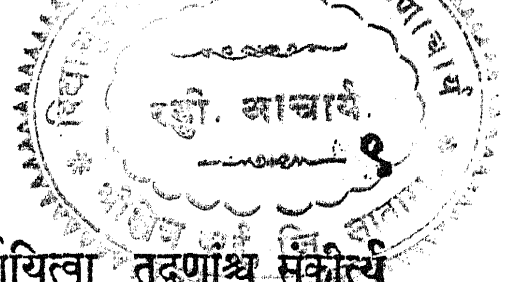
तानाकाशादीन्प्रत्येकं शरीरविधारणाभिमानेन वदतो वरिष्ठः सर्वेऽप्याकाशादयोऽ-
वकाशादिकार्यकारित्वेन वरास्तत्कार्याणामपि मुख्यप्राणनिमित्तत्वान्मुख्यप्राणोऽतिशयेन
[वरो वरिष्ठः] समीचीनः प्राणो मुख्यप्राणः प्राणादिपञ्चवृत्तिरुवाच हस्तसंज्ञया च निवा-
रयन्नुक्तवान् ॥ मुख्यप्राणोक्तिमाह—मा निषेधार्थः । मोहं विपरीतज्ञानमापद्यथ सम-
न्तान्मा गच्छत ॥ तत्र हेतुमाह—अहमेव मुख्यप्राण एव न त्वन्य एतदेवं स्वप्रत्यक्षं
वक्ष्यमाणमात्मानं पञ्चधा प्राणापानव्यानोदानसमानैः पञ्चप्रकारैरात्मानं मुख्यप्राण-
स्वरूपं प्रविभज्य प्रकर्षेण स्थानक्रियानामादिभिर्विविधभेदवन्तं कृत्वैतद्वाणमवष्टभ्य
व्याख्यातम् । विधारयामि विविधकार्यक्षमत्वेन जीवन्तं देहं करोमि । अयमर्थः—
भवन्तोऽवकाशादिप्रातिस्विककार्यक्षमा न तु सर्वकार्यक्षमा अहं तु भवतामपि कार्ये निमि-
त्तत्वाद्भवत्कार्यक्षमो मया क्रियमाणे जीवनादौ तु न कोऽपीति । इत्यनेन प्रकारेण ।
एवमुक्ते सति त आकाशादयः परस्परमुखावलोकनहास्यकरताडनादिचेष्टावन्तः प्राणोक्तेऽ-
र्थेऽश्रद्धाना इदमित्थमेवेत्यास्तिक्वबुद्धिशून्याः । बभूवुः स्पष्टम् ॥ ३ ॥

अनन्तरं तेषां सदर्पणापमवलोक्य तच्छान्त्यर्थं स मुख्यप्रमाणोऽभिमानादात्मनः सर्वका-
रित्वलक्षणाद्यथावस्तुविषयादहंकारात् । ऊर्ध्वमष्टोत्तरशतमर्मस्थानानामुपरि स्थानचलनं
कृतवानित्यर्थः । उत्क्रमत इवोत्क्रामतीव स्वात्मनः साक्षी, उत्क्रमणे प्रतिसमाधेयः
शरीरविनाशः स्यादिति मन्वान उत्क्रमणमिव कृतवान्भूतानां सकारणानां स्वस्थानचलनेन
व्याकुलत्वं कृतवानित्यर्थः । अथवाऽयमिवकारः प्रतिपत्तुः प्रतिपत्त्यैव प्राणसंवादमाह । न
ह्याकाशादिदेवानां वागादयः सन्ति तेषां तदङ्गीकारे च न्यायादिविशेषात् । तस्मिन्मुख्ये
प्राणेऽभिमानिन्युत्क्रामत्यूर्ध्वं गच्छति सत्यथानन्तरमितरे मुख्यप्राणादन्य आकाशादयः
सर्व एव निखिला अपि पाशबद्धा विहङ्गा इव पाशस्योर्ध्वं नयनादुत्क्रामन्त उत्क्रा-

मन्ति पराधीनाः सन्तः स्वस्थानेभ्यश्चलिता बभूवुः । नैकोऽप्यात्मानमवष्टब्धवानित्यर्थः ॥
 नैतत्तदा जातं किंतु सर्वकालीनमित्याह—तस्मिंश्च तस्मिन्मुख्यप्राण एव यथोत्क्रामति
 सत्युत्क्रामति(न्ति) तथा सर्वदा प्रतिष्ठमाने प्रकर्षेण स्वस्वकार्यक्षमत्वेनावस्थानं कुर्वन्ति
 (ति)सर्व एव प्र(प्रा)तिष्ठन्ते स्पष्टम् । तत्तत्र प्राण उत्क्रामत्युत्क्रामन्ति प्रतिष्ठमाने च
 प्रतितिष्ठन्त इत्यस्मिन्नर्थे दृष्टान्तः । यथा दृष्टान्ते, मक्षिकाः क्षुद्रा मधुकरा जीवा भ्रमरा
 वा मधुकरत्वसामान्यान्मधुकरराजानं मधुकरराजं मधु मध्वपूपान्तस्थं मधुरसं तत्कु-
 र्वन्तीति मधुकरास्तेषु प्रधानभूतस्तैर्दृष्टातिशयः कश्चन जीव इत्यर्थः । तमुत्क्रामन्तं मध्वपूपं
 परित्यज्योर्ध्वं गच्छन्तं सर्वा एव निखिला अपि मक्षिका उत्क्रामन्त उत्क्रामन्ति तम-
 नुगच्छन्तीत्यर्थः । तस्मिंश्च मधुकरराज एव मध्वपूपे प्रतिष्ठमाने सर्वा एव प्राति-
 ष्ठन्ते स्पष्टम् ॥ दार्ष्टान्तिकमाह—एवं तथा वाङ्मनश्चक्षुः श्रोत्रं च चकारोऽनुक्ता-
 नामाकाशादीनां संग्रहार्थः । व्याख्यातमन्यत् । त उक्ता आकाशादयः परित्यक्तशरीरविधा-
 रकत्वाभिमानाः । प्रीताः प्राणस्यैव शरीरविधारकत्वनिश्चयेन परममोदमुपगताः । प्राणं
 मधुकरराजसमं मुख्यप्राणं कालत्रयेऽपि परोक्षं प्रत्यक्षं च स्तुव(न्व)न्ति स्तुतिं
 कुर्वन्ति ॥ ४ ॥

तत्स्तुतिमाह—एष मुखनासिकाभ्यां संचरन्स्पर्शनस्य साक्षिणो वा प्रत्यक्षोऽग्नि-
 ध्यात्मादौ जाठरभौमादिभेदभिन्नो वैश्वानरस्तपति संतापं करोति । एष व्याख्यातम् ।
 सूर्यः शोभनाया गतेः कर्ता चन्द्रमण्डलात्मैष व्याख्यातम् । पर्जन्यो वृष्ट्यभिमानिनी
 देवतैष इत्यनुवर्तते । मघवान्मघवा त्रिलोकीपतिः, अथवा पर्जन्यस्यैव विशेषणं मघवान् ।
 तथा च पर्जन्येन्द्रयोरैक्यं स्यात् । एष व्याख्यातम् । वायुः प्रभञ्जनः । एष व्याख्या-
 तम् । पृथिवी वसुंधरा, एष इत्यनुवर्तते वक्ष्यमाणेषु सर्वेषु । रयिश्चन्द्रमाः । देवो
 विजिगीषापरो द्योतनात्मको वा तपन्नग्निसूर्याद्यात्मकत्वेन । किं बहुना सदसच्चास्ति
 नास्तीतिव्यपदेशभूषितं चकारात्सदसद्विलक्षणमज्ञानमपि । अमृतं चामरणधर्मात्मकं
 ब्रह्माप्यनुपचरितसदेकस्वभावं चकारादनुपचरितासत्स्वभावं नरविषाणादिकमपि । यत्प्र-
 सिद्धम् ॥ ५ ॥

न केवलमयं सर्वात्मा किंतु सर्वाधारोऽपीति दृष्टान्तेनाऽऽहुः—अराश्चक्रस्य
 नाभिनेभ्योरन्तरालवर्तीनि चतुष्कोणानि वर्तुलानि वा तीक्ष्णाग्रपुच्छानि काष्ठानि । इव
 दृष्टान्ते । रथनाभौ रथचक्रस्य मध्यप्रदेशे प्रतितिष्ठत(न्तः?) इति शेषः ॥ दार्ष्टान्तिकमाह—
 प्राणे संसारचक्रनाभिभूते मुख्ये प्राणे । सर्वं निखिलमग्निसूर्यादिकं प्राणात्मकम् । प्रति-
 ष्ठितं स्पष्टम् ॥ अग्निसूर्यादिकमेव सर्वं प्राणे प्रतिष्ठितं न त्वन्यदिति शङ्कां वारयितुं सर्व-
 शब्दार्थमाह—ऋचः पादबद्धा मन्त्राः । यजूंष्यविवक्षितच्छन्दस्का मन्त्राः । सामानि
 गीतिसहिता ऋचो यज्ञो ज्योतिष्टोमादिरूपः क्षत्रं क्षत्रियत्वजातिर्ब्रह्म च ब्राह्मणत्व-
 जातिः । चकारादुक्तमनुक्तं च सर्वम् ॥ ६ ॥

यथा प्रजा महाराजमेवैष इत्यङ्गुलिनिर्देशेन परस्परं दर्शयित्वा तद्गुणांश्च संकीर्त्य पश्चात्त्वं नः पिता मातेत्यादिना स्तुन्वन्ति तथैषोऽग्निः सूर्यश्च तपतीत्यादिना प्राणं दर्शयित्वा देवास्तद्गुणांश्च सर्वप्रतिष्ठादिलक्षणान्संकीर्त्यैवं स्तुवन्त इत्याहुः—प्रजापतिर्विराट्त्रिलोकीशरीरः प्रजानां पालयिता । चरसि गच्छसि वर्तस इत्यर्थः । गर्भे ब्रह्माण्डगोलकजठरे । ननु गर्भस्थोत्तानशायिनोर्विभेदाद्गर्भाद्विनिर्गतो नाहमित्यत आहुः—त्वमेव प्राणः प्रजापतिरूपो गर्भस्थ एव न त्वन्यः । प्रतिजायसे स्वस्माज्जाताद्ब्रह्माण्डगोलकात्पुत्रभूतात्प्रति प्रातिलोभ्येन पिता सन्पुत्रत्वमङ्गीकृत्योत्पद्यते(से) । तुभ्यं प्रजापतिरूपायोपकारार्थम् । प्राण हे प्राण प्रजास्त्विमाः प्रत्यक्षाः स्थावरजङ्गमास्त्वद्रूपभूताः । तोरेवकारार्थः । ता इमाः प्रजास्तुभ्यमेवेत्यन्वयः । [बलिं हरन्ति स्पष्टम्] ॥ ननु ब्रह्मलोकावस्थिताय मह्यं कथमिमाः प्रजा [बलिं हरन्ति] इत्यत आहुः—यः प्रसिद्धः प्रजापतिर्हस्तिपुत्तिकादिशरीरेषु समः । प्राणैः प्राणापानादिभिः पञ्चभिर्वायुभेदैः सर्वेषु भूतेष्वेक एव । प्रतिष्ठसि । प्रातिकूल्येन भेदेन वर्तसे ॥ ७ ॥

इदानीमस्यैव प्रधानभूता विभूतीराहुः—देवानामिन्द्रादीनामसि भवसि । वह्नितमोऽतिशयेन हविषां वाहको देवतृप्तिकारणमित्यर्थः । पितृणामग्निष्वात्तादीनां पितृलोकनिवासिनां प्रथमा पूर्वभाविनी नान्दीमुखश्राद्धादावन्यकर्मापेक्षया । स्वधा स्वान्यजमानस्य पितृन्हविष्यदानेन धावति गच्छतीति स्वधा, ऋषीणां गौतमभरद्वाजप्रभृतीनां चरितं चोद्धृतम् । किं परस्त्रीदर्शनादिकमपि प्राण इत्याशङ्क्य नेत्याह—सत्यमवितथं गुरुपादावलोकनादिकमित्यर्थः । अथवा मुख्यप्राणसाहचर्यात्सत्यं शरीरविधारणम् ॥ ऋषिविशेषणमाहुः—अथर्वाङ्गिरसामथर्वाङ्गिरसप्राणसाहचर्यादथर्वाङ्गिरस्त्वं गौतमादीनाम् । असि भवसि ॥ ८ ॥

इन्द्रः परमैश्वर्यसंपन्नस्त्वं प्राणः प्रजापतिः । प्राण हे प्राण । तेजसा सर्वसंहारकारिणा वीर्येण त्रिजगद्भेदकेन । रुद्रो रोदनहेतुभूतोऽसि भवसि । स्थितिकाले जगतः परिरक्षिता सर्वतो रक्षकः । त्वं प्राणः प्रजापतिः । अन्तरिक्ष आकाशे वाय्वादिरूपेण चरसि गच्छसि । सूर्यः शोभनाया गतेः कर्ता दिवाकरस्त्वं प्राणः प्रजापतिः । सूर्यविशेषणं ज्योतिषां पतिः, चन्द्रादीनां पालयिता । न केवलं ज्योतिषां पतिः किंतु प्रजानामप्यानन्दकारीत्येवमाहुः ॥ ९ ॥

यदा यस्मिन्काले त्वं प्राण सूर्यगोभिरभिवर्षसि सर्वतो नीरधारा मुञ्चसि । अथ तदेमाः प्रत्यक्षाः । प्राणते प्राणन्ति प्राणनादिचेष्टां कुर्वन्तीत्यर्थः । अथवा हे प्राण ते तवेमाः प्रजा इति वक्ष्यमाणेनान्वयः । प्रजाः स्थावरजङ्गमा आनन्दरूपा आनन्दः परमात्मा स एव रूपं यासां ता आनन्दरूपा निरतिशयसुखपूर्णा इत्यर्थः । तिष्ठन्ति

स्पष्टम् ॥ आनन्दरूपावस्थाने हेतुमाह—कामायाभिलाषाय यथाकाममित्यर्थः । अन्न-
मदनीयं ब्रीह्यादिकम् । भविष्यति स्पष्टम् । इत्यनेनाभिप्रायेण ॥ १० ॥

इदानीमस्य सर्वात्मनोऽपि पापलेशशून्यत्वमाहुः—ब्राह्मणः सर्वस्मात्प्रथमजत्वाद्यथाका-
लमुपनयनादिसंस्कारशून्यः, पितृपितामहादेरभावाद्वा तत्सोमपानशून्यः, संस्कारशून्योऽपि
सर्वदा शुद्ध इत्यर्थः । त्वं प्रथमजः प्रजापतिः । प्राण हे प्राणैकऋषिराथर्वणानामेव
प्रसिद्धोऽग्निरत्ता भोक्ता संहर्ता वा विश्वस्य चराचरस्य जगतः । सत्पतिः सतां
ब्रह्मादीनां पालयिता संश्वासौ पतिश्चेति वा । वयमाकाशाद्या देवाः । आद्यस्यादनी-
यस्य विषयजातस्य । दातारः समर्पकाः । पिता जनकस्त्वं प्राणो मातरिश्च मात-
र्याकाशे श्वसितीति मातरिश्चा वायुस्वरूप इत्यर्थः । नोऽस्माकमाकाशादीनाम् । अथवा
सर्वजगत्कारणस्य मातरिश्चनो षायोस्त्वं पिता ॥ ११ ॥

एवं स्तुतिं कृत्वा कार्यमाहुः—या प्रसिद्धा । ते तव प्राणस्य तनूस्तनुरूपानरूपा ।
या प्रसिद्धा । वाचि वाग्निन्द्रियेऽग्नौ पृथ्व्यां च वाग्निन्द्रियसहचरितायां प्रतिष्ठिताऽव-
स्थिता, या प्रसिद्धा व्यानरूपा श्रोत्रे श्रोत्रेन्द्रिये तत्सहचरितचन्द्रमस्याकाशे च, या च
प्रसिद्धा प्राणरूपा चकारः पूर्वत्र वक्ष्यमाणे च पर्याये तनूः प्रतिष्ठितेत्येतदनुवृत्त्यर्थः ।
चक्षुषि चक्षुरिन्द्रिये तत्सहचरितेषु तेजोबन्नात्मकेषु रूपेष्वदित्ये च, या [च]
प्रसिद्धा समानरूपा मनसि मनइन्द्रिये तत्सहचरितेषु भूतभौतिकेषु । संतता सम्यग्विस्तृता
प्राणादिपञ्चवृत्तिगर्भिणीत्यर्थः । शिवां शिवानां मङ्गलानां स्वस्थानादचलितामित्यर्थः । तां
वागादिस्थितां तनुं कुरु स्पष्टं त्वं च मोत्कमीरुत्क्रमं मा कार्षीः ॥ १२ ॥

नास्माकमिदानीं पूर्ववत्स्वातन्त्र्यबुद्धिरित्याहुः—प्राणस्य पञ्चवृत्तेर्भवत इदं विविधप्र-
त्ययगम्यमस्मदादिकं जगद्वशेऽधीनत्वेन सर्वं निखिलम् । सर्वशब्दार्थमाहुः—त्रिदिवे
त्रिदिवोपलक्षितत्रिलोक्यां ब्रह्माण्डजठर इत्यर्थः । यत्प्रसिद्धमाकाशादिकं प्रतिष्ठितमव-
स्थितम् । यस्मादेवं तस्माद्धे प्राण त्वमस्मान्मातेव पुत्रान्स्पष्टं रक्षस्व रक्ष
सर्वतोऽनर्थेभ्यः पाहि । तद्रक्षणं स्वयमेवाऽऽहुः—श्रीश्च श्रियश्च विविधा लक्ष्मीः ।
प्रज्ञां च लोकवेदविषयिणीं लोकद्वयेष्टकारिणीं बुद्धिं चकारौ तयोः स्थिरत्वोपयोज्यत्वे
आहतुः । विधेहि विविधास्ववस्थासु धेहि प्रयच्छ । नोऽस्मभ्यमाकाशादिभ्यो विगता-
भिमानेभ्यः [इति, अनेन प्रकारेण] ॥ १३ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशंकरानन्दयतीन्द्रविरचिता-
यामाथर्वणप्रश्नोपनिषद्दीपिकायां द्वितीयः प्रश्नः ॥ २ ॥

अथ तृतीयः प्रश्नः ।

प्राणस्य प्रजापतेस्तु सर्वजगदात्मत्वं निर्धारितं यद्यपि तथाऽप्यस्य संहतत्वाद्नात्मत्वमित्येतदुपपादनार्थं तृतीयः प्रश्न आरभ्यते—अथ वैदर्भिप्रश्नानन्तरं हैनं कौश(स)ल्याश्चाऽऽश्वलायनः पप्रच्छ भगवन्व्याख्यातम् । कुतः कस्मादुपादानान्निमित्तादेष प्रत्यक्षः क्रियावान्प्राणः पञ्चवृत्तिर्जायत उत्पद्यते । कथं केन प्रकारेणाऽऽयात्यागच्छत्यस्मिन्स्थूले प्रत्यक्षे शरीरे विनाशिनि कलेवरे केन निमित्तेन शरीरं गृह्णातीत्यभिप्रायः । आत्मानं वा मुख्यप्राणस्वरूपं वाशब्दः प्राण एव धर्मान्तरप्रश्नार्थः । प्रविभज्य प्रकर्षेण विभागं कृत्वा । कथं केन प्रकारेण । प्रातिष्ठते वर्तत इत्यर्थः । केन वृत्तिविशेषेणोत्क्रमत उत्क्रामत्यस्माच्छरीरादपसर्पति । कथं केन प्रकारेण बाह्यमधिभूतमधिदैवं चाभिधत्ते सर्वतो धारयति । कथं केन प्रकारेणाध्यात्ममात्मानमधिकृत्य वर्तमानमिदं शरीरेन्द्रियादिकम् । इत्यनेन प्रकारेण ॥ १ ॥

तस्मै कौश(स)ल्याय । स होवाच व्याख्यातम् । अतिप्रश्नानभ्यधिकारार्था- (कार्था)पिहितार्थान्वाऽन्यप्रश्नविषयान्वा प्रष्टव्यानर्थान्पृच्छसि प्रश्नं करोषि यतस्ततो ब्रह्मिष्ठोऽतिशयेन वेदार्थज्ञोऽन्तर्मुखो वाऽसि भवसि । इति यस्मात्तस्मात्तस्ते तुभ्यमाश्वलायनायाहं पिप्पलादाभिधो ब्रवीमि स्पष्टम् ॥ २ ॥

आत्मन आत्मनोऽभिन्ननिमित्तोपादानात् । एष प्राणो जायते व्याख्यातम् ॥ आत्मनः प्राणो जायमानो न वास्तव इत्येतद्दृष्टान्तेनाऽऽह—यथा दृष्टान्त एषा प्रत्यक्षा पुरुषे शिरःपाण्यादिमति च्छाया प्रसिद्धा पुरुषाकारैवमेतस्मिन्प्राणकारण आत्मन्येतत्प्राणसूत्रमाततं समन्ताद्विस्तृतं न वास्तवमित्यर्थः ॥ कथमायात्यस्मिन्शरीर इत्यस्योत्तरमाह—मनोकृतेन मनःकृतेन करणं(ण)कृतशुभाशुभकर्माविद्यावासनानिमित्तेनाऽऽयात्यस्मिन्शरीरे व्याख्यातम् ॥ ३ ॥

आत्मानं वा प्रविभज्य कथं प्रातिष्ठत इत्यस्योत्तरं दृष्टान्तपुरःसरमाह—यथा दृष्टान्ते । सम्राडेव सम्यग्राजत इति सम्राट्सर्वलक्षणसंपन्नः । सार्वभौमो राजैव न त्वन्योऽधिकृतान्मन्त्रिबलरक्षकाधिकारिप्रभृतीन्विनियुक्ते विनियोगं कुरुते ॥ विनियोगप्रकारमाह—एतान्ग्रामानेतान्ग्रामान्कुरुपाञ्चालादिदेशगतान्सर्वसंपत्समृद्धान्पञ्चदशशतं सहस्रं वा ग्रामान् , विनियुज्यमानानां बहुत्वाभिप्राया वाक्यवीप्सा मन्त्रिबलरक्षकाधिकारिन्निति प्रत्येकमधितिष्ठस्वाधितिष्ठाधिष्ठानं कुर्वित्यनेन प्रकारेण ॥ दार्ष्टान्तिकमाह—एवमेवानेनैव प्रकारेणैष मुख्यः प्राण इतरान्स्वात्मव्यतिरिक्तान्प्राणान्प्राणशब्दान्वागादीन्पृथक्पृथगेव जिह्वादिगोलकेष्वन्यत्रान्यत्रैव न त्वेकत्र संनिधत्ते संनिधानं कुरुते स्थापयतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

तेषां संनिधानस्यातिस्पष्टत्वात्परित्यज्य वागादीन्मुख्यस्यैव प्राणस्य पञ्चवृत्तिसंनिधान-
माह—पायूपस्थे पायुश्चोपस्थश्च पायूपस्थं तस्मिन्मलमूत्रादिकारित्वेनापानमधश्चारिणं
स्वात्मनो वृत्तिभेदं संस्थाप्येति शेषः । चक्षुःश्रोत्रे चक्षुश्च श्रोत्रं च चक्षुःश्रोत्रं तस्मिन्सं-
निधानं कृत्वेति शेषः । मुखनासिकाभ्यां स्पष्टं प्राणो मुख्यप्राणः स्वयं वृत्तिमान्वृ-
त्तिमन्तरेण स्वेनैव रूपेण प्रातिष्ठते प्रतिष्ठते शरीरदेशाद्बहिर्गच्छति । मध्ये तु शरीरस्य
मध्यभाग एव नाभौ न त्वन्यत्र समानोऽशितपीतसमनयनवृत्तिः, तिष्ठतीति शेषः ॥
समानशब्दार्थमाह—एष नाभिस्थः प्राणवृत्तिभेदो हि यस्मादेतद्भक्ताख्यं प्रत्यक्षं हुतं
विधिनाऽविधिना वाऽऽस्याहवनीये प्रक्षिप्तमन्नमदनीयं समं यावता नीयमानेन तत्तत्स्थाने-
न्द्रियादीनां बाधा न भवति तावत्तत्स्थानेन्द्रियादौ । नयति प्रापयति । तस्मात्समानेन
समत्वेन नीतादन्नादेताः साक्षिणः प्रत्यक्षाः श्रोत्रचक्षुर्नासिकामुखद्वाररूपेणास्मदादीनां वा
सप्त सप्तसंख्याका मूर्धन्यद्वारस्था अर्चिषोऽर्चिरिव विषयप्रकाशरूपत्वाच्छब्दादिबुद्ध्यः ।
भवन्ति स्पष्टम् ॥ ५ ॥

इदानीं व्यानवृत्तेः स्थलं वक्तुमाह—हृदि मांसपिण्डे कमठाकारे हि यस्मादेष साक्षि-
प्रत्यक्ष आत्माऽऽत्मसहचरितः पञ्चवृत्तिः प्राणो लिङ्गात्माऽत्रास्मिन्हृदय आत्माधिष्ठान
एतत्सर्वशरीरपर्णस्य शङ्कुभूतमेकशतमेकाधिकं शतं नाडीनां प्रधानभूतानां सच्छिद्राणां
शिराणाम् । तासां प्रधाननाडीनां शतं शतमेकैकस्या एकोत्तरशतसंख्याकानां प्रत्येकं
शतं शतं तथा चैकोत्तरशतनाडीनां शाखाभूता नाड्यो दशसहस्रं शताधिकं भवन्ति ।
पुनश्च शताधिकानां दशसहस्राणामेकोत्तरशतनाडीशाखानाडीनामेकैकस्या *द्वासप्ततिं
द्वासप्ततिं प्रतिशाखानाडीसहस्राणि शाखानाडीनां शाखाभूता नाड्यस्तासां प्रत्येकं
द्विसहस्राधिकसप्ततिसहस्राणि । द्वासप्ततिं द्वासप्ततिमिति वीप्सा प्रत्येकं शाखानाडीसंब-
न्धार्था । प्रतिशाखानाडीनां सहस्राणि प्रतिशाखानाडीसहस्राणि । तथा च मूलशाखा[प्रति-
शाखा]नाड्यो द्वासप्ततिकोट्यो द्वासप्ततिलक्षाणि दशसहस्रं च शतद्वयमेका चेति भवन्ति ।
आसूक्तसंख्यासु मूलशाखाप्रतिशाखा×प्रतिशाखानाडीषु । व्यानो वीर्यवत्कर्महेतुः प्राण-
वृत्तिभेदश्चरति गच्छति ॥ ६ ॥

केनोत्क्रमत इत्यस्योत्तरं वक्तुं पञ्चम्याः प्राणवृत्तेः संचरणमार्गमाह—अथ सर्वनाडीषु
व्यानसंचारेणैव हेतुनैकया सुषुम्नाख्ययोर्ध्व ऊर्ध्वचारी उदान ऊर्ध्वचारित्वादेवोदानना-
मधेयः प्राणवृत्तिभेदेन पुण्येन शास्त्रीयेण कर्मणा । पुण्यं शुभकर्मफलं सुखप्रायं लोकं
भोगभूमिभूतम् । नयति प्रापयति । पापेन शास्त्रनिषिद्धेन कर्मणा । पापमशुभकर्म-
फलं लोकं नयतीति देहलीप्रदीपन्यायेन संबध्यते । उभाभ्यामेव पुण्यपापाभ्या-

मेव न तु केवलेन पुण्येन पापेन वा मनुष्यलोकं मानवं शरीरं सुखदुःखफलं नयतीत्यमु-
षङ्गः ॥ ७ ॥

कथं बाह्यमभिधत्ते कथमध्यात्ममित्येतयोर्द्वयमवशिष्यते । तत्र प्राणादिपञ्चवृत्तिभिरध्या-
त्ममभिधत्त इत्येतदात्मानं वा प्रविभज्य कथं प्रातिष्ठत इत्येतस्योत्तरेणैवार्थात्प्राणादिभिरभि-
धत्त इत्युत्तरमुक्तमिदानीं कथं बाह्यमभिधत्त इत्यस्योत्तरं प्राणापानसमानव्यानोदानाभिधैरा-
दित्यपृथिव्याकाशवाय्वग्निभिरभिधत्त इत्याह—आदित्यो मण्डलाभिमानी पुरुषो ह
प्रसिद्धो वै स्मर्यमाणो बाह्योऽध्यात्मव्यतिरिक्तः । प्राणो मुख्यप्राण उदयति, उदयं
गच्छति । एष बाह्यः प्राणो मण्डलात्मा पुरतः स्थित इति हि यस्मादेनं साक्षिप्रत्यक्षं
चाक्षुषं चक्षुषि भवं प्राणं प्राणवृत्त्याख्यमनुगृह्णानोऽनुग्रहं कुर्वन्नुद्यतीत्यन्वयः । पृथि-
व्यां पञ्चगुणायां विस्तीर्णायां भुवि या प्रसिद्धा बाह्यापानरूपा देवताऽधिष्ठात्री । सा
पृथिवी देवतैषा प्रत्यक्षेव पुरुषेणानुभूयमाना । पुरुषस्य शिरःपाण्यादिमतः शरीरस्या-
पानमाध्यात्मिकमपानवृत्तेर्भेदमवष्टभ्य स्वशक्त्या सर्वात्मना गच्छन्तं विधायाभिधत्त इति
शेषः । अन्तराऽऽदित्यपृथिव्योर्मध्ये यद्यः प्रसिद्धः समानसम आकाशः सर्वसमाकाश-
कर्मा सोऽन्तराकाशः समानो बाह्यसमानवृत्तिभेदो वायुः प्रसिद्धः प्रभञ्जनो वीर्यवत्कर्मा-
द्यानो व्यानवृत्तिभेदो बाह्यः ॥ ८ ॥

तेजो दाहपाकप्रकाशकरं ह प्रसिद्धं *वावैव तेज एव न त्वन्यदुदानो बाह्य
उदानवृत्तिभेदः । तेजस उदानत्वे हेतुमाह—तस्माद्यतस्तेज एवोदानस्तत उपशान्त-
तेजा उच्छिन्नजाठरजातवेदाः करस्पर्शनानुपलभ्यमानोष्णिमा पुनर्भवमेतच्छरीरं प्रतिपद्यंत
इति शेषः । अथवा प्राणस्यैतद्विशेषणं व्यषहितं पुनः पुनः शरीरे शरीरे भवतीति पुनर्भवस्तं
पुनर्भवम् । प्रतिपत्तिकालं सप्रकारमाह—इन्द्रियैर्वाग्नादिभिर्मनस्यन्तःकरणे स्वस्ववृत्त्युपर-
मेण संपद्यमानैः संपत्तिं कुर्वद्भिः, यदेन्द्रियाणि मनसि संपद्यन्ते तदेत्यर्थः ॥ ९ ॥

यच्चित्तो यदेव देवतिर्यगादिशरीरं सम्यगिति सर्वदा चित्ते यस्य स यच्चित्तस्तेन
देवतिर्यगादिसंकल्पविशिष्टेन मनसा सेन्द्रियेण सहैषोऽन्तःकरणाभिमानी मुमुर्षुः । प्राणं
पञ्चवृत्तिं मुख्यप्राणं मधुकरराजसममायात्यागच्छति ज्ञानशून्यः सन्, श्वासैकसहायः
परिशिष्यत इत्यर्थः । प्राण उक्तः श्वासोच्छ्वासकर्ता । तेजसा शरीरेण पाकप्रकाशोष्ण-
कारिणोदानवृत्त्यात्मकेन । युक्तः संबद्ध उदानवृत्तिप्रधान इत्यर्थः । सहाऽऽत्मनाऽन्तः-
करणाभिमानीना साकम् । यथासंकल्पितं कृतकर्मविद्याकशाघातसमुत्थितपूर्वप्रज्ञास्वविष-
यीकृतं देवतिर्यगादि यादृशसंकल्पविषयं यथासंकल्पितम् । लोकं कर्मविद्याफलं भाविशरी-
रमित्यर्थः । नयति प्रापयति ॥ १० ॥

प्रासङ्गिकं प्राणोपासनस्य फलमाह—यः प्राणोपासक एवमुक्तेन प्रकारेणाऽऽत्मनः प्राणो जायते मनःकृताभ्यां धर्माधर्माभ्यां शरीरं गृह्णात्यात्मानं च पञ्चधा विभज्य पायूपस्थ-योरपानं स्वं चक्षुःश्रोत्रयोर्नाभौ समानं व्यानं नाडीसमूह उदानं च सुषुम्नायां स्थापयत्युदा-भेनोत्क्रामति बाह्यैः प्राणापानसमानव्यानोदानैः सूर्यपृथिव्याकाशवाय्वग्निभिरान्तरोपकारकैर-ध्यात्मव्यतिरिक्तमान्तरैश्च बाह्योपकारकैरध्यात्मं धारयति स एव चोदानवृत्तिप्रधानो लोकान्त-रमपि नयतीति विद्वान्ज्ञानवान् । प्राणं पञ्चवृत्तिमात्मनश्छायारूपम् । वेदं जानाति । न ह निश्चितं नेत्यस्य निषेधार्थस्य हीयते इत्यनेन संबन्धः । अस्य प्राणविदः । प्रजा पुत्रपौत्रादिसंततिरूपा । न हीयते न विनश्यति संततेरुच्छेदो न भवतीत्यर्थः । स्वयं च प्राणविज्ञानेन विशुद्धान्तःकरणसमुत्पन्नब्रह्मज्ञानोऽमृतो मरणकारणाविद्याशून्यो भवति स्पष्टं तत्तत्र प्राणविज्ञानेनोक्तोऽमृतो भवतीत्यस्मिन्नर्थे । एष वक्ष्यमाणः । श्लोको मन्त्रो भवतीति शेषः ॥ ११ ॥

उत्पत्तिं प्राणस्याऽऽत्मनो जनिमायतिमायामं धर्माधर्मनिमित्तमागमनमित्यर्थः । अथवा छान्दसो दीर्घलोपः, आयातिमागमनम् । अथवाऽऽगमनस्योत्तरकालभाषित्वादायत्या गमनमेव लक्ष्यते । स्थानं पायूपस्थचक्षुःश्रोत्रनाभिनाडीसमूहसुषुम्नाख्यमपानप्राणसमान-व्यानोदानानां स्थानम् । विभुत्वं चैव सूर्यपृथिव्याकाशवाय्वग्निभिव्याप्तं (व्याप्तत्वं) चकारं उं (रादु)दानोत्क्रमणं च । एवकारो भिन्नक्रमः पञ्चधेत्यनेन संबध्यते, पञ्चधा बहिरध्यात्मं च सूर्यप्राणादिभेदैः पञ्चप्रकार एव न त्वधिको न्यूनश्च, अध्यात्मं चैवाऽऽ-त्मानं शरीरमधिकृत्य वर्तते इत्यध्यात्मं चकारादधिदैवमधिभूतं च । एवकारो भिन्नक्रमः प्राणस्येत्यनेन संबध्यते । प्राणस्य यद्यपि सूर्यादयश्चक्षुरादयश्च मुख्येन प्राणेन भेदरहि-तास्तत्रा(थाऽ)पि मुख्यस्य प्राणस्यैवैतद्विभूतिजातं न त्वन्यस्य सूर्यादिर्विज्ञाय विशेषे-णोक्तेन प्रकारेण ज्ञात्वाऽमृतं मोक्षमश्नुते व्याप्नोति स्वेन प्रकाशेनाऽऽनन्दात्मरूपेण युक्तो भवतीत्यर्थः । विज्ञायामृतमश्नुते व्याख्यातं पादाभ्यासः प्राणविद्यापरिसमाप्त्यर्थः । इतिः प्रश्नसमाप्त्यर्थः ॥ १२ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशंकरानन्दयतीन्द्रविरचिता-
यामाथर्वणप्रश्नोपनिषद्दीपिकायां तृतीयः प्रश्नः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थः प्रश्नः ।

प्राणस्यानात्मत्वे निर्धारिते तद्व्यतिरिक्तात्मस्वरूपनिर्धारणार्थमुत्तरो ग्रन्थ आरभ्यते—
अथ कौश(स)स्याश्वलायनप्रश्नानन्तरं हैनं सौर्यायणी गार्ग्यः पप्रच्छ भग-
वन्, व्याख्यातम् । एतस्मिन्प्रत्यक्षे । पुरुषे शिरःपाण्यादिमति । कानि करणानि

सभूतानि स्वपन्ति स्वापं कुर्वन्ति । कानि व्याख्यातम् । अस्मिन्पुरुषे जाग्रति जाग-
रणं कुर्वन्ति, कतरः करणभूतयोर्मध्ये क एष ज्ञानवानहं पश्यामीतिप्रत्ययेन प्रत्यक्षो देवो
द्योतनात्मकः । स्वप्नान्वासनाविलासाद्रथयोगादीन्पश्यत्यवलोकयति । कस्य भूतक-
रणाद्यन्यतमस्य तद्यतिरिक्तस्य वैतस्सौषुप्तं सुखमनुकूलप्रत्ययवेदनीयम् । भवन्ति स्पष्टम् ।
कस्मिन्कुत्र । नु वितर्के सर्वाधारस्यापि प्राणस्य जायमानाद्वि (मानत्वाद्धि) तर्कः ।
सर्वे सप्राणभूतरूपा देवा निखिलाः । संप्रतिष्ठिताः सम्यक्प्रतिष्ठां प्राप्ताः । भवन्ति
स्पष्टमित्यनेन प्रकारेण । अयमर्थः—वागादीनां साकाशादीनां प्राणपरतन्त्रत्वात्प्राणस्य
वाऽऽमरणमनुपरमात्स्वप्नजागरणयोश्चोपलम्भात्स्वप्नेऽपि जागरणवद्भवहारदर्शनात्करणेष्वनु-
परतेषु स्वप्नस्यासंभवाच्च स्वप्ने चक्षुरादीनामुपरमस्य जागरणेऽनुपरमस्य च दर्शनेऽपि कानि
स्वपन्ति कानि जाग्रतीति प्रश्न उपपन्नः । आत्मनोऽसङ्गोदासीनत्वात्प्राणस्य भूतस्याप्य-
चेतनत्वाच्च चक्षुरादीनां चोपरतत्वात्स्वप्नानुभवस्य चाध्यक्षत्वात्कतर एष देवः स्वप्नान्पश्यती-
त्यभि(पि) प्रश्न उपपन्नः । सुषुप्तेऽपि सर्वकरणोपरमादात्मनश्च सुखरूपत्वात्पूर्ववत्कस्यैतत्सुखं
भवतीत्युपपन्नः प्रश्नः । प्राणविलक्षणस्याद्याप्यनधिगतत्वात्कस्मिन्नित्याद्यपि पृष्टमुपपन्नमेव ।
वागादीनां सप्राणभूतानामनात्मत्वकथनानन्तरमुक्ता एवैते प्रश्नाः, तथा च तथाऽक्षराद्वि-
विधाः सौम्य भावा इति मन्त्रेणोक्ताक्षरस्य प्राणविलक्षणस्य भावानां च सप्राणानां व्याख्या-
नमप्युत्तरेणापि ग्रन्थेन क्रियत इति ॥ १ ॥

तस्मै गार्ग्यय । स होवाच व्याख्यातम् । मनःप्राणव्यतिरिक्तानि सर्वाणि कर-
णानि स्वपन्तीत्यभिप्रायेण दृष्टान्तपुरःसरमुत्तरमाह—यथा दृष्टान्ते । गार्ग्य हे गार्ग्य ।
मरीचयः किरणाः । अर्कस्याऽऽदित्यस्यास्तं गच्छतः सायंकाले नयनपथागोचरं देशं
व्रजतः । सर्वा निखिला एतस्मिन्प्रत्यक्षे तेजोमण्डले ज्योतिर्बिम्ब एकी भवन्ति,
एकतां गच्छन्ति तेजोमण्डलादर्शने न दृश्यन्त इत्यर्थः । ताः पुनरादित्यमण्डल एकतां
गता एव मरीचयः । पुनरुदयतः सवितुर्भूयो नयनपथमागच्छतो द्वितीये दिक्से । प्रच-
रन्ति प्रकर्षेण विभागरूपेण गच्छन्ति सर्वासु दिक्षु, एवमनेन प्रकारेण ह प्रसिद्धं वै
स्मर्यमाणं तद्वागादिकं मरीचिस्थानीयं सर्वं निखिलं पर उत्कृष्टे वागादिवृत्त्युत्पत्तिनिरो-
धनिमित्ते । देवे सर्वव्यवहारकारणे । मनस्यन्तःकरणेऽर्कस्थानीये स्वप्नावसर एकी
भवति स्पष्टम् । तेनैकीभवनेन हेतुना तर्हि तदा स्वप्नावसर एष प्रत्यक्षः पुरुषः स्थूलो
देहो न शृणोति न पश्यति न जिघ्रति न रसयते न स्पृशते नाभिवदते
नाऽऽदत्ते नाऽऽनन्दयते न विसृजते नेयायते । श्रोत्रचक्षुर्ग्राणरसनक्वाग्घस्तो-
पस्थपायुपादानां कर्मनिषेधकानि दश वाक्यानि स्पष्टानि । नेयायत इत्यत्र न गच्छतीति
व्याख्येयम् । स्वपिति शयनं करोति, इत्यनेन प्रकारेणाऽऽचक्षत्रे कथयन्ति
विद्वांसः ॥ २ ॥

कानि स्वपन्तीत्यस्य बाह्यज्ञानकर्मेन्द्रियाणीत्युत्तरं जातं कान्यस्मिञ्जाग्रतीत्यस्योत्तर-
माह—प्राणाग्नय एव प्राणाः प्राणवृत्तिभेदाः पञ्च त एवाग्नयः । यद्यपि जागरणं
श्रोत्रादीनां जागरणे जागरणस्वप्नयोश्च मनसस्तथाऽपि सुषुप्ते नैकस्यापि, प्राणस्य पुनरव-
स्थात्रयेऽपि जागरणमेव तदभिप्रायस्त्वयमेवकारः । एतस्मिन्प्रत्यक्षे पुरे नवद्वारे शरीरे
जाग्रति जागरणं कुर्वन्ति । प्राणानामशित्वमुपपादयति प्रसङ्गेनोपासनार्थम्—गार्हपत्यो
गार्हपत्याभिधेयोऽग्निर्निरन्तरं रक्षणीयोऽग्निहोत्रिभिर्हं प्रसिद्धो वै स्मर्यमाण एष साक्षि-
प्रत्यक्षोऽपानो मलमूत्रापनयनकारी प्राणवृत्तिभेदः । ध्यानो दक्षिणसुधिरस्थः प्राणवृत्ति-
भेदोऽन्वाहार्यपचनो दक्षिणाग्निः । इदानीमपानस्य गार्हपत्यस्वे प्राणस्य चाऽऽहवनी-
यत्व उक्ते वक्ष्यमाणे च साधारणं हेतुमाह—यद्यस्माद्गार्हपत्यादुक्तादग्नेः प्रणीयते
प्रकर्षेण नीयते स्थानान्तरे पृथक्क्रियत इत्यर्थः । प्रणयनादाहवनीयः प्राण आधा-
रस्यादपानाद्गार्हपत्यस्थानीयात्प्रकर्षेणाऽऽस्यकुण्डमदनीयाद्भृतिप्रक्षेपार्थमाहवनीयो नीयत इति
प्रणयनेन हेतुनाऽऽहवनीयोऽग्निः प्राण इति ॥ ३ ॥

अपाक्व्यानप्राणेषु गार्हपत्यदक्षिणाग्न्याहवनीयाख्याग्नित्रय इ(दृ)ष्टिमुक्त्वेदानीं समा-
नश्वासोच्छ्वासमनउदानानामपूर्वाद्भृतिजमानेष्टफलत्वदृष्टिमाह—यद्यस्मादुच्छ्वासनि-
श्वासौ प्राणस्य शरीराद्बहिर्गमनं पुनः शरीर आगमनं चैतावुच्छ्वासनिश्वासौ
द्वित्वसंख्यासामान्याद्वाहुती काले काले पयःप्रभृतिद्रव्यप्रक्षेपेणाऽऽहवनीये संपन्ने द्वे
आहुती ते समं नयति वातपित्तश्लेष्मणां त्वगादीनां च धातूनामशितपीतयोश्च समं
समत्वं क्षोभराहित्यं यथा भवति तथा नयति प्रापयति शरीराद्बहिर्देशं शरीरं वाऽऽहृतिज-
न्यापूर्ववदिति यस्मात्तस्मादपूर्वं स समानः समानाख्यः प्राणवृत्तिभेदः । मनो ह वाव
प्रसिद्धमन्तःकरणमेव सर्वव्यापारनिमित्तत्वसामान्येन यजमानो यागस्य कर्ता । इष्टफ-
लमेव यागफलमेवोर्ध्वत्वसामान्यादुदानः सुषुम्नाचारी प्राणवृत्तिभेदः । स उक्त उदान
एनं संघाताभिसानिमात्मानं यजमानं मनउपाधिकमहरहर्नित्यं नित्यं सुषुप्तिकाले ब्रह्म
सत्यज्ञानादिलक्षणमानन्दैकरसस्वभावं ब्रह्म गमयति प्रापयति । गार्हपत्योऽपान इत्याद्यु-
क्तेन प्रकारेणोपासनं कुर्वतो ब्रह्मज्ञानोत्पादद्वारा मुक्तिरेव फलं भवतीत्येतद्बहिरेवावगन्त-
व्यम् ॥ ४ ॥

काले एष देवः स्वप्नान्प्रश्यतीत्यस्योत्तरमाह—अत्रास्यां वागाद्युपरमरूपायां स्वप्ना-
वस्थायामेष वागाद्युत्पत्तिविनाशनिमित्तभूतः साक्षिप्रत्यक्षो देवः सर्वसंसारव्यवहारका-
रणमनआख्यः । स्वप्ने स्वप्नस्थाने महिमानं स्वात्मनो गिरिनदीसमुद्रादिरूपेण महत्त्वम-
नुभवति स्वयमेव कर्तृत्वं प्राप्य स्वप्नबलादवगच्छति ॥ महिमानमनुभवतीत्युक्तं तदेत-
दुपपादयति—यत्प्रसिद्धं करिनरतुर्गादि दृष्टं दृष्टं नयनपथमागतं पदाभ्यासो वासना-
प्राक्कल्पमाह । अनु पश्चात्पूर्वं जागरणे दृष्टेत्यर्थः । पश्यत्यवलोकयति । श्रुतं

जागरणावस्थायां श्रवणपथमागतं [श्रु]तमेव *श्रुतमेव न त्वन्यमर्थं विषयजातमनुशृ-
णोति स्पष्टम् । देशदिगन्तरैश्च देशान्तरैर्गृहादिभिर्दिगन्तरैरुत्तराद्याशादिभिः, चकारा-
दन्यैरपि कालादिभिर्निमित्तभूतैः प्रत्यनुभूतं प्रति प्रकर्षेण न केवलमित्यर्थः । अ[नुभूतम]
धिगतं पुनः पुनर्भूयो भूयः स्वप्ने दिवसे दिवसे प्रत्यनुभवति अनेकवारमनुभवति ॥
यद्येवं तर्हि स्वप्नस्मृतिः स्यादित्यत आह—दृष्टं चादृष्टं च दृष्टं नयनपथमागतमदृष्टं नय-
नसंप्रयोगमन्तरेण स्वप्नादिवद्दृष्टमत्यन्तादृष्टे वासनानुपपत्तेः । चकारौ प्रत्यनुभवतीति क्रिया-
पदस्य संबन्धार्थौ । श्रुतं चाश्रुतं चानुभूतं चाननुभूतं च श्रुतं श्रोत्रेन्द्रियसंबद्धं
तद्विपरीतमश्रुतं प्रमाणव्यवधानेनान्तःकरणसंबद्धमनुभूतं तद्विपरीतमननुभूतम् । चकारौ पर्या-
यद्वयेऽपि पूर्ववद्वाख्येयौ । सच्चासच्च दृष्टं श्रुतमनुभूतं सत्तद्विपरीतमसत् । चकारौ पूर्व-
वत्क्रियापदानुषङ्गार्थौ । अथवाऽस्मिञ्जन्मनि 'दृष्टं' श्रुतमनुभूतं जन्मान्तरविषये सतीष्वपि
वासनासु स्मृतेरभावादृष्टं श्रुतमनुभूतमप्यदृष्टमश्रुतमननुभूतम् । किं बहुना सर्वं निखिलं
पश्यति स्पष्टं, स्वयं च सर्वो निखिलदेवतिर्यगादिरूपः सन्पश्यति स्पष्टम् ॥ ५ ॥

इदानीं कस्यैतत्सुखं भवतीत्यस्योत्तरमात्मनं, एव भवतीत्यभिप्रायेणाऽऽह—स मन-
आख्यो देवो यदा यस्मिन्काले तेजसा नाडीगतेन पित्ताख्येन ब्रह्मणा वाऽभिभूत-
स्तिरस्कृतवासनो भवति स्पष्टम् । अत्रास्यां सर्ववासनोपरमरूपायां सुषुप्तावस्थायामेष
देवः स्वप्नान्न पश्यति स्पष्टम् । अथ तदा यत्प्रसिद्धं ब्राह्मं स्वरूपं मनउपाधिक-
मात्मनस्तदेतस्मिञ्शरीर एतत्, स्पष्टम् । सुखं सुखस्वरूपं पूर्वमपि तद्रूपः सन्वि-
(पं सद्धि) शेषज्ञानाभावान्द्भवति स्पष्टम् ॥ ६ ॥

कस्मिन्नु सर्वे संप्रतिष्ठिता भवन्तीत्यस्योत्तरमाह दृष्टान्तेन—स आत्मनि सर्वसंप्रतिष्ठात्वे
प्रसिद्धो दृष्टान्तः । यथा दृष्टान्ते, सोम्य प्रियदर्शनं गार्ग्यं वयांसि पक्षिणो वासो-
वृक्षं सायंवासार्थं वृक्षं वासवृक्षमित्यर्थः । नित्यं नित्यं सर्वतो गत्वा पुनः सायंकाले
संप्रतिष्ठन्ते सम्यक्तत्प्राप्तिफलत्वेन गच्छन्ति । एवमनेन प्रकारेण ह वै प्रसिद्धं स्मर्य-
माणं तदुक्तं वागादिकं सप्राणभूतं सर्वं निखिलं परेऽविद्यातत्कार्यतत्संस्कारेभ्यो व्यति-
रिक्त आत्मनि स्वयंप्रकाशमान-आनन्दात्मनि संप्रतिष्ठते सम्यगवतिष्ठते ॥ ७ ॥

सर्वशब्दार्थमाह—पृथिवी च पृथिवीमात्रा चाऽऽपश्चाऽऽपोमात्रा च तेजश्च
तेजोमात्रा च वायुश्च वायुमात्रा चाऽऽकाशश्चाऽऽकाशमात्रा च चक्षुश्च
दृष्टव्यं च श्रोत्रं श्रोतव्यं च घ्राणं च घ्रातव्यं च रसश्च रसयितव्यं च त्वक्च
स्पर्शयितव्यं च वाक्च वक्तव्यं च हस्तौ चाऽऽदातव्यं चोपस्थश्चाऽऽनन्द-
यितव्यं च पायुश्च विसर्जयितव्यं च पादौ च गन्तव्यं च मनश्च मन्तव्यं च

बुद्धिश्च बोद्धव्यं चाहंकारश्चाहंकर्तव्यं च चित्तं च चेतयितव्यं च तेजश्च विद्योतयितव्यं च प्राणश्च विधारयितव्यं च । आपोमात्राऽब्मात्रा । रसो रसनम् । तेजो ज्ञानशक्तिसामान्यमन्तःकरणचतुष्टयानुगतम् । विद्योतयितव्यमन्तःकरणचतुष्टयसामान्यस्यैव सामान्यं विषयभूतम् । प्राणः क्रियाशक्तिः सूत्ररूप आध्यात्मिकबाह्यभेदभिन्नः । विधारयितव्यं सूत्रात्मन्योतं च प्रोतं च प्राणव्यतिरिक्तं निखिलं विश्वम् । द्वाचत्वारिंशच्चकारास्तावद्भिः पादैः पर आत्मनि संप्रतिष्ठन्त इति वाक्यानुषङ्गार्थाः । वाक्यानुषङ्गाश्च यथावचनं करणीयाः । पृथिव्यादिपञ्चमहाभूतस्थूलसूक्ष्मज्ञानकर्मेन्द्रियतद्विषयान्तःकरणचतुष्टयतद्विषयाभिधायकानि प्रदानि स्पष्टार्थानि ॥ ८ ॥

इदानीं सर्वाधारस्य परस्याऽऽत्मनो जीवाद्युपाधिकृतभेदमन्तरेण भेदं वारयति—एष हि एष एव सर्वाधारः पर एव न त्वन्यः कश्चन वस्तुतश्चक्षुर्धर्मानात्मन्यध्यस्यन्द्रष्टा चाक्षुषज्ञानस्य कर्ता ॥ एवं त्वक्श्रोत्रघ्राणरसनाहंमतिबुद्धिक्रियाशक्तिधर्मानात्मन्यध्यस्यत्यन्तःकरणोपाधिकः सन्वस्तुतः पूर्ण एवोक्तेन्द्रियज्ञानानां क्रियायाश्च कर्ता भवतीत्याह—स्पष्टा श्रोता घ्राता रसयिता मन्ता बोद्धा कर्ता, स्पष्टम् । मन्तृत्वादिपदत्रय उपलक्षणादिन्यायेन व्याख्येयाः (?) । विज्ञानात्माऽन्तःकरणोपाधिकः । पुरुषः परिपूर्णः परमात्मैव सन्ननाद्यविद्यावशादन्तःकरणविशिष्टः पुरिशयो मनुष्यत्वाद्यभिमानीत्यर्थः । सोऽपि भेदविवक्षायां परेऽक्षर आत्मनि संप्रतिष्ठत*इति शेषः ॥ ९ ॥

ननु यद्येष विज्ञानात्मा पुरुषो द्रष्टृत्वादिगुणकस्तर्हि द्रष्टा श्रोतेत्यादिज्ञानात्पुरुषार्थः स्यादित्याशङ्क्य नेत्याह—स प्रसिद्धोऽधिकारी यो यः कश्चनाधीतवेदान्तवाक्यो ह प्रसिद्धं वै स्मर्यमाणं तत्सर्वाधारभूतं विज्ञानात्मस्वरूपं द्रष्टृत्वादिगुणकं शरीरे वर्तमानमच्छायं छायाऽविद्या सप्राणा तथा वर्जितमच्छायमशरीरं शरीरमात्रशून्यमलोहितं लौहित्यं तु रागस्तद्वाचिना लोहितशब्देन तत्कारणमन्तःकरणं लक्ष्यते तेनान्तःकरणशून्यमलोहितमत एव सर्वोपाधिराहित्याच्छुभ्रं सर्वोपाधिरहितं स्वयंप्रकाशमानानन्दात्मस्वरूपमक्षरं विनाशरहितं व्याप्तिमद्वा वेद्यते वेत्ति । योऽच्छायादिगुणकं वेत्ति स वेत्तीत्यभिप्रायः ॥ इदानीमच्छायादिविज्ञानिनः पुरुषार्थमाह—यस्तु यः पुनरच्छायादिविज्ञानिन्सोम्य हे प्रियदर्शन गार्ग्य स उक्तोऽच्छायादिरूपज्ञानी सर्वज्ञः सर्वमस्मीति जानातीति सर्वज्ञः सर्वो भवति वर्तमाने शरीरे सर्वस्य वर्तमानोऽपि वस्तुतः सर्वरूपो भवति । तत्तस्मिन्नर्थे सर्वाधारात्माच्छायादिरूपविज्ञानात्पुरुषार्थप्राप्तावेष श्लोकः [मन्त्रः] ॥ १० ॥

विज्ञानात्मा व्याख्यातम् । यद्यप्येष एव विज्ञानात्मा तथाऽपि विज्ञानस्यान्तःकर-

* “ इति शेषः ” इति पदद्वयस्थाने स्पष्टमिति पदमपेक्षितं किंचैतदग्रे—“ परमेवाक्षरं प्रतिपद्यते ” इति पदचतुष्टयं श्रुतितम् ।

णस्य वैशिष्ट्यं पृथग्ङ्गीकृत्य तस्यापि तस्मिन्प्रतिष्ठोच्यत इत्यविरोधः । परमात्मैवान्तःकर-
णविशिष्टः सह देवैश्च सर्वैर्निखिलैः करणैर्वागादिभिर्देवशब्दाभिधेयैरपि साकं
प्राणाः प्राणवृत्तिभेदाः पञ्च भूतानि पृथिव्यादीनि पञ्च महाभूतानि स्थूलानि सूक्ष्माणि
स्थावरजङ्गमानि च संप्रतिष्ठन्ति संप्रतिष्ठन्ते । यत्र यस्मिन्पर आत्मनि विज्ञानात्मा-
भिन्नेऽच्छायादिरूपे तत्सर्वाधारभूतमक्षरम् । वेदयते यस्तु सोम्य स सर्वज्ञो व्याख्या-
तम् । सर्वमेव निखिलमेवाऽऽत्मत्वेनाऽऽविवेश समन्तात्प्रवेशं कृतवान्करोतीत्यर्थः ।
[इति मन्त्रसमाप्त्यर्थः] ॥ ११ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशंकरानन्दयतीन्द्रविरचिताया-
माथर्वणप्रश्नोपनिषद्दीपिकायां चतुर्थः प्रश्नः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमः प्रश्नः ।

अक्षरविज्ञानात्परपुरुषार्थप्राप्तिरुक्ता तत्प्रसङ्गेनोकारस्याप्यक्षररूपत्वादोमित्येतदक्षरमिदं
सर्वमित्यादिना ब्रह्मसमानत्वेनोक्तत्वाच्च तद्विज्ञानात्परः पुरुषार्थः स्यान्न वेति संदेहात्प्र-
श्नोत्थाने तद्विज्ञानादपि परः पुरुषार्थः प्रकारान्तरेण भवतीत्येतदर्थमयं प्रश्न आरभ्यते—
अथ गार्ग्यप्रश्नानन्तरं हैनं शैब्यः सत्यकामः पप्रच्छ व्याख्यातम् । स ओंकार-
ब्रह्मणोऽक्षरशब्दाभिधेयत्वाभिज्ञो यो यः कश्चन त्रैवर्णिको ह वै प्रसिद्धः स्मर्यमाणोऽधि-
कारिगुणैः, [तदद्भुतमिव] भगवन्हे भगवन्मनुष्येषु मनुजेषु मध्ये प्रायणान्तं
मरणपर्यन्तमोकारं प्रणवमभिध्यायीताभिध्यायेत्सर्वतो ध्यानं कुर्यात्कतममेषु तेषु परा-
परविद्याफलभूतेषु कं वावैव परमपरमुभयं चे(वे)त्यर्थः । स ओंकाराभिध्याता तेनोकार-
ध्यानेन लोकं विद्याफलं जयति प्राप्नोतीत्यनेन प्रकारेण । तस्मै शैब्याय स होवाच
व्याख्यातम् ॥ १ ॥

एतद्वा एतदेव सत्यकाम हे सत्यकाम परं चापरं च [ब्रह्म] परं निरतिशयम-
परमृग्वेदादिरूपं चकारौ यदस्ति यन्नास्ति च तदप्येतेदेवेत्याहतुः ॥ ब्रह्मशब्दवाच्यमेतच्छ-
ब्दार्थमाह—यत्प्रसिद्धः सर्ववेदेषु, ओंकारः प्रणवस्तस्मात्परमपरं च ब्रह्मोकारस्ततो
विद्वानोकारव्याप्तिज्ञानवानेतेनैव सर्ववेदे प्रसिद्धेनोक्तेनोकारेणैव न त्वन्येनाऽऽयत-
नेनाऽऽश्रयेणैकतरं स्वाभिप्रेतं परमपरं वा ब्रह्म परापरयोर्ब्रह्मणोर्मध्येऽन्वेति । शास्त्रो-
पदिष्टेन मार्गेणोपास्य पश्चाद्गच्छति ॥ २ ॥

इदानीं मात्राभेदज्ञानाद्विशेषफलान्याह—सोऽभिध्याता यदि पश्चान्तर एकमात्र-
मेकमात्राकालमकारमात्रं वाऽभिध्यायीत व्याख्यातं स एकमात्राभिध्याता तेनैवैकमा-
त्राध्यानेनैव न त्वन्येन संवेदित एकमात्राव्याप्तिं सम्यग्बोधितस्तूर्णमेव शीघ्रमेव न

तु विलम्बेन जगत्यां स्थावरजङ्गमव्याप्तिमत्यां भूमौ तादात्म्येन तदधिष्ठातृत्वेन वाऽ-
भिसंपद्यते सर्वतः संपन्नो भवति । तं पृथिवीसंपन्नमृचः पादबद्धा मन्त्रा ऋग्वेदाख्या
मनुष्यलोकं मनुजशरीरफलं सर्वगुणसंपन्नं सार्वभौमानन्दमित्यर्थः । उपनयन्ते सत्कृत्य
समीपतः प्रापयन्ति । स ऋग्भिर्मनुष्यलोकं प्रापितस्तत्र तस्मिन्मनुष्यलोके तपसा स्वधर्म-
वर्तनादिना ब्रह्मचर्येण सर्वात्मना मैथुनवर्जनेन श्रद्धया वेदोक्तार्थ आस्तिक्यबुद्ध्या
संपन्नः संप्राप्तो महिमानं महत्त्वं स्वात्माभिन्नं मानुषमानन्दमित्यर्थः । अनुभवति
साक्षात्करोति । एतदुक्तं भवति—ऋग्भिर्मनुष्यलोकं प्रापितोऽपि तपआदिवर्जितो न तं
लोकमनुभवति राजमन्त्रिभिः स्निधो राजश्रियं प्रापितः पान्थ इव पृण्यहीनो न राजश्रियमनु-
भवतीति ॥ ३ ॥

अथैकमात्राद्यतिरिक्तेन यदि केनचिद्दैवयोगेन द्विमात्रेण द्विमात्रकालेनाकारोका-
राम्यां वा मनसि संपद्यतेऽन्तःकरणे संपन्नो भवति, अभिध्यायेदित्यर्थः । स मनसि
संपन्नोऽन्तरिक्षमन्तरिक्षाधारं यजुर्भिरविवक्षितच्छन्दस्कैर्मन्त्रैर्यजुर्वेदशब्दवाच्यैरुच्चीयत
ऊर्ध्वं प्राप्यते सोमलोकं सोमस्य प्रियदर्शनस्य लोकं प्रियदर्शनं मनुष्यानन्दादभ्यधिका-
नन्दं पित्रादिशरीरमित्यर्थः । स यजुर्भिः सोमलोकं प्रापितो ब्रह्मज्ञानहीनः सोमलोके
व्याख्याते शरीरे विभूतिं परमैश्वर्यमनुभूय साक्षात्कृत्य दुर्मन्त्रीव महाराज(जा!)
प्रसादे पुनरावर्तते पूर्वमपि तस्मात्प्रच्युतस्तमारूढो भूयः खरशूकरादियोनिं ब्राह्मणादि-
योनिं वा स्वकर्मानुसारेणाऽऽगच्छति ॥ ४ ॥

यः पुनर्यस्तु प्रसिद्धः पूर्वभ्योऽन्योऽभिध्यातैतं बुद्धेर्दृष्टारमानन्दात्मानं त्रिमात्रेणा-
कारोकारमकाररूपेण ॥ त्रिमात्ररूपमाह—ॐ अवतीत्योमित्यनेन प्रकारेण त्रिमात्रः ।
एतेनैवोक्तेन त्रिमात्रेणैव परमपुरुषाभिधानेनाभिन्नेनाऽऽलम्बनेनाक्षरेण वर्णात्मकेनावि-
नाशिना व्याप्तिमता वा परमविद्यातत्कार्यतत्संस्कारेभ्यो व्यतिरिक्तं पुरुषं परिपूर्णम-
भिध्यायीत व्याख्यातम् । सोऽभिध्याता तेजसि तेजोमण्डले सूर्ये शोभनाया गतेः
कर्तारि संपन्नः सम्यक्प्राप्तः ॥ इदानीं सूर्यं प्राप्तस्य पापविनिर्मुक्तिं दृष्टान्तमाह—यथा
दृष्टान्ते, पादोदर उदरमेव पादा यस्य स पादोदरः सर्प इत्यर्थः । त्वचा जीर्णेन
क्लृचुकेन विनिर्मुच्यते विशेषेण निःशेषेण मुक्तो भवति । एवमेनैव प्रका-
रेण ह प्रसिद्धो वै स्मर्यमाणः स सूर्यं प्राप्तः पाप्मना पापाविनाभूतेन पृण्येन
पापेन च विनिर्मुक्तो विशेषेण निःशेषेणासंबद्धः स पापरहितः सामभिर्गीति-
प्रधानैर्मन्त्रैः सामवेदाभिधानैरुच्चीयते सूर्यादूर्ध्वं प्राप्यते ब्रह्मलोकं कार्यस्य
ब्रह्मणो निवासभूतं देशम् । स ब्रह्मलोकं प्राप्त एतस्माद्ब्रह्मलोकस्थानाद्धिरण्यगर्भाज्जीव-
घनाज्जीवानां कार्यकारणात्मनां घनोऽखिलो जीवघनः सर्वकार्यकारणादिकारणमित्यर्थः
तस्मात्परात्स्थावरजङ्गमेभ्य उत्कृष्टात्परमुत्कृष्टमुत्कृष्टाज्जीवघनात्पुरिशयं सर्वशरीरे शयानं

पुरुषं परिपूर्णमीक्षते साक्षात्करोति । एवमुक्तं भवति, ब्रह्मलोक उत्पन्नब्रह्मसाक्षात्कारो विदेहकैवल्यं प्राप्नोतीति । तत्तस्मिन्नुक्तेऽर्थ एतौ वक्ष्यमाणौ श्लोकौ मन्त्रौ भवतः स्पष्टम् ॥ ५ ॥

तिस्रस्त्रिसंख्याका मात्रा मीयन्तेऽध्यात्ममधिभूतमधिदैवं च याभिस्ता अकारोकारमकाराख्या मृत्युमृत्यो ब्रह्मदृष्टिमन्तरेण दृष्टा मरणवत्यः प्रयुक्ता एता एव ब्रह्मज्ञानमन्तरेण स्वातन्त्र्येण ध्यानाय प्रकर्षणावगता अन्योन्यसक्ताः परस्परसंबद्धाः ॥ अन्योन्यसक्तत्वमाह—अनविप्रयुक्ता विशेषेण प्रयुक्ता एकस्मिन्नर्थे ध्यानकाले संबद्धा विप्रयुक्ताः (न विप्रयुक्ता अविप्रयुक्ता नाविप्रयुक्ता अनविप्रयुक्ताः । विप्रयुक्ता एवेत्यर्थः ।) क्रियासु कर्मरूपासु । क्रिया आह—बाह्याभ्यन्तरमध्यमासु जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिपुरुषविषयासु । अथवा यागादिक्रिया बाह्याः प्राणायामाद्या आभ्यन्तरा मानसजपाद्या मध्यमास्तासु बाह्याभ्यन्तरमध्यमासु । सम्यक्प्रयुक्तास्वहं ब्रह्मास्म्येता अपि ब्रह्मणोऽभिन्ना इति सम्यगवगत्य प्रकर्षेण कृतासु न कम्पते न चलति ज्ञो ब्रह्मवित् ॥ ६ ॥

ऋग्भिः पादबद्धैर्मन्त्रैरेतं मनुष्यलोकं यजुर्भिरविवक्षितच्छन्दस्कैर्मन्त्रैरन्तरिक्षमन्तरिक्षाधारं* सोमलोकं सामभिर्गीतिप्रधानैर्मन्त्रैर्यत्तत्कवयो वेदयन्ते यत्प्रसिद्धं कवयः क्रान्तदर्शिनो ब्रह्मज्ञानिनोऽवगच्छन्ति तत्स्थानं ब्रह्मलोकाख्यमन्वेतीति त्रिष्वपि संबध्यते । किं बहुना तं स्वयंप्रकाशमानन्दात्मानमोंकारेणैवाऽऽयतनेनान्वेति विद्वान्, स्पष्टम् । तच्छब्दार्थमाह—यत्प्रसिद्धं वेदान्तेषु तत्तत्त्वमसीत्यादिनोक्तं शान्तं रागादिदोषरहितमजरं जरा शरीरवैरूप्यकारणं तथा रहितममृतं मरणादिदोषरहितमभयं द्वितीयाभावाद्भयवर्जितं परं चोत्कृष्टम् । चकारात्पूर्वोक्तमृग्यजुःसामप्राप्यमपरमपि [इति वाक्यसमाप्तौ ।] ॥ ७ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशंकरानन्दयतीन्द्रविरचिता-
यामाथर्वणप्रश्नोपनिषद्दीपिकायां पञ्चमः प्रश्नः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठः प्रश्नः ।

ओंकारेणावाप्यं परं ब्रह्मेत्युक्तं न तत्स्वरूपं निर्धारितं तन्निर्धारणार्थमयं प्रश्न आरभ्यते—अथ शैब्यप्रश्नानन्तरं हैनं सुकेशा च भारद्वाजः पप्रच्छ मगवन्, व्याख्यातम् । हिरण्यनामो नामतः कौसल्यः कोसलायां भवो राजपुत्रः क्षत्रियः कस्यचिद्राज्ञस्तनयो मां भारद्वाजमुपेत्य समीपमागत्य विधिवदेन (तं)

* एतदग्रे ' सः ' इति पदमधिकं ऋचिन्मूले तच्च भाष्यदीपिकयोर्न गृहीतम् ।

* वक्ष्यमाणं प्रश्नं प्रष्टव्यार्थमपृच्छतापृच्छत्पृष्टवान् । षोडशकलं षोडशसंख्याकाश्चन्द्रस्येव कला उपचयापचयहेतुभूता यस्य स षोडशकलस्तं भारद्वाज हे भारद्वाज पुरुषं परिपूर्णं वेत्थ जानीषे, तं हिरण्यनाभं मा पृच्छन्तमहं भारद्वाजः कुमारं राजबालमब्रुवमुक्तवान् । नाहमिमं वेद, इमं षोडशकलं त्वत्पृष्टं पुरुषमहं भारद्वाजो न जानामि । स्वाज्ञानेऽन्यथाऽनुपपत्तिमाह—यदि पक्षान्तरे, अहमिमं व्याख्यातम् । अवेदिषं ज्ञातवानस्मि कथं केन हेतुना । ते तुभ्यं राजकुमाराय शिष्याय नावक्ष्यं न कथयिष्यामि तस्मान्न जानाम्येवेत्यर्थः । इत्यनेन प्रकारेण । मैवं शङ्किष्ठा अयमनृतं वदतीत्येवमाह—समूलो वै+ सह मूलेन शुभकर्मविद्यादिना वर्तमानः समूल एवैषोऽनृतवादी परिशुष्यति सर्वतः शोषं गच्छति, इह परत्र वा सुखलेशेन शून्यः स्थावरजङ्गमैर्भूतैर्वाक्कायमनोभिस्तिरस्कृतस्त्रिविधदुःखाग्निना दंढह्यमानसर्वदेहेन्द्रियोऽयं भ्रमतीत्यर्थः । कः, यः प्रसिद्धोऽनृतवागनृतमयथादृष्टार्थवचनमभिवदति सर्वतो ब्रूते । यस्मादेवं तस्मात्ततो नाहामि न योग्यो भवाभ्यनृतमयथाभूतार्थं वक्तुं भाषितुम् । अयमर्थः—यो ह्यनृतवदनजं दोषं न जानाति स तु वदतु नामानृतमहं तु तदभिज्ञः कथमनृतं वदामीति । एवं मद्वाक्यं श्रुत्वा स राजपुत्रोऽयमपि या (मा) दृश इति मत्समीपागमनेन लज्जितस्तूष्णीं साध्वसाधु वेति मां प्रतिवचनमदत्त्वैव रथमारुह्य स्वयानारूढः स्वं नगरं प्रवव्राज प्रकर्षेण शीघ्रं जगाम । अनयाऽऽख्यायिकयैतद्दर्शितं महर्द्धानां राज्ञां तपःश्रद्धादियुक्तानां मुनीनां च ब्रह्मविद्या दुर्लभा किमुतान्येषामिति । तं षोडशकलं पुरुषं हिरण्यनाभेन मां प्रति पृष्टं त्वा त्वां प्रति पिप्पलादं पृच्छामि क्व कुत्र प्रदेशोऽसौ षोडशकलः पुरुषः परिपूर्णः, इत्यनेन प्रकारेण ॥ १ ॥

तस्मै भारद्वाजाय पृच्छते । स होवाच व्याख्यातम् । इहैवास्मिन्नेव स्थाने न त्वन्यत्र । सामान्यत उक्तं विशेषत आह—अन्तःशरीरे शरीरस्य मध्ये हृदयपुण्डरीक इत्यर्थः । सोम्य हे प्रियदर्शन स हिरण्यनाभेन भवन्तं परिपृष्टः पुरुषः षोडशकलः पुरुषो यस्मिन्हृदयपुण्डरीकस्थे पुरुष एता वक्ष्यमाणाः षोडश षोडशसंख्याकाः कलाः कं ब्रह्म लीयते तिरस्क्रियते याभिस्ताः कलाः प्रभवन्ति प्रकर्षेण भवन्ति, यत उत्पद्य यस्मिन्वर्तन्ते लीयन्ते चेत्यर्थः । इत्यनेन प्रकारेण ॥ २ ॥

संक्षेपेणोक्त्वा विस्तरेणाऽऽह—स हृदयपुण्डरीकस्थः षोडशकलः पुरुष ईक्षांचक्रे चिन्तनं कृतवान् । तच्चिन्तितमर्थमाह—कस्मिन्नु× विचारे केन नाम तत्त्वेन क्रियावताऽहमसङ्गोदासीनोऽद्वितीयः क्रियाकारकफलशून्यः स्वयंप्रकाशमान आनन्दात्मोत्क्रान्त

* क्वचिन्मूले “ एनम् ” इति पाठो वर्तते । + क्वचिन्मूले “ ह वै ” इति पाठः । × भाष्यकृता नुशब्दरहितः पाठ एव स्वीकृतः ।

उत्क्रान्तेनोर्ध्वं गतेन यथाश्रुतं वा कस्मिन्नुत्क्रामति सति, उत्क्रान्तो भविष्या*म्यूर्ध्वं गतः स्याम् । कस्मिन्वा कस्मिस्तत्त्वान्तरे वाशब्दः क्रियान्तरनिर्देशार्थः । प्रतिष्ठितेऽवस्थिते । प्रतिष्ठास्यामि, अवस्थास्य इत्यनेन प्रकारेण विचिन्त्य प्राणस्य क्रिययाऽऽत्मनि क्रियामवलोक्य च ॥ ३ ॥

सोऽन्यक्रिययाऽऽत्मनि क्रियाकामी षोडशकलः पुरुषः प्राणमाधिदैविकं सर्वप्राणिसूत्रभूतमसृजतोत्पादितवान् ॥ तावता च संसारयात्राया निर्वाहमपश्यञ्छ्रद्धाद्या अप्यन्याः पञ्चदश कलाः ससर्जेत्याह—प्राणादुक्ताद्विरण्यगर्भाद्भूतसूक्ष्मात्सर्वकारणाद्ब्रह्मणः प्रथमजाच्छ्रद्धामास्तिक्यबुद्धिमसृजतेत्यनुवर्तते ॥ इदानीं शेषाप्यपि गणयति—खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी, स्थूलानि पञ्च महाभूतानि । इन्द्रियं मनः, भौतिकं ज्ञानकर्माख्यं चक्षुरादिकं वागादिकं च दशकमिन्द्रियं मनोऽन्तःकरणमन्नं प्रसिद्धं ब्रह्मादिकमदनीयमन्नादुक्ताद्दीर्यं शरीरेन्द्रियसामर्थ्यं तपः शरीरशोषणादिरूपं मन्त्रा ऋग्यजुःसामाथर्वाङ्गिरसः कर्म ज्योतिष्टोमादिरूपं लोकाः कर्मफलभूताः सोमलोकाद्या लोकेषु चोक्तेषु चशब्दादन्येष्वपि नाम [च] देवदत्तो यज्ञदत्त इत्यादि नामधेयम् ॥ ४ ॥

इदानीं पुरुषस्यास्य निमित्तमात्रत्वं न तूपादानत्वमितीमां शङ्कां वारयितुं दृष्टान्तेन षोडशकलानां पुरुष उपसंहारमाह—स दृष्टान्तः, यथा दृष्टान्त इमाः प्रत्यक्षा नद्यो गङ्गाद्याः सरितः स्यन्दमानाश्चलन्त्यः समुद्रायणाः समुद्रे गमनं यासां ताः समुद्रायणाः समुद्रं सिन्धुराजं प्राप्य तादात्म्येन संबध्यास्तं गच्छन्ति अदर्शनं प्राप्नुवन्ति ॥ अस्तगमनं स्वयमाह—भिद्येते विनश्येते ता(श्यतस्ता)सां नदीनां नामरूपे गङ्गेत्यादिकं नाम शुभ्रमधुरनीलत्वादिकं रूपं नाम च रूपं च नामरूपे । नामरूपभेदानन्तरं समुद्रः शब्दानुकरणमिति, अनुकरणार्थः । एवमनेन प्रकारेण प्रोच्यते प्रकर्षेण कथ्यते । एवमेवानेनैव प्रकारेणास्य षोडशकलस्य पुरुषस्य परिदृष्टुः सर्वतः सर्वसाक्षिण इमाः प्राणाद्या नामान्ताः षोडश कला व्याख्यातम् । पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्ति भिद्येते चाऽऽसां नामरूपे पुरुष इत्येवं प्रोच्यते । समुद्रस्थले पुरुषेति तासामितिस्थले चाऽऽसामिति पाठतो विशेषः । ततः समुद्रनदीवाक्यवत्पुरुषकलावाक्यं व्याख्येयम् । नदीनां सर्वैः प्राणिभिः प्रत्यक्षीकर्तुमशक्यत्वात्तासामिति निर्देशः । कलानां च प्रतिप्राणिप्रत्यक्षत्वादासामिति । चकारः कैमुतन्यायार्थः । नदीनामसमुद्रजानामपि समुद्रे लयो दृष्टः किमुत पुरुषजानां कलानां पुरुषे लय इति । न चानेनैव निर्दर्शनेन पुरुषस्यानुपादानत्वं, लयमात्रत्वस्य निर्दर्शनत्वात् । विवक्षितांशपरित्यागेनान्यत्र निर्दर्शनाङ्गीकारे सर्वत्रातिप्रसङ्गात् । स कलोपादान एष बुद्धेर्द्रष्टाऽकलो वस्तुतः कलारहितोऽ-

मृतोऽविद्यातत्कार्यतत्संस्कारमरणहेतुशून्यो भवति स्पष्टम् । तत्तस्मिन्बोडशकलाधारेऽ-
कले पुरुष एष श्लोको [व्याख्यातम्] ॥ ५ ॥

अरा इव रथनाभौ व्याख्यातं, कला यस्मिन्प्रतिष्ठिताः स्पष्टम् । तं कलाधारं
वेद्यं वेदनीयं साक्षात्करणीयं पुरुषं परिपूर्णं वेद*यथा हे शिष्या मद्ब्रचनादवगच्छ-
तान्ये यूयं महद्ब्रह्मः स्वशिष्येभ्यो वेदयत ब्रह्मविद्यासंप्रदायं प्रवर्तयतेत्यर्थः । ब्रह्मविद्यासं-
प्रदायप्रवर्तनेऽस्माकं संसारो भविष्यतीति भीतिं मा कुरुत भवतामयं मया वरो दत्त इत्याह—
मा वो मृत्युः परिव्यथा वो युष्मान्ब्रह्मविद्यासंप्रदायप्रवर्तकान्मृत्युर्विपरीतज्ञानरूपो मा
परिव्यथा मा परिव्यथयतु । अथवा वेदयथ(था) जानीथ ॥ तज्ज्ञाने लाभमाह—वो ब्रह्म-
ज्ञानिनो मृत्युर्मा परिव्यथाः ॥ इदानीं श्रुतिराह—इत्यनेन प्रकारेण ॥ ६ ॥

तान्भारद्वाजसत्यकामगार्ग्याश्वलायनवैदर्भिकात्यायनान्ह किलोवाचोक्तवानेतावदे-
वेत्थमेवाहं पिप्पलाद एतत्परं ब्रह्म व्याख्यातं वेद जानामि ॥ एवशब्दव्यावर्त्यं स्वय-
माह—नातः परमस्ति, अतोऽस्मादुक्ताद्ब्रह्मज्ञानात्परमधिकं मम वाऽन्यस्य वा नास्ति
[इति श्लोकसमाप्तौ] ॥ ७ ॥

एवं पिप्पलादेनोक्ते सति ते पिप्पलादशिष्या भारद्वाजादयस्तं स्वगुरुं पिप्पलादमर्च-
यन्तो मनोवाक्कायैर्यथोचितं पूजयन्त इदमुक्तवन्त इत्याह—त्वं पिप्पलाद(दो) हि
निश्चितं नोऽस्माकं भारद्वाजादीनां पिता जनकः । पितृत्व उपपत्तिमाह—यः प्रसिद्धो
गुरुरस्माकं भारद्वाजादीनामविद्याया आवरणविक्षेपशक्तेः सर्वानर्थमूलायाः परं पार-
मगाधजलायाः सिन्धोरिव परतीरमविद्यालेशशून्यमानन्दात्मानमित्यर्थः । तारयसि दर्श-
यसि । इत्यनेन प्रकारेण । नमो नमस्कारः परमर्षिभ्य उक्तृष्टेभ्योऽतीन्द्रियब्रह्म-
विद्यासंप्रदायकर्तृभ्यो ब्रह्मादिभ्यः । नमः परमर्षिभ्यो व्याख्यातम् । वाक्याभ्यास
उपनिषत्परिसमाप्त्यर्थः ॥ ८ ॥

इति प्रश्नोपनिषदि षष्ठः प्रश्नः ॥ ६ ॥

इति श्रीमदानन्दात्मपूज्यपादशिष्यस्य श्रीशंकरानन्दभग-
वतः कृतौ प्रश्नोपनिषद्दीपिका समाप्ता ॥

आदर्शपुस्तकोल्लेखपत्रिका ।

प्रश्नोपनिषद् आदर्शपुस्तकानि शुद्धीकरणार्थं येषां मिलितानि तेषां नामानि पुस्तकानां संज्ञाश्च प्रदर्श्यन्ते—

- (क.) इति संज्ञिता—प्रश्नोपनिषत्सटीकभाष्योपेता “ विव्णिलओथिकाइण्डिका ” इतिग्रन्थावह्वयां मुद्रिता, कैलासवासिनां वे० शा० सं० देवोपाह्ववालशास्त्रिणाम् ।
- (ख.) इति संज्ञिता—प्रश्नोपनिषत्सटीकभाष्योपेता, श्रीयुतानां किवे इत्युपाह्वानामिन्दूरपुरनिवासिनां रा० रा० भाउसाहेब बाळासाहेब इत्येतेषाम् ।
- (ग.) इति संज्ञिता—प्रश्नोपनिषत्सटीकभाष्योपेता, काश्यां शिलामुद्रिता रा० रा० “महादेव चिमणाजी आपटे ” इत्येतेषाम् । मुद्रणकालः संवत्—१९४१
- (घ.) इति संज्ञिता—प्रश्नोपनिषत्सटीकभाष्योपेता, वटोदरनिवासिनां श्रीयुतानां पटवर्धनोपाह्वानां रा० रा० “कृष्णराव भीमाशंकर” इत्येतेषाम् ।
- (ङ.) इति संज्ञिता—प्रश्नोपनिषत्सटीकभाष्योपेता, वटोदरनिवासिनां श्रीयुतानां खेडकरोपाह्वानां रा० रा० “आनन्दराव लक्ष्मण” इत्येतेषाम् ।
- (च.) इति संज्ञिता—प्रश्नोपनिषत्सटीकभाष्योपेता, बडलीग्रामनिवासिनां श्रीयुतानां वे० रा० रा० “मार्तण्ड दीक्षित ” इत्येतेषाम् । लेखनकालः शके—१७६९
- (छ.) इति संज्ञिता—केवलप्रश्नोपनिषद्भाष्यमेव विंचूरग्रामनिवासिनां श्रीमतां रा० रा० “रावसाहेब” इत्येतेषाम् ।
- (ज.) इति संज्ञिता—प्रश्नोपनिषत्सटीकभाष्योपेता, नागपुरनिवासिनां श्रीयुतानां रा० रा० “अप्पासाहेब बुटी ” इत्येतेषाम् ।
- (झ.) इति संज्ञिता—प्रश्नोपनिषत्सटीकभाष्योपेता, करवीरपुरनिवासिनां श्रीमतां वे० शा० सं० रा० रा० गुरुमहाराजानाम् । लेखनकालः संवत्—१८७८

केवलमूलपुस्तकानि ।

- (क.) इति संज्ञिता—प्रश्नोपनिषत्, पुण्यपत्तननिवासिनां श्रीयुतानां
माऊसाहेब नगरकर इत्येतेषाम् ।
- (ख.) इति संज्ञिता—प्रश्नोपनिषत्, पुण्यपत्तननिवासिनां श्रीयुतानां
माऊसाहेब नगरकर इत्येतेषाम् ।
- (ग.) इति संज्ञिता—प्रश्नोपनिषत्, वटोदरनिवासिनां श्रीयुतानां रा०
रा० दादासाहेब फडणवीस इत्येतेषाम् ।

दीपिकायाः पुस्तकानि ।

- (क.) इति संज्ञिता—प्रश्नोपनिषद्दीपिका, वटोदरनिवासिनां पटवर्धनो-
पाह्वानां श्रीयुतानां रा० रा० कृष्णराव भीमाशं-
कर इत्येतेषाम् ।
- (ख.) इति संज्ञिता—प्रश्नोपनिषद्दीपिका समूला, मुम्बापुरनिवासिनां
वे० शा० सं० रा० रा० जयकृष्णमहाराजानाम् ।

समाप्तेयमादर्शपुस्तकोल्लेखपत्रिका ।